

International Journal of the Spanish Civil War (1936-1939)

Projecto: EDU 2016-76589-R (AEI/FEDER, UE)

Direcció:

Pelai Pagès i Blanch (UB) / Francesc Xavier Hernández Cardona (UB)

Editor:

Rafel Sospedra Roca (UB) / Ramon Naya Ortega (UB)

Consell de Redacció:

Montserrat Caminal Badia (UB), Maria Feliu Torroella (UB), Ann Elisabeth Wilson (UB), David Gonzalez (UdG), Jordi Ibarz Gelabert (UB), David Iñíguez Gràcia (UB), M. Pilar Molina Javierre (IES Montjuïc), Lourdes Prades (CRAI-Pavelló de la República UB), Ramon Naya Ortega (SIDBRINT-UB), Oriol Riart Armalot (Arxiu Històric de les Valls d'Aneu), Xavier Rubio Campillo (University of Edimburgh), Oriol Miró (Recreació DIDPATRI)

Comitè assessor:

Victor Alba (1916-2003), Xurxo Ayán (Universidade Nova de Lisboa. Instituto de História Contemporânea), Dolores Cabra i Loredo (Archivo de Guerra y Exilio), David Ginard i Ferón (Universitat de les Illes Balears), Gabriel Jackson (University of California) (1921-2019), Adelina Kondratieva (1917-2017), Josep Massot i Muntaner (Institut d'Estudis Catalans), Eduard Pons Prades (1920-2007), Svetlana Pozharskaya (Российская Академия Наук / Acadèmia de Ciències de Rússia) (1928-2010), Paul Preston (London School of Economics and Political Science), Alfredo González Ruibal (INCIPIIT-CSIC), Francesc Torres i Iturrioz (Artista Visual), Reiner Tosstorff (Johannes Gutenberg Universität Mainz)

Secretaria:

Grup de Recerca Didpatri (UB).
Universitat de Barcelona. Facultat d'Educació. Departament de Didàctiques Aplicades
Campus Mundet. Edifici de Llevant, despatx 127.
Passeig de la Vall d'Hebron, 171. 08035 Barcelona
Tel. + 34 934 035 093
Mail: revista.ebre38@ub.edu

Portada:

Museografia interior de la reconstrucció d'una de les defenses de costa ubicades Cunit (Tarragona);
Didpatri (UB)/Molècula SL/Mar Hernández Pongiluppi

ISSN: 1885-2580

Totes les imatges, excepte indicació contrària, estan sota llicència *Creative Commons*

Els articles publicats a EBRE 38 recullen exclusivament les opinions dels seus autors.
La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se de la infracció dels drets de propietat intel·lectual i comercial.

SUMARI

EDITORIAL

Francesc Xavier Hernández Cardona / Pelai Pagès i Blanch 5

HISTORIA I ARQUEOLOGIA

■ Biografia policíaca de Paco Mera (1920-1983): del PCE a l'HOAC

Josep Clara 7

■ La evacuación de España de los ciudadanos y los agentes consulares irlandeses durante la Guerra Civil española

Pere Soler Paricio 21

■ La caiguda de la República a la zona centre, març de 1939

J.M. Santacreu Soler 43

■ El Regañón: una posición avanzada republicana de media montaña en el Frente Norte (San Emiliano, León)

Javier Llamazares González 69

■ El procés de creació d'una base militar. Pujalt i el XVIIIè cos d'Exèrcit (1938-1939)

Francesc Closa Salinas 91

■ La II República contra las fiebres tifoideas: vertebración del territorio y agua potable. Aproximación histórica a las políticas legislativas y preventivas, 1931-1939

Mariano Monge Juárez 111

■ Exhumaciones de fosas comunes en el País Valenciano: 10 años de intervenciones científicas

Andrea Moreno Martín / Miguel Mezquida Fernández / Marisol E. Schwab 125

■ La memòria dels voluntaris catalans de la Gran Guerra durant la Guerra Civil

Alejandro Acosta López 153

PATRIMONI, DIDÀCTICA I RECREACIÓ

■ El patrimoni de la Guerra Civil de Son Bou: esforç i oblit en les defenses republicanes de Menorca

Ginebra Olives Calber 171

■ El Grup de recerca i Investigació d'Espais de la Guerra Civil (GRIEGC)

Adrián Cabezas Sánchez 199

■ La guerra civil als centres educatius: entendre el conflicte tocant la història

Antoni Bardavio Novi / Sònia Mañé Orozco / Xavier Tort Bisbal 221

MISCEL·LÀNIA

■ El Balears. El buque que mató y murió en el Mediterráneo, de Juan Jarque

David Saura Gómez 233

Editorial

Pelai Pagès i Blanch ¹
Francesc-Xavier Hernández Cardona ²

¹ Departament d'Història Contemporània. Universitat de Barcelona.

Correspondència: p.pages@ub.edu

 ORCID: 0000-0002-5165-5037

² Grup de Recerca Didpatri. Universitat de Barcelona

Correspondència: fhernandez@ub.edu

 ORCID: 000-0002-69-2913

Una nova etapa en marxa

El 2021 esdevé un any important per a la revista Ebre 38. Com sabeu el món de les publicacions científiques està experimentant canvis i transformacions molt ràpides i, naturalment, la nostra publicació s'ha d'adaptar. Ebre 38 és una revista científica integrada en l'estructura del RCUB (Revistes Científiques de la Universitat de Barcelona), i com a revista científica aspira a guanyar en qualitat i en complir les condicions necessàries per anar figurant en els rànquings més prestigiosos quant a publicacions. Aquesta és ara la nostra voluntat i un dels nostres objectius principals, que la revista "puntuï" en l'univers de la cultura universitària. Al respecte hem avançat molt i avançarem encara més de cara al proper número del 2022.

En la nova etapa la revista continuarà mantenint el seu caràcter transversal recollint articles d'història, arqueologia, didàctica, patrimoni, recreació històrica, etc. S'incorporarà la identificació DOI als articles, la plataforma integral d'edició (comuna a totes les revistes del RCUB) permetrà una millor gestió dels articles en tots els sentits. La revista deixa d'editar-se en paper i passa al format electrònic. Seguint la tendència funcional del moment adoptem plenament la filosofia i el sistema OJS (*Open Journal Systems*) que permetrà un accés gratuït a tots els lectors i usuaris.

Ebre 38 va iniciar la seva singladura el 2003, i de llavors ençà ha tingut moments de tot, inclosos els de crisi, ara, però portem cinc anys de regularitat, la revista és un projecte consolidat i cada vegada més prestigiat. En iniciar-se aquesta aventura científica i editorial algunes persones ens van advertir que aquest projecte no tenia recorregut i que no passaria d'un o dos números. Tanmateix estem en marxa, portem un total d'onze números i, de fet, som l'única publicació científica que té com objecte i subjecte la Guerra Civil Espanyola i oferim una transversalitat de temàtiques com cap altra publicació que tracti aquest període.

Volem agrair la col·laboració de tota la gent que ha anat empenyent el projecte i us demanem que continueu donant suport.

Historia y arqueología

Enviat: 10/02/2021

Acceptat: 10/06/2021

Biografia policíaca de Paco Mera (1920-1983): del PCE a l'HOAC

Josep Clara ^{1*}

¹ Universitat de Girona

* Correspondència: josep.clarar@udg.edu

Resum: La trajectòria vital, l'actuació política, la detenció i la reconversió al catolicisme d'un militant comunista és aplegada en un informe biogràfic, redactat per la Policia de Barcelona l'any 1961. Transcrivim i anotem aquest document, i oferim altres elements complementaris per resseguir la trajectòria del personatge originari del sud peninsular i establert a Catalunya, que fou dirigent de l'HOAC i retornà a la militància política dins el PSUC.

Paraules claus: Guerra Civil, Agrupació de Guerrillers Espanyols, Germandat Obrera d'Acció Catòlica, Partit Socialista Unificat de Catalunya

Abstract: The life trajectory, political action, arrest and reconversion to Catholicism of a communist militant is gathered in a biographical report, written by the Barcelona Police in 1961. We transcribe and write down this document, and offer other complementary elements to trace the trajectory of the character originally from the south of the peninsula and established in Catalonia, who was a leader of the HOAC and returned to political militancy within the PSUC.

Keywords: Civil War, Spanish Guerrilla Group, Workers' Brotherhood of Catholic Action, Unified Socialist Party of Catalonia

De Francisco Mera Bermejo, militant comunista reconvertit al catolicisme, en tenim quatre biografies breus, aparegudes totes quatre l'any 2000.(1) En poques ratlles, podem avançar que es tracta d'un extremeny, recriat a Andalusia, que actuà durant la Guerra Civil com a comissari de companyia i que, a l'exili, va ser membre de l'Agrupació de Guerrillers Espanyols. Després va desenvolupar una actuació clandestina a l'interior peninsular, fou detingut i condemnat per un procés militar, però finalment esdevingué, per camins de reconversió religiosa, un dirigent important de l'HOAC o Germandat Obrera d'Acció Catòlica, per bé que finalment s'integrà al PSUC.

No puc fer cap aportació nova a les etapes de formació, participació en la Guerra Civil i la guerrilla. Però pel que fa a l'etapa de clandestinitat, de retorn de l'exili, apunto que el consell de guerra (sumari ordinari número 132.638) celebrat, a Alcalá de Henares, el 17 de maig de 1946, establí com a fets provats:

“Que el procesado Francisco Mera Bermejo (que carece de antecedentes penales, pero que al terminarse la guerra y luego de haber prestado servicios en el Ejército Rojo, pasa a Francia, es requerido en dicha Nación para trabajar con “Unión Nacional”, lo cual acepta, limitándose a transmitir propaganda hasta que el Comité Regional de Perpignan acuerda el regreso a España del mismo, lo cual verifica en abril de mil novecientos cuarenta y cinco con documentación falsa, a nombre de Vicente Bermejo Martínez, y por los montes y, al establecer contacto con el Partido, ya en Madrid, se le confiere la misión de transmitir consignas y material entre los Directivos de la Organización, o lo que es igual, actuar de enlace entre ellos; interviniéndosele, al ser detenido, una máquina de escribir marca Erika y la documentación que se relaciona en autos”.(2)

Per aquesta actuació van fer-lo responsable d'un delictes de rebel·lió militar comprès a la Llei de 2 març de 1943, i el condemnaren a vuit anys de reclusió. Va entrar a la presó d'Alcalá de Henares el 27 de maig de 1946. Per malaltia hagué de ser traslladat al sanatori de Cuéllar (Segòvia), el 26 d'agost del mateix any. Més endavant, el 2 de desembre de 1947, va ingressar a la presó de Girona, per tal de poder casar-se, eclesiàsticament, el 1948, amb Anita Verdaguer Dorca (Girona, 1914-Sarrià, 2020), amb la qual havia conviscut a l'exili i formà família.(3) En un primer moment, el trasllat a Girona només era temporal. Per complir la pena pendent, havia de ser traslladat a la presó central de Burgos. Un telegrama, però, anul·là la disposició i li van permetre de romandre a Girona.

Es beneficià del decret d'indult de 9 de desembre de 1949, i així va obtenir la llibertat condicional el 14 de maig de 1950. El temps total de presó efectiva fou de quatre anys, sis mesos i trenta dies. La llibertat definitiva va arribar-li el dia 11 de desembre de 1951.

En aquest context de refer la vida, va tenir l'oportunitat de dialogar molt amb el capellà Josep M. Cases Deordal (4) i es convertí al catolicisme. El capellà i un altre pres també l'ajudaren en l'etapa de reprendre l'activitat laboral, però antics militants comunistes no van comprendre la reconversió.

Professionalment, en recobrar la llibertat, va ser treballador de l'empresa Torras Hostench, a Sarrià de Ter. Com a militant obrer s'integrà a l'HOAC o Germandat Obrera d'Acció Catòlica, entitat que, amb el vistiplau de l'Església catòlica, també aplegà antics militants d'esquerra, sospitosos als ulls del règim franquista. En una carta del ministre Alberto Martín Artajo al seu col·lega Joaquín Ruiz-Giménez denuncià, justament, aquesta situació l'any 1951:

“al amparo de la libertad de acción que disfrutaban los organismos filiales de la Acción Católica, y acogiendo a la exención de censura de sus publicaciones, se han ido cobijando durante los diez o doce últimos meses, en la HOAC, elementos de procedencia revolucionaria: sindicalistas, comunistas, más o menos conversos, y antiguos

miembros de Solidaridad de Obreros Vascos, es decir, separatistas, muchos de los cuales, habiendo llegado ya a puestos de influencia en dichos organismos, empiezan a imprimir a éstos una orientación que nadie [sic] tiene que ver ciertamente con el apostolado de la Acción Católica".(5)

L'HOAC representà, certament, l'altra cara de l'Església col·laboradora i puntal del franquisme, un règim que havia abolit el sindicalisme obrer i l'havia substituït pel sindicat vertical anticonflicte.(6) Per això, l'organització obrera d'Acció Catòlica, sota l'empara eclesiàstica, provocà tensions i conflictes,(7) abans del concili Vaticà II, i fou seguida de prop per l'aparell repressiu del règim.

El 1969, la Comissaria de Girona va escriure referint-se a la Germandat Obrera d'Acció Catòlica i a la Joventut Obrera Catòlica (JOC):

"Desde su creación estas agrupaciones de tipo político-religioso, y que actúan bajo los auspicios de la Acción Católica española, han ido aumentando paulatinamente sus efectivos —aunque constituyen una minoría de la clase obrera— vienen desplegando sus actividades a nivel nacional y como oposición a los órganos sindicales establecidos y en ocasiones a las Leyes Fundamentales del Régimen. En esta capital celebran sus reuniones y asambleas con absoluta normalidad, pero existen también sus asesores religiosos del matiz progresista [...], que a veces hasta les incitan y aconsejan a tomar posturas de rebeldía o de protesta en sus centros de trabajo cuando consideren que sus intereses económicos puedan ser lesionados o tratados injustamente. Hasta el momento no se ha originado ningún problema o incidente que pudiera atacar al Orden Público. Recientemente fue propuesto para Presidente Nacional de la HOAC el destacado miembro de dicha rama en esta capital, Francisco Mera Bermejo, que, debido a sus antecedentes político-sociales, no fue aceptado para dicho cargo".(8)

En contra de l'afirmació anterior, Paco Mera, per elecció, exercí el càrrec de president de l'HOAC i, hagué de residir a Madrid durant una temporada. La seva tasca fou valorada positivament.(9) Hi va viure de 1969 fins al 1972. De retorn a Girona, en la darrera etapa del règim franquista, fou dirigent de Caritas i aviat tornà a militar en el comunisme del PSUC. Va fer ser un dels membres de la candidatura del partit en les primeres eleccions municipals de 1979. Ocupà el número sis de la llista; no sortí elegit, però fou representant del partit al Consell Municipal de Sarrià, quan el municipi veí a la capital era annexionat a Girona. També va figurar a les llistes del PSUC, presentades a la demarcació de Girona per a les eleccions al Parlament de Catalunya, l'any 1980. Morí a Sarrià de Ter el 1983. Arran del traspàs es publicaren diversos escrits de tribut i record, signats per Josep Quintanas, Eudald Carbonell, Àngel Serradell, Quim Pla i Joan Busquets.(10)

La biografia políciaca escrita força abans que Paco Mera assolís la direcció estatal de l'organisme obrer confessional va servir per cridar l'atenció d'un personatge que podia ser perillós per a l'ordre establert. En remarcà la trajectòria i les qualitats personals de convocatòria i lideratge. El llenguatge emprat volia ser neutre en alguns detalls, però no va poder evitar la parcialitat a l'hora d'anotar fets i situacions. El funcionari, de tota manera, no podia imaginar que el "partit dels comunistes de Catalunya" podria integrar membres de la comunitat catòlica, com succeí en el cas més sonat de Comín.(11)

DOCUMENT

Biografía de Paco Mera, escrita per la Policia de Barcelona. (12)

Jefatura Superior de Policia

6ª Brigada Regional

Grupo 3º

Informe biográfico

Filiación

Francisco Mera Bermejo, de 41 años, casado, papelero, hijo de Florencio y de Laureana, natural de La Haba de la Serena (Badajoz), con domicilio en Sarriá de Dalt (Gerona), Grupo de Viviendas "Paulino Torras", calle Mayor, nº 16.

Antecedentes familiares

Es hijo legítimo de Florencio Mera Martín y de Laureana Bermejo Martín, el primero fallecido en el frente de Córdoba, Sector de Espiel, estando encuadrado en las Milicias del Batallón "Bautista Garcés", controlado por los comunistas, si bien él estaba afiliado a la CNT. Su madre vive en Gerona, calle Força, nº 17-1º, de cuyo matrimonio viven los siguientes hijos:

Domingo, de unos 40 años, casado con Luzdivina Orgaz, domiciliados en Quintana de la Serena (Badajoz), trabajando por cuenta propia en unas canteras.

Estefanía, de unos 37 años, soltera, domiciliada en el mismo de la madre en Gerona. Trabaja en la cocina del Hospital Militar de aquella Capital.

Florencio, de unos 35 años, casado con Encarnación Moreno, domiciliados en Casa Armengol, Puente de la Barca-Dome[n]y (Gerona). Trabaja en la fundición de Cleval.(13)

María, de unos 33 años, soltera, con el mismo domicilio que su madre, trabajando en la fábrica Grober, de hilaturas.

Está casado con Ana Verdaguer Dorca desde el año 1947 y tienen dos hijos de 16 y 10 años.(14) Con ella vivió maritalmente en Francia antes de su matrimonio.

Ninguno de los mencionados ha estado detenido por motivos políticos, si bien en el mes de julio de 1960 lo fueron preventivamente sus dos hermanos Domingo y Florencio en unión del informado, aunque a las pocas horas fueron puestos en libertad.

Antecedentes anteriores del Movimiento

Desde el año 1928 residía en Córdoba, junto con su familia, dedicado a los estudios de primera enseñanza y sin pertenecer a ninguna organización de derechas o de izquierdas. En el mes de mayo de 1936, y debido, en parte, a la literatura de tipo político y social que su padre tenía en su domicilio —toda ella de carácter anarquista y comunista—, la cual leía, y además a la influencia de sus amigos, solicitó el ingreso en las Juventudes Socialistas Unificadas de Córdoba, figurando en ellas como simple militante.

Desde hacía un año se hallaba trabajando como picapedrero con su padre, sin haberse afiliado a ninguna sindical, siendo ésta la situación en que se encontraba al estallar el Movimiento.

Antecedentes durante el Movimiento

Le sorprende el Movimiento en Córdoba y no tomó parte ni en favor ni en contra del Alzamiento, permaneciendo en su domicilio hasta que, a mediados de agosto de aquel año, marchó, en unión de su padre, a Cerro Muriano, pasándose a zona roja. Se incorporaron ambos voluntariamente a las Milicias, haciéndolo en el mismo grupo que más tarde se denominó Batallón "Bautista Garcés".(15) En un combate habido el 13 de octubre fue muerto su padre, pasando el informado al lugar en donde estaba radicado el mando de la Unidad, en cuyas oficinas fue colocado.

Abandonó el frente de Córdoba por haberlo solicitado un comandante llamado Manuel Palos (16) (en ignorado paradero), quien se lo llevó a Jaén, donde tenía que reorganizar un Batallón que más tarde pasó al frente de Granada. En el expresado Batallón permaneció hasta abril de 1938, en que a propuesta de la JSU fue nombrado Comisario de Compañía, pasando de aquel frente al de Cataluña-Sector del Segre, encuadrado en el 4º Batallón de la 144 Brigada Mixta. Al caer enfermo, fue trasladado al pueblo de Alcanar (Lérida), donde se hallaba el Hospital divisionario, en el que estuvo por espacio de 3 meses; al ser dado de alta, fue adscrito a los servicios de municionamiento del Ejército del Ebro con el mismo cargo. Con esta Unidad se trasladó a Francia al producirse la retirada de Cataluña.

Antecedentes posteriores al Movimiento

En la vecina nación fue internado en el Campo de Concentración de Argelès-sur-Mer, estando controlado por la JSU. Es entonces cuando, por mediación de un Comisario de Brigada, cuyo nombre y apellidos no recuerda, ingresa en el PCE, asistiendo desde aquel momento a las reuniones de las "células", las cuales existían en todos los barracones del Campo.

En el año 1940 pasó a una Compañía de Trabajadores y con ella al pueblo de La Cavalerie (Aveyron), encargándose de la conservación de un campo de maniobras propiedad del Ejército francés. Allí estuvo como encargado del almacén de granos y también encuadrado en una "célula" del Partido en la que figuraban Antonio Núñez Valsera,(17) extremeño (que más tarde fue detenido en España por sus actividades clandestinas comunistas, como miembro del Comité Central en Madrid), del que sabe era maestro de escuela y del que ignora su paradero actual; Ángel Martínez, natural de Madrid, y otro de Toledo, del que no recuerda su nombre y apellidos. El primero era el "responsable" de la citada "célula".

Propuesta viaje Méjico

Estando en el mencionado pueblo, recibió un aviso de la Embajada de Méjico en Francia para que se personase sin falta en el Consulado General de dicho país en Marsella. Con el permiso de las Autoridades del Campo se trasladó a la citada población y en las oficinas del Consulado le manifestaron que tenía preparado el Pasaporte y el permiso para marchar y entrar en Méjico, estando incluido en una expedición.

Al ser preguntado por su filiación política, negó pertenecer al Partido Comunista para evitar posibles represalias de las Autoridades francesas, ya que era plausible que la JARE, entidad que se encargaba del envío de la citada expedición, lo denunciara como comunista si así lo hubiese declarado y podía ser detenido por la Policía gala como ocurrió con otros muchos.

(Nota del Inspector Jefe actuante: Después de nuestra guerra se crearon en Francia dos organismos, al parecer con los mismos fines, uno denominado JARE (Junta de Auxilio a Refugiados Españoles) y otro llamado SERE (Servicio de Evacuación de Republicanos Españoles). El primero controlado por los socialistas de Indalecio Prieto, que enfocaron

el envío de los refugiados españoles de cara a América del Sur y principalmente a Méjico, mientras que la SERE, que estaba controlada por Negrín y sus partidarios, de tendencia comunista, la canalizaban hacia el Este de Europa y principalmente a Rusia. Las luchas entre ambas organizaciones fue dura e intensísima, pues se barajaban cifras muy elevadas de pesetas que beneficiaban a los miembros que constituían las Juntas directivas o rectoras de los citados servicios emigratorios. Se llegó al extremo de que los de la JARE, en donde por cierto se habían infiltrado los comunistas, no aceptaban la inclusión en las expediciones por ellos organizadas de ningún individuo de las citadas ideas, denunciándolos a las Autoridades francesas. Por eso se comprende la negativa de su afiliación al comunismo del informado).

Renunció a ser incluido en la expedición y, por lo tanto, a marchar a Méjico, pero como tenía deseos de conocer a la persona que le había propuesto para ello buscó el contacto con el “responsable” del Partido en aquella Ciudad.

Contacto con el Partido en Marsella

Con los fines propuestos se puso en relación con el citado “responsable”, que resultó ser Pelayo Tortajada Marín, que fue fusilado en España por los desmanes cometidos durante la guerra en Ciudad Real y por su actuación clandestina en el año 1942),(18) por si éste podía facilitarle algún dato relativo a tal asunto. La reacción de Tortajada fue desaprobatória, por haberse presentado a él sin haber sido llamado y también por haberse negado a aceptar el traslado a Méjico, pues podía descubrirse el manejo del Partido en los asuntos de emigración.

Fue alojado en un domicilio de Marsella, habitado por una joven española que cree pertenecía al PCE, y dos días después se presentó Pelayo Tortajada con una documentación falsa de trabajador en una Compañía que estaba en los Alpes, con el fin de que se incorporara a ella como sanción impuesta por el Partido, evitando además los comentarios que su actitud podía suscitar en la otra Compañía de Trabajadores.

Partió enseguida hacia su destino, pero no la pudo localizar, por lo que se volvió nuevamente a Marsella para recibir instrucciones. Fue mandado a Nimes, en donde, a unos 10 kilómetros, había una Compañía cuyo mando español lo admitió sin más requisitos. Se dedicó a la tala de bosques y al carboneo, y como elemento del Partido fue encuadrado en la “célula” que allí existía. El mando lo ejercía Juan Serdá y como ayudante había un tal Aguado, de Madrid, que había sido Comandante de la Brigada Líster (19) y era cojo. Formaban parte de la “célula”, además de los mencionados y el informado, otros individuos, entre los que recuerda a los hermanos Cortés,(20) naturales de Aragón, y a un tal Samuel, oriundo de la Provincia de Toledo.

Unión Nacional

Estando en la citada Compañía de Trabajadores, se recibió un impreso, consistente en un informe del Partido, en el que se orientaba la actividad de todos los militantes hacia una nueva línea política denominada de “Unión Nacional” con todos los grupos políticos existentes en el exilio de cara al interior de España.

(Nota del Inspector Jefe actuante: Esta Unión Nacional creada por el PCE fue una organización de masas que pretendió aglutinar a todos los exilados con el fin de derribar el Régimen por la fuerza de las armas, intentona que fracasó en los primeros combates habidos en el Pirineo español. Paralelamente a esta Unión Nacional, los del PSU de C. crearon otra organización de masas que con base de catalanismo pretendía seguir la misma línea que el PCE, denominándola “Alianza Nacional de Cataluña”).(21)

En la Compañía de Trabajadores se constituyó un Comité de Unión Nacional, en el que participaban Juan Serdá por los comunistas, un tal Monedero por los socialistas (fue Comandante de Aviación), por los republicanos un tal Paniagua (también Comandante

de Aviación) y un individuo al que se apodaba “El Maño”, en representación de los Confederados. El Partido desplegó entonces una gran actividad a base de reuniones periódicas para explicar exclusivamente a los militantes la llamada política de “Unidad Nacional”. Poco tiempo después recibió la consigna del Partido en el sentido de que todos los militantes jóvenes que no hubiesen contraído una responsabilidad en España, y que estuviesen comprendidos en quintas, deberían regresar a la Patria y de esa forma trabajar para el Partido siguiendo la política de la llamada “Unión Nacional” para derrocar al Régimen.

De aquella Compañía de trabajadores salieron un tal Nieto, que era de la JSU, y el informado, que fue enviado al Departamento de Ariège, a un pueblecito llamado Varilles [sic per Varilhes], cercano a Foix, en donde se presentó a un tal Luis Fernández,(22) que fue General de las fuerzas rojas y de gran actuación en Francia con el “maquis” (en España fue Sargento de la DCA), el que debía darle las instrucciones necesarias. Fue colocado en un grupo dedicado a la corta de leña en un bosque de las cercanías y más tarde debía empezar un cursillo sobre “Unidad Nacional”, al final del cual se le debía introducir clandestinamente en España para que, una vez dentro y legalizada su situación, pudiera actuar en dicho sentido.

Permaneció en el domicilio del citado Luis Fernández y al día siguiente, en bicicleta, partieron hacia su nuevo destino, pero el informado tuvo la fatalidad de caerse por un precipicio, fracturándose el cráneo, la clavícula izquierda y produciéndose otras heridas de las que fue curado por un médico residente en Varilles [sic] y alojado en el Hotel del pueblo, estado a su cuidado una joven española llamada Josefina, que era de la JSU. Una vez fue dado de alta, el Partido le prohibió trasladarse a nuestra Patria, siendo enviado para su total recuperación al domicilio de un tal Jesús Casas, residente en Langogne (Locere, sic per Lozère). Durante este tiempo, su único contacto con el Partido fue a través del citado Jesús, que era miembro de la dirección departamental. Pasó todo el invierno de 1942 y parte del 43 sin más actividad que ayudar a Jesús en la confección de copias de informes y otros “materiales” de estudio, que él llevaba después a otros lugares del Departamento.

Cansado de vivir a expensas de Jesús, le planteó el regreso a España para ver si, ayudado por su familia y en manos de un médico, podía acabar de sanar de sus heridas, encargándose aquel compañero de consultar el caso. El informado tenía un interés primordial en resolver su situación, pues al marchar de la Compañía de Trabajadores de cerca de Nimes, pasó a una situación ilegal que por unos días no hubiese tenido importancia, pero al no poder penetrar en España, su situación no era muy agradable, sobre todo a partir del desembarco aliado en África,(23) en que la vigilancia en Francia era mucho mayor y podía ser detenido y trasladado a Alemania por sospechoso.

En el mes de junio o julio de 1943, se presentó un individuo llamado Miguel, miembro de la Delegación del Partido en Toulouse [sic], a quien veía por primera vez y efectuada la visita por encargo de Jesús, que le había explicado el deseo del informado de trasladarse a España, para decirle que el Partido no se oponía a ello, pero era necesario realizar, de antemano, un cursillo de formación política y forma de trabajar y desarrollar la línea del Partido de cara a la “Unión Nacional” dentro del país. Al aceptar fue enviado a Piedrafite (Aude) con un grupo dedicado a la tala de bosques, compuesto de 5 militantes de “base”, sin otra actividad que la de su trabajo para que en torno a ellos y de lo que ganaban mantener la Escuela de formación.

Figuraba como profesor uno que usaba el nombre de guerra de Sánchez, que había sido intelectual (profesor o catedrático) y era natural de Toledo. Había además otros 5 militantes que usaban también nombres falsos y, juntos con el informado, acabaron el curso que duró un mes aproximadamente. Al final del mismo quedaron allí trabajando, pues todavía no habían pasado a recogerlos. A los dos meses y medio se enteró, por noticias de Toulouse [sic], de que había habido detenciones y habían caído los “puntos de paso” para España, por lo que debía esperarse a la reorganización de todo el “aparato”, enterándose más tarde, al ser liberada Francia, que el Partido en Toulouse [sic] había tenido un revés muy serio.

A finales de octubre del año 1943, el citado Sánchez le comunicó que había recibido una carta en la que le decían que debía marchar el informado a Perpiñán y se presentase en el domicilio de un tal Buchard, español residente en Francia, expendedor de frutas, en donde debía esperar las instrucciones. Pocos días más tarde, le entregaron una documentación a nombre de Carlos Gómez Sánchez, trasladándose a Perpiñán. Según le dijo Buchard, el Partido había decidido que trabajase en la dirección departamental en unión de él mismo, un tal Almendros y otro llamado Matías Ginés, que sería el responsable, encargándose el informado de la propaganda que se recibía y distribuía por mediación de Buchard.

En la casa de Buchard conoció a su actual esposa, Ana Verdaguer Dorca, que durante nuestra guerra había ingresado en la JSU sin desempeñar ningún cargo y en el tiempo de su permanencia en la vecina nación se dedicó a cuidar a dos hermanos y, cuando éstos fueron trasladados a Alemania,(24) tuvo que colocarse y entrar a trabajar en casa de Buchard.

En Perpiñán funcionaba un “punto de paso” para España y se dedicaba a este trabajo de guía un primo del informado, llamado Pablo Vaca Bermejo. Este “aparato” estaba controlado directamente por la Delegación de Toulouse y sin ningún otro contacto directo o indirecto con otros escalones orgánicos del Partido. En Perpiñán, el Partido no funcionaba, por aquel entonces, muy bien, la mayoría eran catalanes que estaban, más o menos, bien situados constituyendo esto una dificultad, pues temían perder su situación un tanto cómoda.

En junio de 1944 se unió el informado, maritalmente, con Ana Verdaguer y por esas fechas fue enviado de nuevo a Piedrafite (Aude) para pasar a España y, estando esperando ser recogido para ello, se produjo una operación de limpieza por el Ejército alemán en aquel sector, ya que cerca de allí había un destacamento del “maquis” francés, que fue atacado y desorganizado, marchando los que vivían por allí al bosque en espera de la retirada de los alemanes, por lo que tampoco en esta ocasión pudo realizar su entrada en España. Al precipitarse los acontecimientos de la guerra mundial y la liberación total de Francia, fue el informado llevado a Toulouse [sic] y en la sede de “Unión Nacional”, sita en el edificio donde había estado el Consulado Español, Plaza Le Grand Ronde, al lado mismo de donde estaba instalado el Estado Mayor de la Agrupación Militar española de las FFI.

Pasó la fuente a disposición de la Sección de Propaganda en el Estado Mayor de dicha Agrupación, que era la 6ª, la cual se encargaba de la confección del periódico de la Agrupación y de otros “materiales” de propaganda, todo bajo el lema de “Unidad Nacional”. En dicha Sección se constituyó también un Comité de Ayuda para mutilados de la Agrupación, así como para las viudas, que se encargaba de organizar colectas, festivales, etc. con dicho fin, formando parte del citado Comité el reverendo Pedro Villar,(25) sacerdote exilado, la esposa del General César,(26) el Jefe del Estado Mayor de la Agrupación y un tal Francisco Barba.

El mando de la Agrupación estaba en manos de Luis Fernández, ya mencionado anteriormente, actuando como ayudante de él un tal Manolo “El Paisano”,(27) que tenía el grado de Comandante, como General Jefe de Estado Mayor figuraba César, que había sido Comisario de Brigada o de División en la guerra de España, teniendo como ayudante a un madrileño que había sido Comandante de la División de Líster o del Campesino, figurando asimismo en el Estado Mayor un individuo de Ciudad Real apellidado Vizcaíno.(28) Como Jefe de la Sección de Información aparecía un Comandante llamado Aguado, ya mencionado anteriormente, y un Coronel apellidado Paz,(29) éste de la Escala Profesional del Ejército, que se decía que además de pertenecer al Partido era mason.(30) Más tarde se incorporaron otros, entre ellos el General Riquelme (se trata de José Riquelme y López Bago),(31) que más tarde fue Presidente de la Junta Suprema de Unión Nacional.

Permaneció en Toulouse [sic] hasta enero del año 1945, en que fue, de nuevo, a Perpiñán y después a Moulins-les-Bains, donde había una escuela de formación de propagandistas en el Cuartel de una Brigada de Guerrilleros, a fin de explicar el alcance de la política de Unidad Nacional y el sentido de la misma. En abril del mismo año fue llamado a Toulouse [sic] y en el edificio donde estaba instalada la Delegación del Comité Central se dio un cursillo que dirigió Santiago Carrillo con la colaboración de otro miembro de la Delegación llamado Manuel Jimeno (32) y una tal Carmen,(33) de la que supo después era la esposa de Monzón (se trata éste del célebre comunista Jesús Monzón Repáraz, que fue detenido en Barcelona en el año 1945 y del que existen antecedentes de haber sido Fiscal Decano de los Tribunales de Euzkadi, Gobernador Civil de Alicante y Cuenca y miembro del Partido Comunista de Navarra, del que era dirigente; formó parte de la Delegación del Comité Central y del Partido en Francia).(34)

A este cursillo asistió también Antonio Núñez Valseira (que cayó detenido en Madrid por su actuación clandestina), un tal Pepe, un tal Carreño y uno llamado Pablito, de Barcelona, del que supo que, una vez en España, lo dejó todo casándose con una joven muy bien situada, a pesar de haber dejado en Francia a su amante y a dos hijos; asistieron también dos aragoneses. El curso duró 4 días.

Después de pasar por Perpiñán, donde la esposa del informante dio a luz,(35) fue enviado a Toulouse [sic] y de allí el mismo día, en unión del guía y de dos más, a los que no conocía, pasaron a Andorra, uniéndose en el Principado otro que iba para aprender el camino y formaba parte del equipo que se estaba formando de guías. Se pasó a España por una serie de “puntos de apoyo”, los cuales, cuando la detención de Antonio Núñez, cayeron en poder de la Policía así como el guía que le acompañaba.

Actuación clandestina en España

La fuente llegó a España con la orden de ir directamente a un número de la calle Alberto Aguilera de Madrid, pero al llegar a la estación le aguardaba el tal Pepe, que había estado en la escuela de Toulouse [sic], que estaba en España desde hacía tres días, conminándole a que le siguiera, pues la dirección aquella estaba “quemada”. El citado Pepe le puso en contacto con uno de la Delegación central que se hacía llamar Jesús, el que esperaba instrucciones sobre la misión que el informado debía realizar.

A últimos de mayo de 1945 se le comunicó que actuaría de enlace entre la Delegación del Comité Central y la Junta Suprema de Unión Nacional, poniéndosele en contacto con un tal Ramón que trabajaba en las oficinas de la casa Profiden [sic], habiendo venido de Logroño, donde había sido Secretario Provincial del Partido. Al ir conociendo a los componentes de la citada Junta, su decepción fue enorme al ver que no eran personalidades relevantes y con prestigio dentro de las organizaciones de izquierdas españolas, como se le había dicho, desilusión más grande todavía cuando, creyendo que había una amplia red de Comités de Unión Nacional por todo el País, sólo supo que existía uno en Madrid y otros en formación en Valencia y Sevilla.

Detención del informado

En este trabajo de control y sobre todo de adaptación a la vida española, totalmente diferente a la francesa, fue cuando se produjo su detención y la de su hermana, a la que hizo venir de Córdoba para que viviera con él, pues no ofrecía seguridad vivir a pensión teniendo que guardar papeles y documentos clandestinos y ante la sugerencia del Partido de facilitarle una militante para que viviera junto con él y sabiendo en qué acaban esas cosas, no quiso verse en el trance de una situación de violencia, por lo que hizo llamar a su hermana. Ésta fue puesta en libertad seguidamente, sin pasar por la Cárcel ni ser procesada, al comprobarse su no participación en los trabajos clandestinos de la fuente.

Fue detenido en agosto de 1945, llamando inmediatamente a su esposa para que regresara a España, lo que hizo en febrero del año 1946.[36] Fue internado en la Prisión de Alcalá de Henares y, más tarde, al encontrarse enfermo del pecho, fue trasladado al Sanatorio de Cuéllar (Segovia), en donde solicitó, al ser dado de alta, trabajar como practicante, en cuyo cometido estuvo hasta el año 1947, en que pidió el traslado a la Provincial de Gerona con el fin de prepararse para legalizar su situación matrimonial católicamente.

Esto produjo una fuerte polémica con el Partido en Cuéllar, que se oponía a los deseos del informado. Obtuvo el ingreso en aquella prisión a instancias de su esposa a la Dirección General de Prisiones.

Conversión al catolicismo

En la Prisión de Gerona examinó su pasado y el derrotero que llevaba su vida, temiendo hacia donde hubiese llegado con su ideología comunista, dándose cuenta que no era lo que se había forjado ni a lo que desaba y quería pensar.

Decidió cambiar de forma de pensar sin encontrar nada que llenara su espíritu, por lo que pidió ayuda al Capellán de la prisión (37) y fue en un amigo de reclusión, cristiano convencido, en quien encontró el primer eslabón de lo que iba a ser su nueva vida. En esta Prisión tuvo que mantener bastantes discusiones con unos elementos del Partido que allí se encontraban detenidos, entre los que recuerda a Senserrich, Serradell, Soler,(38) etc. (se trata de los siguientes individuos: Antonio Senserrich Llivina,(39) en ignorado paradero y miembro del Comité Central del PSU de C.; Ángel Serradell Pérez,(40) hermano del célebre "Román", José Serradell Pérez,(41) miembro también del Comité Central y hasta hace poco el encargado del Partido para las cosas de Cataluña). Estas discusiones se basaron sobre principios y normas de conducta, acusándosele de aburguesamiento y otras cosas por el estilo, hasta que rompió definitivamente y desde luego fue lo peor, pues aún no veía claro lo que deseaba para su tranquilidad espiritual.

Ese amigo de reclusión, Juan Comas Comas,(42) vecino de Gerona, fue el que a la salida del informado en libertad, conocedor de su angustia, lo puso en contacto con el Reverendo Padre Don José María Cases, siendo en estos dos donde encontró los instrumentos de los que Dios se valió para hacer de él, según dice, un hombre nuevo. Después de su conversión asistió a unos Ejercicios Espirituales dirigidos por los Reverendos Cases y José María Pujades,(43) comprendiendo entonces la necesidad de hacer algo por la Iglesia Católica, con mucha más intensidad y más fuerza que lo hecho por el Partido, incorporándose por consejo del Sacerdote Don José María Cases, su director espiritual, a Acción Católica Obrera. En la HOAC ha ocupado por mandato de las Jerarquías algunos cargos Diocesanos y últimamente en Consejo Nacional, lo que le lleva a salir de la localidad, marchando a otros lugares para celebrar algunas reuniones o cursillos apostólicos.

Asegura firmemente que no queda nada del hombre de antes y sí el hombre que tiene plena conciencia de que ha pecado mucho contra Dios, pero que desea ardientemente amarle y servirle donde la Iglesia le necesite, aceptando todas las consecuencias que ello pueda acarrearle, devolviendo de esta forma el bien por el mal que en un periodo de su vida haya podido causar.

Impresión del informador

Aunque son esporádicos los casos como el presente, en los que un comunista convencido se convierte al catolicismo, no puede afirmarse rotundamente que esto no llegue a suceder. La intensa y agitada vida comunista desarrollada desde muy temprana edad por la persona objeto de esta información, le produjo tal saturación que ocasionó un proceso en su manera de ser y de pensar determinante a un cambio de sus ideas, al conocer profundamente la carencia de espiritualidad que consigo lleva el ideario marxista repleto

por otra parte del materialismo más infrahumano. Ésta era la situación en que se hallaba el informado.

Por las conversaciones mantenidas con él, su cambio se ha ido realizando paulatinamente y en el transcurso de distintas etapas hasta llegar a la desilusión. Intensamente pensados los pros y los contras que ello iba a reportar a su nueva vida, y bien orientado, precisamente en aquella etapa de desilusión, por amigos y sacerdotes, llegó al convencimiento pleno, después de haber aceptado el catolicismo, que los problemas mundiales podían resolverse dentro de un sistema político basado en el catolicismo, en contra de los principios comunistas que antes era su Ley.

Llevado por un deseo de colaborar eficazmente, dentro de la Religión, en tareas sociales, existe el peligro de un desbordamiento en sus sentimientos, rozando temas en forma algo exaltada, que pudieran ser interpretados por los oyentes en el sentido de que el informado seguía manteniendo sus puntos de vista e ideas políticas anteriores.

Su personalidad física, su carácter reposado, su superioridad sobre otros obreros, le ha dado un prestigio y le ha creado una aureola, que bien utilizada podría obtenerse de él buenos resultados entre la clase trabajadora. Es hombre de fácil palabra y sabe llegar a convencer al que le escucha, por ello es aprovechado por las Jerarquías de la HOAC para sus conferencias en distintos pueblos y comarcas, mimándosele profundamente en el Obispado de Gerona, que tiene en él un luchador de categoría para los fines de la citada Organización.

Es indudable que el Partido Comunista lo tiene catalogado como un desertor y un traidor, y no perdona que el informado esté actuando en las filas del catolicismo, combatiendo contra su pasado ideal.

Es indudable que puede ser aprovechado, siendo criterio del que informa que, llamado por la primera Autoridad civil de la Provincia (44) y mantenida con él una charla, podía ser de efectivos resultados que redundarían en favor de todos, llegando de esa forma a conocer al sujeto a quien se contrae el presente informe.

Se aconsejó al informado que limitara el número de sus intervenciones en público y que sus charlas fuesen, antes de ser dadas, tamizadas y preparadas para evitar malas interpretaciones en los conceptos que en el transcurso de ellas pensara exponer, evitando de esa forma interpretaciones erróneas a sus deseos de contribuir al engrandecimiento de la Patria.

Barcelona, 23 de junio de 1961.

Referències

1. FERRANDO PUIG, Emili, *Cristians i rebels. Història de l'HOAC a Catalunya durant el franquisme (1946-1975)*, Editorial Mediterrània, Barcelona, 2000, p. 453-455; *Memòria biogràfica*, El Punt, Girona, 2002, p. 247-248; *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans*, Edicions de la Universitat de Barcelona i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2000, p. 892-893, i *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, Generalitat de Catalunya i Editorial Claret, Barcelona, 2000, vol II, p. 604. L'autoria de les ratlles corresponents a aquests dos diccionaris són, respectivament, del mateix Ferrando i de Joan Busquets. La del llibre del diari *El Punt* és de Pau Lanao.
2. L'expedient de la presó de Girona número 15.513 —capsa 121— conté un extracte de la sentència.
3. Antiga treballadora de la fàbrica Grober i de la de Vicente Albeverio, milità a les JSU i s'exilià el 1939. Com el seu espòs va estar lligada a l'HOAC. Vegeu l'entrevista publicada a *Parlem de Sarrià*, 72 (gener-febrer-març de 2010), per Assumpció Vila.
4. Josep M. Cases Deordal (Santa Eulàlia de Riuprimer, 1919-Figueres, 2002), ordenat prevore el 1943, fou consiliari dels joves d'Acció Catòlica i professor del seminari de Girona. Era de tendència espiritualista. Arribà a bisbe de Sogorb-Castelló, càrrec que exercí entre els anys 1972 i 1996.
5. TUSELL, Javier, *Franco y los católicos. La política interior española entre 1945 y 1957*, Alianza, Madrid, 1984, p. 216.
6. LUDEVID, Manuel, *Cuarenta años de sindicato vertical*, Laia, Barcelona, 1976.
7. VIGIL VÁZQUEZ, Manuel, *El drama de la Acción Católica y el nacional-catolicismo*, Santandreu, Barcelona, 1990; Domínguez, Javier, *Organizaciones obreras cristianas en la oposición al franquismo (1951-1975)*, Mensajero, Bilbao, 1985. Pozo, J.I. *El niño y la Historia*; Ministerio de Educación y Ciencia: Madrid, Spain, 1985.
8. Comisaría Provincial de Policía. Gerona. Servicio de Información. Informe general de la situación político-social y de los demás sectores o actividades que puedan afectarla. Año de 1969.
9. DÍAZ-SALAZAR, Rafael, "Paco Mera: el testimonio de un luchador infatigable", *Noticias Obreras*, 894-895 (1984-1985), p. 33-35.
10. "Adéu a un home generós i valent. Paco Mera ha mort a Sarrià, el poble on va viure i lluitar", *Punt-Diari*, 20 de desembre de 1983, p. 5. Afegiu-hi l'article de Raimon Bonal, "En Paco Mera o la soledat del corredor de fons", *Punt-Diari*, 27 de desembre de 1983, p. 6.
11. COMÍN, Alfonso Carlos, *Cristianos en el partido, comunistas en la Iglesia*, Laia, Barcelona, 1977.
12. Arxiu Històric de Girona, Govern Civil, capsa 3.549.
13. Florencio, traspasat a Girona el 2014, va ser policia municipal de Girona.
14. Carles (1945) i Josep Maria (1950).
15. El batalló Bautista Garcés, format a Villanueva a la primeria d'agost, va prendre el nom del diputat comunista que fou assassinat pels rebels, a Còrdova, el 30 de juliol de 1936.
16. Manuel Palos Cosano, natural de Puente Genil, metal·lúrgic, que va ser comandant d'un dels batallons Garcés.
17. Antonio Núñez Balsera va ser detingut, a Madrid, el 1946. Després del VI Congrés del PCE va caure en desgràcia i fou enviat a Bulgària. El 1970 trencà amb el partit.
18. Pelayo Tortajada Marín, de 29 anys, fou afusellat, a Ciudad Real, el 7 d'agost de 1944. Va ser detingut, el mes d'agost de 1942, quan viatjava en tren de Barcelona a Portbou, prop de Figueres.
19. Enrique Lister Forján va dirigir l'11 Divisió, emprada com a força de xoc durant la guerra.
20. José i Agustín Cortés. Vegeu Agudo González, Sixto, "Yo fui testigo", dins *Historias de maquis en el Pirineo aragonés*, Pirineum, Jaca, 2000, p. 134-135.
21. Sobre l'Aliança Nacional de Catalunya, vegeu Martín Ramos, José Luis, *Rojos contra Franco, Historia del PSUC, 1939-1947*, Edhasa, Barcelona, 2002, p. 213 i següents, i Martínez Vendrell, Jaume, *Una vida per Catalunya. Memòries (1939-1946)*, Pòrtic, Barcelona, 1991, p. 277-278.

22. Evaristo Luis Fernández (Bilbao, 1914-París, 1996), director de la Societat d'Explotació Forestal Fernández-Valledor i Cia., condecorat pels francesos com a cavaller de la Legió d'Honor i la medalla de la Resistència francesa.
23. El desembarcament es va produir el 8 de novembre de 1942.
24. Gregori Verdaguer Dorca (Girona, 1920) fou deportat a Mathausen el 1941 i traslladat a Gusen, on morí el 26 de novembre de 1941 (Bermejo, Benito, i Checa, Sandra, *Libro memorial. Españoles deportados a los campos nazis (1940-1945)*, Ministerio de Cultura, Madrid, 2006, p. 305).
25. Joan Vilar Costa (Manresa, 1889-Tolosa de Llenguadoc, 1962), jesuïta, ordenat prevere el 1920. Durant la guerra col·laborà a la Comissaria de Propaganda de la Generalitat de Catalunya. Autor de *Montserrat. Glosas a la carta colectiva de los obispos españoles* (1938) i *Lletres catalanes* (1946). Exiliat el 1939 treballà al servei dels exiliats.
26. El general César era Juan Blázquez Arroyo (Bossòst, 1914-Salé, 1974), antic estudiant de dret a Madrid i president de la FUE, condecorat pels francesos com a cavaller de la Legió d'Honor i la medalla de la Resistència. La seva esposa era Dolores Cabrero.
27. Manuel López Oceja.
28. Eugenio Vizcaíno.
29. José A. Paz Martínez (la Corunya, 1904), conestable de l'armada.
30. Per a la biografia maçònica de José A. Paz, vegeu Manuel de Paz Sánchez, *Militares masones de España. Diccionario biográfico del siglo XX*, Centro Francisco Tomás y Valiente UNED Alzira-València, Fundación Instituto de Historia Social, València, 2001, p. 331-332.
31. José Riquelme López-Bago (Tarragona, 1880-París, 1972). Va estar afiliat a la maçoneria, segons Manuel de Paz, op. cit., p. 364-365.
32. Manuel Gimeno Matarredona (València, 1916), sastre.
33. Carmen de Pedro, companya sentimental de Monzón.
34. Jesús Monzón Repáraz (Pamplona, 1910-1973), reorganitzador del PCE després de la guerra, però en fou expulsat per ordre de Santiago Carrillo. Sobre el personatge, vegeu Martorell, Manuel, *Jesús Monzón, el líder olvidado por la historia*, Pamiela, Pamplona, 2000.
35. Carlitos Mera Verdaguer, fill gran de la parella, va néixer el 1945. Fou enregistrat com a Carlos Sánchez, nom clandestí de Paco Mera.
36. Anna Verdaguer i el seu fill van entrar per Portbou el febrer de 1946 i s'adreçaren a Girona. Van viure a la travessia de l'Auriga, 5.
37. Joan Pujol Costa (Olot, 1899-Girona, 1971), ordenat prevere el 1924, va ser professor del seminari de Girona.
38. Josep Soler Bussé (Girona, 1919-Calella, 2000), comptable, detingut el 1947 per reorganitzar el PSUC a Girona.
39. Antoni Senserrich Llivina, Manel (Cornellà de Llobregat, 1908-?), mecànic, detingut el 1947 per reorganitzar el PSUC a Girona. Fou nomenat membre de comitè central del PSUC en el congrés del partit celebrat a París el 1956.
40. Àngel Serradell Pérez (Artesa de Lleida, 1920-Girona, 2000), impressor, detingut el 1945. Després de llarga militància al PSUC ingressà al Partit dels Comunistes de Catalunya. Sobre aquest i els dos anteriors, Clara, Josep, *La primera oposició al franquisme. Els grups clandestins a la demarcació de Girona (1939-1950)*, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, Girona, 2002.
41. Josep Serradell Pérez (Canals, 1916-Barcelona, 2004), dirigent del PSUC, incondicional de Carrillo, però finalment promotor de l'organització prosoviètica del Partit dels Comunistes de Catalunya (1981).
42. Joan Comas Comas (Arbúcies, 1920-Girona, 1985) fou empleat temporer de la delegació de Proveïments i Transports i després es dedicà al comerç. Fou excombatent franquista, militant de FET y de las JONS i d'Acció Catòlica, i també membre de la Guàrdia de Franco. Havia estat condemnat a un any i un dia de presidi menor per falsificació comesa al temps que havia treballat a la delegació de Proveïments i Transports (causa 226/1943), segons sentència de l'Audiència Provincial de Girona, dictada el 19 de novembre de 1947. Va estar a la presó entre el 31 d'agost i el 22 de desembre de 1949 (fons del Centre Penitenciari de Girona, expedient 22.193).
43. Josep M. Pujades Ferrer (Canet de Mar, 1915-Barcelona, 1984), ordenat prevere el 1941, es remarcà com a animador dels curssets de cristiandat.

Autoria: El present treball ha estat conceptualitzat i escrit per Josep Clara. L'autor ha llegit i està d'acord amb la present versió del manuscrit.

Conflictes d'interès: L'autor declara no tenir cap conflicte d'interès.

Copyright: © 2021 de l'autor. Presentat per a una possible publicació d'accés obert sota els termes i condicions de la llicència Creative Commons Attribution (CC BY) (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Historia y arqueología

Enviado: 12/04/2021

Aceptado: 06/09/2021

La evacuación de España de los ciudadanos y los agentes consulares irlandeses durante la Guerra Civil española

Pere Soler Paricio ^{1*}

¹ Laboratoire HCTI EA 4249 - Université de Bretagne Sud

* Correspondencia: urgokpere@gmail.com

 ORCID: 0000-0003-1176-7023

Resumen: Este artículo trata la respuesta de las autoridades irlandesas durante las primeras semanas de la Guerra Civil española respecto a la evacuación de España de los ciudadanos y los agentes consulares irlandeses, evacuación que se llevó a cabo con el concurso de las autoridades británicas. A su vez, se estudia el caso particular de la evacuación de la congregación de las Madres Irlandesas, así como la salvaguarda del colegio Tirso de Molina y de la Legación irlandesa en Madrid.

Palabras Clave: Guerra Civil Española; Irlanda; Legación irlandesa; Madrid; Department of Foreign Affairs; Foreign Office.

Abstract: This article surveys the response of the Irish Government to the evacuation from Spain of the Irish subjects and the diplomatic staff of Saorstát Éireann at the beginning of Spanish Civil War. It also analyses the critic circumstances surrounding the Loreto Sisters' evacuation, as well as the protection of the Tirso de Molina School and the Irish Legation in Madrid.

Key words: Spanish Civil War; Ireland; Irish Legation; Madrid; Department of Foreign Affairs; Foreign Office.

1. Las oficinas de representación diplomática y la evacuación de los agentes consulares

España mandó su primera representación diplomática oficial al Estado Libre Irlandés en enero de 1924, cuando una delegación de compromisarios se desplazó a Dublín para negociar un acuerdo preliminar destinado a facilitar las relaciones comerciales y diplomáticas entre ambos Estados. A comienzos de 1927 se estableció el Consulado de España en Dublín, cuya oficina se instaló en un edificio ubicado en Westmoreland Street. Durante el primer quinquenio de su existencia, la oficina de representación diplomática contó con cinco cónsules distintos que se sucedieron en el cargo uno tras otro.[1] La agencia consular en Dublín quedó supeditada a la Embajada de España en Londres. Hubo que esperar hasta la nominación de Emilio Sanz y Tovar en verano de 1931 como nuevo cónsul en Dublín, quien sustituyó a su antecesor en el cargo porque éste último no parecía inclinado a defender el nuevo régimen republicano, para que la oficina de representación lograra emanciparse de la tutela de la Embajada de España en Londres. Por el contrario, las dos agencias consulares de España en Irlanda del Norte, instaladas en Derry y Belfast, mantuvieron su subordinación a la Embajada de España en Londres. De un tiempo a esta parte, la oficina de representación diplomática en Dublín había reubicado sus dependencias en Fitzwilliam Street, aunque tras la partida de Tovar sus nuevos inquilinos confirmaron la exigüidad de su permanencia en el cargo.[2] El Consulado de España en Dublín fue ascendido a Legación en febrero de 1935, y trasladó sus dependencias en una finca ubicada en Northumberland Road. Unos meses después, Álvaro de Aguilar Gómez Acebo fue nombrado legado de España en Dublín. En verano de 1936, el aparato consular de España en el Estado Libre de Irlanda contaba, además de la oficina de representación en Dublín, con un vicedcónsul en Cork y una agencia externa en Waterford. Aguilar resignó de su cargo el 16 de septiembre. Las autoridades republicanas no lograron que el Gobierno irlandés aceptase la nominación de un sucesor, ni tan siquiera en el caso de nombrar a un agente de categoría diplomática inferior. Como resultado de ello, la otrora asistente personal de Aguilar, Mary Conway, actuó de manera oficiosa como cónsul interino de España en Dublín hasta el final de la Guerra Civil española. En febrero de 1939 el Saorstát Éireann reconoció al Gobierno Nacional de España. En abril, las autoridades franquistas nombraron a J. G. Ontiveros como representante diplomático de España en Dublín (Soler, 2019). Al año siguiente se reorganizó el servicio consular de España en Éire, y al cabo de poco tiempo la Legación de España en Dublín fue ascendida a Embajada. Al margen del personal doméstico y a imagen y semejanza de sus antecesores en el cargo, Ontiveros estuvo al frente de la oficina de representación diplomática en solitario.

Del lado irlandés se estableció una suerte de oficina de representación diplomática a comienzos de los años veinte, cuya existencia resultó efímera. En abril de 1921 el Gobierno clandestino del Dáil Éireann mandó a Madrid una joven estudiante, Máire O'Brien, en tanto que delegada de la República Irlandesa (Núñez-Seixas, 2017). Su misión consistía en encontrar un local apropiado en el que instalar una oficina de prensa para publicar y distribuir regularmente en la capital el noticiario *Boletín Irlandés*. Las dependencias de esta agencia se instalaron en un edificio ubicado en la calle Ayala, donde trabajaron junto a O'Brien un asistente y un administrativo españoles.[3] Al estallar la guerra civil irlandesa O'Brien resignó de su cargo al oponerse al Tratado anglo-irlandés. El Gobierno Provisional de Irlanda, Gobierno interino que preparó la transición política destinada a establecer el Estado Libre de Irlanda, mandó a un sucesor a Madrid en el mes de marzo de 1922, Ormonde Grattan Esmonde (McCreanor, 2019: 30, 42). Éste trasladó las oficinas de la delegación irlandesa en una finca ubicada en la calle Fernanflor, retuvo en su empleo al administrativo español y contrató a un periodista como traductor. En el mes julio el Gobierno Provisional de Irlanda mandó a un segundo agente consular, Ambrose Griffith, para que actuara como secretario de la delegación irlandesa en Madrid.[4] Aunque la oficina bajo el cargo de Esmonde siguió publicando el *Boletín Irlandés* durante ese año,

la utilidad de la delegación irlandesa en Madrid demostró ser fútil, por lo que a finales de 1922 fue clausurada.[5] Tomando en consideración las recomendaciones de Grattan Esmonde, las autoridades irlandesas barajaron la posibilidad de abrir un consulado en Sevilla y/o en Barcelona, pero esto nunca tuvo lugar. No fue hasta 1935 cuando el Estado Libre de Irlanda inauguró una agencia consular en España, la Legación irlandesa en Madrid, que, como su nombre indica, se constituyó en Legación sin que hubiera existido previamente un consulado general de Irlanda en España. El titular de la agencia, Leopold Harding Kerney, fue nombrado para el cargo de legado el 23 de junio de ese año. Antiguo cónsul de Irlanda en París y representante del Sinn Féin en la capital francesa después de la guerra civil irlandesa, desde 1932 y hasta la víspera de su nombramiento ocupó el cargo de agregado comercial en la Legación irlandesa en París (Crowe, et al., 2004: 26). Kerney estuvo a la cabeza de la agencia consular en Madrid hasta 1946. [6] Las oficinas de la Legación ocupaban el segundo piso de un inmueble ubicado en la calle Zurbano, cuya propietaria, Consuelo Cubas y Erice, condesa de Santa María de la Sista y esposa del general Emilio Barrera Luyando, vivía en la planta baja de la finca. El primer piso del edificio alojaba la Legación de Turquía en Madrid, mientras que la Legación de Finlandia en Madrid disponía de un apartamento en otro piso del inmueble, si bien las dependencias principales de la agencia consular finesa se ubicaban en otra dirección. Kerney, su esposa y sus hijos, residirían en las dependencias de la Legación, en la que trabajó, además del personal de limpieza, otra agente consular, la secretaria Maisie Donnelly. Un documento de los servicios secretos irlandeses la describe como «mucho más española que irlandesa», bien conectada con algunos miembros de la alta sociedad madrileña y proveniente de una familia acomodada.[7] La Legación irlandesa en Madrid cerró sus puertas al público el 13 de agosto de 1936. La agencia consular fue reinstalada en el Hotel Golf, en Saint Jean-de-Luz (Francia), y retomó su actividad el 29 de enero de 1937. Leopold Kerney presentó a Francisco Franco sus nuevas credenciales diplomáticas el 10 de abril de 1939. Al cabo de unos días, la Legación irlandesa fue trasladada a San Sebastián, instalándose sus oficinas en el Hotel María Cristina. En el mes de octubre de ese año la Legación irlandesa se reubicó definitivamente en Madrid, aunque de ese momento en adelante sus dependencias se instalaron en la calle Serrano. Maisie Donnelly siguió ocupando el cargo de secretaria de la agencia consular.

El 7 de julio de 1936 Leopold Kerney abandonó temporalmente su puesto y se trasladó junto a su familia a un balneario de estilo novecentista en La Toja, una isla perteneciente a la provincia de Pontevedra, para tratar su afección ligada al síndrome post-polio-mielitis. En su ausencia, la agencia consular irlandesa en Madrid quedó a cargo de Maisie Donnelly. Durante los días posteriores al estallido de la Guerra Civil española, el DFA permaneció a la espera de recibir algún mensaje de parte de Kerney, pero éste no se manifestó. Dublín había perdido el contacto tanto con Maisie Donnelly como con él. El secretario de la oficina del Alto Representante de Irlanda en Londres, C. J. O'Donovan, trató de averiguar mediante el Foreign Office (FO) qué noticias se habían recibido de la Embajada británica en Madrid respecto a la situación en la capital española.[8] Sin embargo, durante los primeros días del conflicto las autoridades británicas apenas contaron con información de primera mano, puesto que, como era habitual, por esas fechas la mayoría de agentes consulares de la Embajada británica en Madrid se encontraban de vacaciones fuera de la ciudad. Tal era el caso del embajador, Henry Getty Chilton, que se hallaba de reposo en su villa de San Sebastián.[9] Un solo agente consular, Milanès, quedó temporalmente a cargo de la delegación británica, que sería degradada a la categoría de Consulado; Milanès ostentó entonces el cargo de vicecónsul interino.[10] No fue hasta el 24 de julio cuando éste último logró mandar un mensaje al FO. El cable informaba que la colonia británica en la ciudad estaba inquieta y algunos de sus integrantes buscaban refugio en el Consulado del Reino Unido.[11] A la jornada siguiente, el DFA mandó un telegrama a Pontevedra con la esperanza de restablecer la comunicación con Leopold Kerney.[12] El día 26, e ignorando que sus superiores estaban tratando de contactar con él, el legado cableó desde La Toja el siguiente mensaje: «Aislados de Madrid. Provincia de Pontevedra bajo control del ejército estamos bastante seguros. Probablemente viajaremos vía Vigo-Southampton a comienzos de agosto».[13] Kerney no siguió este

itinerario, sino que junto a su familia abandonó España por vía terrestre recalando de camino a Francia en Burgos, donde se entrevistó con el general Emilio Mola (Keogh, 1990: 65-67). El legado cruzó la frontera el 7 de agosto y llegó a París tres días más tarde. El 12 de agosto él y su familia abandonaron la capital francesa para dirigirse a Irlanda.[14] Durante más de tres semanas la salvaguarda de los intereses materiales del Saorstát Éireann y la asistencia a los ciudadanos irlandeses en España, en particular aquellos que vivían en Madrid, quedó bajo la entera responsabilidad de Maisie Donnelly. A pesar de contar con el concurso de las autoridades y las fuerzas armadas británicas, el amparo que pudo ofrecer a sus connacionales y la capacidad de maniobra de que dispuso la agente consular fueron muy limitados, aunque en algunos casos su intervención resultó decisiva. Restablecer el contacto con Donnelly desde Dublín no fue sencillo. En las circunstancias actuales, el DFA dependía del FO y del Consulado británico en Madrid para comunicarse con su agente consular. Hasta el 28 de julio el FO no confirmó a la oficina del Alto Representante de Irlanda en Londres que se había logrado restablecer el enlace con la delegación británica en la capital española.[15] No sin demora y con alguna dificultad, de ese momento en adelante el DFA pudo comunicarse con Maisie Donnelly.[16]

Las noticias que transmitía el FO a la oficina de John Dulanty eran más bien inquietantes. A finales de julio, el Gobierno del Reino Unido había pedido a las autoridades republicanas que organizaran convoyes para trasladar a Valencia a los ciudadanos británicos que desearan abandonar Madrid. Whitehall no descartaba que nuevos episodios de violencia pudieran sacudir la capital y consideraba que los súbditos de Su Majestad debían marcharse de la ciudad.[17] A comienzos de agosto y por medio de las declaraciones privadas del cónsul británico en Bilbao, Ralph Stevenson, el DFA supo que incluso se habían fletado algunos vuelos de Madrid a Barcelona para evacuar a los ciudadanos británicos de la capital española.[18] En vista de ello, y a través de la oficina de John Dulanty y el Dominions Office, el DFA remitió al FO un mensaje para Milanès que fue cableado a Madrid el 11 de agosto, por medio del cual el Gobierno irlandés pedía la asistencia del cónsul interino británico ante el cierre eventual de la Legación del Saorstát Éireann en la ciudad. Así reza el telegrama:

- Por favor, informe a Miss Donnelly, quien está al cargo de la Legación del Estado Libre de Irlanda, que deberá abandonar Madrid tan pronto como usted lo considere oportuno para su seguridad. En tal caso, deberá dejar a su cargo, bajo precinto, los libros de cuentas, los códigos, y los archivos de la Legación a fin de asegurar su salvaguarda. En el caso que la Embajada deba ser evacuada y que los archivos consulares y demás deban ser destruidos, deberá usted destruir los archivos de la Legación que habrán quedado a su cargo. Miss Donnelly deberá entregarle una nota concerniente al orden de destrucción de los archivos de la Legación en previsión de que la falta de tiempo impida destruirlo todo. Es de suponer que los ciudadanos del Estado Libre de Irlanda, tal y como se ha hecho con el resto de ciudadanos británicos, han sido advertidos de que deben partir. En caso contrario, le agradeceríamos que tomase las medidas oportunas a este respecto.[19]

Ese mismo día, el secretario del DFA, Joseph Walshe, transmitió al FO un mensaje para Maisie Donnelly que precipitaría el cierre de la Legación irlandesa en Madrid y la partida de la agente consular. Así reza el telegrama que recibió ésta última al atardecer del 12 de agosto: «Prepárese para abandonar Madrid lo antes posible y urja a todos los nacionales irlandeses a hacer lo mismo. Póngase en contacto con el cónsul británico en Madrid antes de partir».[20] A las 16 horas de la siguiente jornada se hizo efectiva la cesión del dominio sobre la Legación irlandesa en Madrid, que debía ser custodiada por el Consulado británico.[21] Maisie Donnelly fue evacuada de Madrid ese mismo día.[22] Para entonces, el FO estimaba que quedaban cerca de un centenar de ciudadanos británicos en Madrid, quienes aparentemente se hallaban seguros.[23] Al cabo de pocos días,

Whitehall informó a la oficina de John Dulanty que el aprovisionamiento de alimentos en la capital española se estaba colapsando, por lo que las autoridades británicas tratarían de evacuar a los súbditos de Su Majestad que permanecían en la ciudad.[24] En el caso de haberlos, esto incluía a los ciudadanos irlandeses que pudieran quedar en Madrid y que desearan partir. De regreso a Dublín, el 21 de agosto Leopold Kerney y Maisie Donnelly se reunieron con el secretario asistente del DFA, Seán Murphy, para analizar la situación y prever las distintas opciones que se planteaban a la hora de reubicar la delegación diplomática de Irlanda en España.[25]

2. La evacuación de los ciudadanos irlandeses

Las autoridades irlandesas repatriaron a aquellos de sus súbditos que vivían o se encontraban temporalmente en España cuando estalló la guerra. Ahora bien, fueron las autoridades británicas quienes les evacuaron del país. Esto se llevó a cabo mediante el concurso y la monitorización del DFA, la Legación irlandesa en París, y, en el caso de los ciudadanos irlandeses que residían o se trasladaron a Madrid, por medio de la intervención de Maisie Donnelly. El número de súbditos irlandeses que fueron evacuados de España sobrepasa de largo el medio centenar, y podrían aproximarse a la centena. En ocasiones abandonaron el país en grupo. En otros casos, lo hicieron solos o en compañía de algún otro ciudadano irlandés, aunque una vez alcanzaron alguno de los puertos donde los ciudadanos extranjeros eran evacuados, se unieron a contingentes de refugiados mayoritariamente integrados por súbditos británicos. Antes de clausurar la Legación irlandesa en Madrid y siguiendo las instrucciones del DFA, Maisie Donnelly conminó a la pequeña colonia irlandesa de la capital a abandonar España. En el resto de los casos, los ciudadanos del Saorstát Éireann que se marcharon de España lo hicieron a instancias de las recomendaciones emitidas por las autoridades británicas, por propia iniciativa, o bien porque sus familiares en Irlanda o allende contactaron con el DFA, lo cual permitió que el Gobierno irlandés activara un cierto protocolo de seguimiento en colaboración con los servicios consulares de La Corona.[26] El hecho de que los archivos de la Legación irlandesa en Madrid permanecieran en la ciudad una vez que la agencia consular cerró sus puertas el 13 de agosto de 1936, impidió que las autoridades irlandesas pudieran rastrear el paradero de sus connacionales en España de manera metódica. La tardanza a la hora de reubicar y retomar la actividad de la Legación irlandesa, que hasta el mes de agosto de 1937 no recibió los archivos que habían permanecido en Madrid, dificultó la tarea. No nos consta que las autoridades republicanas o los insurgentes pusieran trabas a la evacuación de los ciudadanos británicos e irlandeses, quienes, bajo la ampara del servicio consular del Reino Unido, fueron trasladados a distintos puertos de la geografía española desde finales de julio y durante las primeras semanas de agosto. En el caso del territorio lealista, los puertos de Bilbao, Barcelona y Valencia concentraron el mayor número de evacuaciones. En cuanto al territorio bajo control de los rebeldes, el puerto de Mallorca fue objeto de varias operaciones de evacuación. Una vez en los astilleros, los extranjeros embarcaban en buques de la armada británica o estadounidense, a veces incluso en submarinos, que les trasladaban a puertos del sur de Francia. Las distintas agencias consulares británicas que existían en las ciudades costeras les atendían sobre el terreno, y les facilitaban la documentación y el dinero necesario para viajar a París. Ya en la capital francesa, la Embajada británica y la Legación de Irlanda en París se encargaban de repatriarles, inclusive cuando las personas que pedían su asistencia no disponían de medios económicos para costearse el viaje.[27] Durante la Guerra Civil española la Legación de Irlanda en París utilizó los servicios de la compañía Wagons-Lits Cook para repatriar a quienes solicitaban su ayuda. Los billetes facilitados por esta sociedad incluían el viaje en tren desde la estación de Saint-Lazare en París hasta Dieppe, ciudad portuaria de Normandía. Desde allí, se trasladaba en barco al viajero hacia el puerto inglés de Newhaven. Entonces cogía un tren en dirección a Londres, donde proseguía su viaje a Dublín.

En el caso de los ciudadanos irlandeses de edad avanzada que habían sido evacuados de España, se optaba por un trayecto menos penoso que les conducía a Boulogne-sur-Mer, en la Alta Francia, puesto que desde allí el pasaje marítimo hacia Newhaven tomaba menos tiempo. A mediados de agosto, un total de treinta y ocho ciudadanos irlandeses evacuados de España habían recalado en la Legación irlandesa de París. La agencia consular costeó la repatriación de la mayoría de estas personas.[28] Describimos a continuación la experiencia vivida por algunas de ellas durante esos días, puesto que sus testimonios ejemplifican la complicada tesitura que afrontaron numerosos ciudadanos extranjeros en España cuando estalló la guerra.

El 4 de agosto cuatro mujeres fueron repatriadas por la Legación irlandesa en París. Encarnaban el perfil habitual de la mayoría de irlandesas que abandonaron España: algunas podían ser cónyuges de un ciudadano español, aunque en su mayoría, tanto si eran jóvenes como maduras, se trataba de mujeres solteras que trabajaban como institutrices, gobernantas o señoras de compañía. Honoria Curley fue evacuada de Bilbao a bordo de un destructor norteamericano que desembarcó a los refugiados que transportaba en el puerto de Saint Jean-de-Luz. Unos días más tarde, Rose Lucas recorrió el mismo trayecto, aunque en su caso lo hizo a bordo de un navío de guerra británico. Ambas abandonaron París en dirección a Irlanda vía Dieppe y Newhaven. Esa misma jornada, Margaret Burke y Margaret O'Sullivan también partieron de París en dirección a Irlanda, si bien las circunstancias excepcionales que habían experimentado en España justificaban su repatriación vía Boulogne-sur-Mer. Ambas habían sido evacuadas de Barcelona a bordo de un destructor británico que las condujo hasta Marsella. Cuando llegaron a la Legación irlandesa en París su estado físico era deplorable, y según el agente consular que las atendió parecían estar «al borde de un ataque de nervios». Así resumió su testimonio el secretario de la delegación diplomática: «[en Barcelona] habían pasado muchos días y noches extenuantes ayudando a evacuar curas y monjas bajo la amenaza de las armas, y a tenor de sus actividades, que incluían la destrucción de documentos susceptibles de incriminar a monjas y curas irlandeses, sus vidas corrieron peligro constantemente bajo la amenaza de las fuerzas del Gobierno español».[29] En comparación con esto y al margen de la angustia que puede generar en cualquier persona el hecho de encontrarse en un país en guerra, la experiencia de otros irlandeses fue anodina. Cuando el joven estudiante de Nenagh, Ivor McCutcheon, desembarcó en San Sebastián junto a otros muchachos el 19 de julio para asistir a una escuela de verano organizada por la Universidad de Liverpool, sólo tuvo que esperar en el lugar en compañía del resto de jóvenes hasta ser evacuados en fecha del 28 de julio. Sus padres y el DFA respiraron aliviados cuando, unos días antes, el FO informó a la oficina de John Dulanty que los súbditos británicos en San Sebastián de hallaban sanos y salvos, y, de ser necesario, serían todos evacuados.[30] Otra situación inocua fue la de Dennis McCarthy, seminarista irlandés del Colegio Escocés de Valladolid. Desde finales de julio el DFA trataba de averiguar si se encontraba fuera de peligro, pero la inquietud desapareció cuando el 12 de agosto el FO comunicó a la oficina de John Dulanty que los internos de los colegios Inglés y Escocés de Valladolid no habían sufrido ningún daño. Ni los alumnos ni los curas del seminario deseaban partir.[31]

Bajo las confusas circunstancias de las primeras semanas de la guerra, no es de extrañar que las autoridades irlandesas y británicas perdieran la pista de algunos ciudadanos irlandeses afincados en España. Durante la primera quincena de agosto de 1936, cuando el FO a duras penas lograba recibir unos pocos mensajes desde ciertas ciudades costeras de España y desde los navíos de guerra que fondeaban cerca del litoral español, no hubo manera de localizar a Kate Moore, Jane Brown, quien residía en Zaragoza, ni a Clara O'Byrne, afincada en Madrid.[32] Nada más se supo sobre la primera. Respecto a la segunda, la última información que recibió el DFA unos días más tarde fue que el general Miguel Cabanellas había comunicado a Henry Chilton que, en algún momento tras el estallido del conflicto, la irlandesa se había trasladado a Bielsa. El cónsul británico en Barcelona recibió instrucciones para facilitar la evacuación de la mujer lo antes posible.[33] En mayo de 1937 seguía ignorándose el paradero de O'Byrne.[34] Algunos

ciudadanos irlandeses optaron por quedarse en España. Otros permanecieron durante un tiempo en el país contra su voluntad. Por ejemplo, Marion Doyle se quedó en Sevilla; una irlandesa apellidada McGarvey permaneció en Mallorca porque, según especuló el FO, allí disponía de propiedades u otro tipo de intereses económicos que le permitían vivir de manera holgada, mientras que en Irlanda no dispondría de ningún medio de subsistencia; en cambio, y muy a su pesar, Joan Ocon no logró marcharse de Málaga hasta finales de agosto, y cuando llegó a la oficina de John Dulanty en Londres mostraba síntomas de un severo estado de ansiedad.[35] Por su parte, los estudiantes del Colegio de Nobles Irlandeses del Patronato de San Patricio de Salamanca encarnan el caso de aquellos ciudadanos irlandeses que creían estar al abrigo de todo peligro cuando estalló la guerra y no consideraron necesario abandonar España, aunque tanto las autoridades irlandesas como las británicas optaron por evacuarles para no incurrir en mayores riesgos. A comienzos de los años veinte el Colegio de Nobles Irlandeses de Salamanca adquirió la Casona de Verines, posteriormente conocida como Casa de los irlandeses, en el pueblo de Pendueles, una pequeña parroquia del concejo asturiano de Llanes. Se trataba de una finca construida en 1920 para el indiano Ricardo Ortiz, de la que se sirvió el seminario salmantino como residencia de vacaciones para sus internos. Años después, los lugareños rememorarían que «a aquellos jóvenes irlandeses les gustaba jugar al fútbol en las playas y se les oía tocar el piano y el violín».[36] La reacción de los trece estudiantes que se alojaban en la Casona de Verines en julio de 1936 nos invita a pensar que estaban gozando indolentemente de su estancia en el lugar. Con más razón aún, si tomamos en consideración que ese año el adusto rector de la institución, Alexander McCabe, no se encontraba en Pendueles, sino en la húmeda aldea de Corlislea, en su Irlanda natal; en ese momento los muchachos se hallaban bajo el cuidado y responsabilidad del vicerrector del seminario, el anciano y menos severo padre O'Hara. El 24 de julio McCabe telefoneó al DFA para recabar la ayuda del Gobierno irlandés, puesto que desde el estallido de la guerra no había recibido ninguna noticia de los pupilos que se encontraban en Asturias ni de O'Hara. El rector también se preocupaba por la salvaguarda del Colegio de Nobles Irlandeses en Salamanca. Al día siguiente, y en respuesta a la demanda de asistencia que habían formulado las autoridades irlandesas, el FO informó a la oficina de John Dulanty que el almirantazgo de Su Majestad ordenaría a todos sus buques que operaban en ese cuadrante que tratasen de comunicarse con los seminaristas.[37] En efecto, un telegrama mandado por un navío de la armada británica logró dar con sus despreocupados destinatarios en Pendueles, quienes confiaron al portador un mensaje de respuesta en el que afirmaban que estaban todos bien y no deseaban marcharse. Dicha información circuló a través del FO, la oficina de John Dulanty y el DFA, hasta serle comunicada por cable a McCabe.[38] Las autoridades irlandesas no tomaron ninguna otra medida ni decisión al respecto. Antes bien, en respuesta a las inquisiciones que estaba llevando a cabo el jefe de la policía de Trim en favor del padre de uno de los muchachos, el 31 de julio Joseph Walshe adujo que los jóvenes se hallaban a salvo y no preveían volver a Irlanda.[39] El DFA cambió de postura cuando, unos días más tarde, McCabe comunicó a Walshe que «se había advertido a los estudiantes que debían abandonar Pendueles». Aunque no sabemos quién emitió la orden, probablemente el mandato fue dictado por las autoridades británicas o el Comité Provincial de Asturias. El secretario del DFA respondió al religioso que no había por qué lamentarse y que las autoridades irlandesas apoyaban el precepto: «En caso de que se reproduzcan graves disturbios en el norte de España, esto puede comportar una seria amenaza, y después nos arrepentiríamos profundamente de no haber tomado esta precaución».[40] Los seminaristas embarcaron en un destructor británico que les condujo hasta Saint Jean-de-Luz. En cónsul del Reino Unido les acomodó en un hotel y les entregó los billetes de tren con el que partirían hacia París. El padre O'Hara, en cambio, permaneció en territorio español. Los estudiantes llegaron a la capital francesa el 7 de agosto. Al atardecer, un miembro de la Legación irlandesa en París les acompañó en metro hasta la estación de Saint-Lazare, donde cogieron un tren nocturno en dirección a Dieppe a fin de proseguir su viaje de retorno a Irlanda.[41] O'Hara fue evacuado de España el 13 de agosto, y al cabo de unos días la Legación irlandesa en París le repatrió.[42] A mediados de noviembre de 1936 Alexander McCabe partió de

Dublín junto al presidente del Irish Christian Front (ICF), Patrick Belton, en dirección a Lisboa. Una vez allí, y en compañía del secretario de Belton, se trasladaron en coche a Salamanca (McCullagh, 1937: 147-148). McCabe permaneció en la ciudad durante el resto de la guerra al objeto de custodiar el Colegio de Nobles Irlandeses, donde pernoctó el dirigente del ICF. Al cabo de poco tiempo se incorporó bajo su servicio un nuevo vicerrector, O'Leary, que sustituyó a O'Hara.

3. Las madres irlandesas

El Instituto de la Bienaventurada Virgen María, congregación femenina católica que sigue el patrón de la Compañía de Jesús y recibe en España el nombre de Madres Irlandesas, se estableció a mediados del siglo XIX primero en Gibraltar, y después en Cádiz, donde abrió un colegio. Entre finales del siglo XIX y comienzos del siglo XX la Orden trasladó su colegio gaditano y se extendió a otras ciudades españolas, en las que inauguró centros educativos. En víspera de la Guerra Civil española, las Madres Irlandesas servían en cuatro colegios distintos: el colegio Inglés de Castilleja de la Cuesta, en la provincia de Sevilla; el colegio Inglés ubicado en la calle Palmas de la capital hispalense; el colegio Inglés de Zalla, en la provincia de Vizcaya; y el colegio Tirso de Molina ubicado en la calle Velázquez de Madrid, cerca de la Legación de Irlanda. Al margen de las religiosas españolas y de unas pocas extranjeras que integraban alguna de las congregaciones, las monjas que servían en estos centros eran irlandesas.[43] Los cuatro colegios formaban parte de la Provincia Española de la Orden, que contaba a su cabeza con la madre provincial, y estaban sujetos a la autoridad de la madre superior de la congregación y abadesa del convento de Loreto en Rathfarnham (Irlanda), M. Gertrude. Salvo en el caso de las monjas irlandesas del centro de Castilleja de la Cuesta, y a excepción de algunas religiosas españolas que fueron recogidas rápidamente por sus familias o pudieron regresar a su lugar de origen por sus propios medios, las integrantes de estas comunidades vivieron azarosas experiencias durante los primeros días de la Guerra Civil. El 25 de julio M. Gertrude telefoneó al DFA desde Rathfarnham porque se inquietaba por la suerte de las Madres Irlandesas en España. Por medio de la comunidad de Gibraltar, había sido informada que las monjas de Sevilla y Castilleja de la Cuesta se hallaban a salvo. Desde Madrid, las religiosas del colegio Tirso de Molina habían mandado un telegrama el día anterior que indicaba que estaban bien. La abadesa no tenía noticias de las monjas de Zalla, y a sabiendas que el cable de la comunidad madrileña había sido enviado por medios ordinarios, es decir, bajo el filtro de la censura, no acordaba demasiado valor a dicho comunicado. Cabe señalar, que la reverenda madre del colegio de Madrid, sor Aloysius, no se encontraba en la ciudad cuando estalló la guerra. Unos meses antes se había trasladado a Irlanda de vacaciones y en julio de 1936 se hallaba en el convento de Loreto en Bray. En su lugar, la madre provincial de la Orden había permanecido al frente del colegio Tirso de Molina. El DFA hizo saber a M. Gertrude que, por el momento, no habían recibido ninguna noticia desde la capital española. Por su parte, C. J. O'Donovan informó sobre la problemática al FO y pidió que las autoridades británicas se interesasen por el asunto, en particular por la situación de las Madres Irlandesas en Madrid, puesto que las noticias de los actos anticlericales que presuntamente se estaban perpetrando en la ciudad hacían temer lo peor. A pesar de la situación de aislamiento en la que se encontraba la agencia consular británica en la capital española, Whitehall se comprometió a esclarecer la cuestión lo antes posible.[44] El 28 de julio, el FO comunicó a la oficina de John Dulanty que las Hermanas Irlandesas del Colegio Inglés de Castilleja de la Cuesta habían sido evacuadas por las autoridades británicas unos días antes. Según la información transmitida por Whitehall las monjas de Madrid habían abandonado el colegio Tirso Molina, y se creía que algunas de ellas se encontraban en La Granja, lugar que en ese momento se hallaba incomunicado; tal y como veremos más adelante, este último dato era erróneo. Por último, el FO aseveró que un buque de guerra de Su Majestad había confirmado que las religiosas del colegio Inglés en Sevilla estaban bien. Nada se sabía sobre la comunidad de Zalla.[45] No obstante, ese mismo día una monja del colegio vizcaíno cableó una nota a M. Gertrude desde Bayona para informar que ella y

sus compañeras habían sido evacuadas de España. Al cabo de un tiempo, las novicias de la Orden se reunieron con la comunidad de Zalla en las Landas (Francia). A su vez, cuatro religiosas del colegio Tirso de Molina que habían sido evacuadas de Madrid a finales de julio llegaron a París el 3 de agosto.[46] Al día siguiente, mientras se reponía bajo los cuidados de la comunidad de Loreto en la capital francesa, una de ellas puso por escrito la narración de lo que habían vivido en España desde el estallido de la guerra y hasta que pudieron abandonar el país. Una integrante del colegio de Zalla también recogió por escrito la crónica de sus últimas experiencias. Otro tanto hizo una monja del colegio Inglés de Sevilla. Estos testimonios fueron remitidos por cada una de sus autoras a M. Gertrude, quien, como resultado de ello, descubrió qué había ocurrido con las Hermanas Irlandesas en España antes que las autoridades irlandesas.

Las monjas de Zalla, quienes no tenían noticias del resto de comunidades desde el estallido de la guerra, recibieron una llamada telefónica del cónsul británico en Bilbao a primera hora del 27 de julio. Éste les informó que debían prepararse a toda prisa porque las autoridades gubernativas habían despachado un convoy armado que iría a por ellas al cabo de un rato a fin de proceder a su evacuación. Las religiosas recogieron apresuradamente algunas de sus pertenencias y, a excepción de la anciana Loreto Walsh, quien se hallaba postrada en un asiento, se vistieron todas de seglares. A las 11 horas de la mañana, cinco coches con dos hombres armados en cada uno de ellos acomodaron a las mujeres en los vehículos. Hubo que cargar a pulso a Walsh y su silla poltrona. La obstinada M. Regla, quien no quiso partir, y las monjas españolas de la comunidad, se quedaron en el colegio. El convoy se dirigió al Muelle de Las Arenas, en el municipio de Guecho. El trayecto duró casi dos horas, y, según el testimonio de una de las religiosas, la columna tuvo que pararse una docena de veces en los controles que se habían levantado a pie de carretera. En más de una ocasión, los custodios de las Madres Irlandesas tuvieron que defender con firmeza la autoridad de los documentos oficiales que llevaban consigo, en virtud de los cuales las mujeres a su cargo no debían ser importunadas ni retenidas. Los escoltas se vieron incluso obligados a enfatizar que las señoras que custodiaban eran súbditas del Reino Unido, y que si se interrumpía su camino, no solo ellos, sino también los británicos, no dudarían en usar la fuerza para impedirlo. Ya en Las Arenas, un buque torpedero de la armada de Su Majestad que se hallaba anclado a unas yardas de distancia mandó una lancha motora al muelle para cargar a las monjas; los marines tuvieron que traspasar a Walsh sentada en su asiento. Una vez a bordo, las Madres Irlandesas descubrieron que había cerca de ciento treinta civiles británicos en la cubierta del navío, algunos de los cuales eran sus conocidos. Reconfortadas con una taza de té, las religiosas tuvieron que aguardar durante dos horas la llegada de otro barco de guerra, el SS Verity, al que fueron todos transferidos. La nave puso rumbo a Bayona. Una copiosa lluvia se encargó de amenizar el trayecto, que se interrumpió durante una hora en la desembocadura del Adur a la espera del timonel que pilotaría la nave río arriba en dirección a la ciudad vascofrancesa. A las 01:30 de la madrugada los tripulantes desembarcaron, empapados, en Bayona. En medio de un aguacero, y con la penosa silueta de Loreto Walsh a lomos de su silla poltrona perfilada bajo la lluvia, todos ellos se dirigieron a la comisaría para mostrar y visar sus pasaportes. Una hora más tarde, los extenuados pasajeros llegaron al hotel que las autoridades británicas habían puesto a su disposición. Al día siguiente, la mayoría de las monjas tomaron un tren que las condujo a Habas, en las Landas, donde se instalaron en un convento de la Orden de Loreto. Las religiosas cuyo estado de salud era más frágil, entre ellas Walsh, hicieron el trayecto en coche.[47]

La mayoría de las monjas del colegio Inglés de Sevilla no se hallaban en la ciudad cuando comenzó la guerra. Unas semanas antes se habían trasladado a Castilla para un retiro espiritual. Al término del mismo, decidieron prolongar su estancia, permaneciendo así en lugar seguro una vez estalló el conflicto. El 18 de julio de 1936 solo dos religiosas irlandesas y una monja española de la comunidad se encontraban en el colegio, que se ubicaba al lado de la capitanía general y a poca distancia de unos barracones del ejército. Por la mañana, los rumores acerca de la sublevación de algunos regimientos militares llegaron al colegio, y los dos guardias de asalto que custodiaban el centro se mostraron

inquietos. A las 15 horas aproximadamente, un oficial y dos soldados de los barracones llamaron a la puerta del colegio y preguntaron a las religiosas si podían subir a los balcones del edificio. Una de las monjas irlandesas exigió que se le presentara algún tipo de demanda escrita avalada por la capitanía general. En respuesta, uno de los soldados se dirigió al cuartel y al cabo de unos instantes se telefoneó desde allí al colegio para asegurar a las religiosas que la petición contaba con el aval de los mandos. Entretanto, los dos guardias de asalto fueron persuadidos de acudir a la capitanía, donde fueron desarmados y puestos bajo arresto provisional. Un segundo oficial acudió al colegio, y según rememoró posteriormente una de las monjas irlandesas, antes de penetrar en el edificio y apostarse en los balcones junto a varios soldados se volvió hacia las religiosas, y con lágrimas en los ojos les dijo: «Hacemos esto por Dios y por España. Ahora cierren las puertas y por el momento no se acerquen a los balcones». Tan pronto como los soldados subieron a la planta superior se escucharon tiros de fusil en todas direcciones. Las hileras de casas que lindaban con el colegio y la capitanía general fueron ocupadas por los insurgentes. A poca distancia, los lealistas se oponían a ellos y respondían al fuego de los militares. Así reza el testimonio legado por la religiosa irlandesa: «en ningún sitio parecíamos estar a salvo. En ocasiones pensamos que estaríamos mejor detrás, en otras delante. Pero nos cogían por todas partes. Al cabo de un rato y durante horas, tres tanques abrieron fuego contra la capitanía. Entonces temimos resultar gravemente heridas. Cómo resistió la casa a ese bombardeo solo Dios lo sabe [...] por momentos parecía que el edificio entero se desplomaría sobre nuestras cabezas. A la caída de la noche las cosas se pusieron todavía peor. Tratamos de acostarnos, pero era imposible dormir».[48] Tras recibir con alivio las primeras luces del día, las monjas escucharon a lo lejos la voz de un hombre que recorría la calle con los brazos en alto al grito de «¡Viva España!». Al cabo de unos instantes, la empuñadura metálica del bastón que llevaba consigo el individuo golpeó con ímpetu la puerta del inmueble. Se trataba del capellán, quien acudía al colegio como cada domingo, en esa ocasión vestido de seglar, para dar misa, que se ofició bajo el repiqueteo constante de las tres ametralladoras que disparaban desde la capitanía general. Tal y como el sacerdote abandonó el lugar, un soldado se personó en el colegio presa de los nervios para averiguar si el desconocido había escondido algo en el centro. En efecto, en el cuartel habían visto que el sospechoso visitante había acudido al edificio con un abultado fajo bajo los brazos. Al partir, no llevaba consigo el fardo. Las religiosas lograron calmar al combatiente; ¡el bulto sospechoso no era sino la sotana y algo de ajuar litúrgico que el eclesiástico había traído para la ceremonia! A una cierta distancia del colegio, donde ya solo moraban las religiosas, los cañonazos y los disparos de fusil siguieron escuchándose durante toda la jornada, ruido que se alternaba con el ir y venir de las ambulancias. Incomunicadas del exterior, las monjas no sabían qué estaba ocurriendo en el resto de la ciudad, aunque cuando se asomaron a hurtadillas al balcón vieron que se conducía a la capitanía general, en su nueva condición de prisioneros, a varios representantes de los poderes fácticos y las organizaciones políticas y sindicales del distrito. Acto seguido, eran trasladados bajo arresto a los barracones militares. Esa noche se estacionaron varios tanques en la calle Palma para prevenir un asalto de la capitanía general por parte de los lealistas. Al día siguiente, los enfrentamientos se oían solo desde la lejanía. Los militares pidieron a las religiosas que mantuvieran abierta la puerta de entrada del edificio, y en el decurso de la mañana algunos habitantes del vecindario acudieron al colegio para saludarlas y preguntar si estaban bien. A primera hora de la tarde las religiosas recibieron a un grupo inesperado de refugiadas. Una comunidad entera de monjas, treinta y seis salesianas, se agazapaban, abatidas y mal vestidas con ropa de seglar, en el umbral del edificio. Su convento e iglesia habían ardido en la noche del sábado debido a los disturbios, y un camión del ejército acababa de trasladarlas al colegio Inglés con la esperanza que las Madres Irlandesas pudieran atenderlas. Al anochecer, las salesianas fueron acogidas en una gran finca del vecindario. El martes 21 de julio el rumor de distantes combates, esta vez en las pedanías y pueblos de las cercanías de la ciudad, todavía se escucharon desde el colegio durante prácticamente toda la jornada.[49]

El 17 de julio las monjas del colegio Tirso de Molina se enteraron que había tenido lugar una sublevación del ejército español en Marruecos. Esta noticia las alarmó. A la

mañana siguiente, el jesuita que habitualmente oficiaba misa en el centro advirtió a la madre provincial que las circunstancias aconsejaban que abandonasen el edificio lo antes posible, puesto que los signos de disturbios en distintos barrios de la ciudad eran evidentes. Las religiosas de edad más avanzada o de precaria salud fueron conducidas a lugar seguro. Los familiares de algunas de las monjas españolas vinieron a recogerlas. En otros casos, sus allegados telefonaron y les dijeron que se marcharan del colegio. A medida que transcurrían las horas distintas personas y benefactores de la escuela telefonaron para advertir que todas las religiosas debían partir. William Sturgess, antiguo protestante que había abrazado el catolicismo y padre de una de las alumnas del centro, se presentó al mediodía en el colegio y encomió a todas las presentes a abandonar el lugar antes del anochecer. Una vez hubo establecido contacto con Maisie Donnelly, la madre provincial comenzó a redactar una lista al objeto de distribuir a las monjas de la comunidad en casas y pisos, la mayoría de los cuales pertenecían a las familias cuyos hijos estudiaban en la escuela. Ella pensaba quedarse en el colegio para velar por el inmueble, pero cambió de idea cuando el vicealcalde del distrito se personó en la escuela y le imploró que partiera junto a las demás. Sturgess velaría en su lugar por la salvaguarda de la escuela. Un franciscano se desplazó hasta el colegio para coordinar la partida de las monjas, que abandonaron el lugar en taxi cuando se ponía el sol. Repartidas en distintas viviendas, e incomunicadas las unas de las otras, de ese momento en adelante las religiosas permanecieron escondidas en pequeños grupos y se vistieron de seglares, haciéndose pasar por sirvientas, gobernantas o mayordomas. Salvo por la visita ocasional de la madre provincial y de algunos bienhechores que las traerían provisiones, el único contacto que mantendrían con el mundo exterior serían las llamadas telefónicas que recibirían de parte de Maisie Donnelly desde la Legación irlandesa.[50] En fecha del 30 de julio, un grupo de cinco monjas irlandesas y una australiana de la comunidad lograron salir de la ciudad gracias a la intervención de Donnelly cerca de las autoridades británicas. A su llegada a París unos días más tarde, una de ellas, sor Kennedy, puso por escrito la experiencia que había vivido junto a sus compañeras. Las seis religiosas fueron acomodadas en un piso desocupado en la periferia de Madrid. El primer sobresalto sobrevino al cabo de pocos días cuando un mozo les trajo comida de la tienda del centro de la ciudad que vituallaba habitualmente el colegio. Cuando el joven llegó al inmueble, un grupo de milicianos discutía a los pies del edificio y el muchacho les preguntó en qué piso se alojaban las «monjas irlandesas». Esto generó un cierto alboroto, aunque por fortuna una vecina de la finca, quien posteriormente se encargaría de aprovisionar a las religiosas, salió rápidamente al paso y ahuyentó al mozo gritando que no había monjas ni curas por lo menos a un kilómetro a la redonda. Al atardecer, estuvo a punto de acontecerse un drama cuando el mismo grupo de milicianos abrió fuego desde lo lejos contra la fachada del edificio. Instantes después subieron en tropel por las escaleras buscando a los responsables de unos disparos que presuntamente se habían efectuado desde el inmueble. Los vecinos lograron disuadirlos de su equívoco antes de que irrumpieran en el piso donde se refugiaban las Hermanas Irlandesas. A tenor de lo ocurrido, la madre provincial les buscó otra vivienda donde guarecerse. Sin embargo, cuando las monjas llegaron allí, sus propietarios les dijeron que era demasiado peligroso y lamentaban no poder acogerlas. De regreso a su escondrijo original, los días transcurrieron sin mayores contratiempos hasta que al mediodía del 30 de julio Maisie Donnelly llamó por teléfono a las religiosas para decirles que esa misma jornada serían evacuadas por las autoridades británicas. En primer lugar, se dirigieron al colegio, donde dispusieron de una hora para recoger algunas pertenencias y arreglar el lugar en vista a un cierre prolongado. A continuación, se reunieron en la Legación irlandesa con Donnelly, quien procuró vestir las con un cierto decoro con la esperanza de darles el aspecto de verdaderas señoras británicas. Por último, se trasladaron a la estación de tren, donde un ferrocarril esperaba a los pasajeros extranjeros, en su mayoría súbditos del Reino Unido, para conducirlos a Valencia. Una vez allí, y junto a otras cuatrocientas personas, fueron embarcadas en un buque de la armada británica, el SS Devonshire. Antes de partir, un torpedero de Su Majestad, el SS Repulse, descargó mantas y provisiones a bordo del SS Devonshire. A pesar de ello, y aunque la tripulación les obsequió con un trato exquisito, el acomodo de tantos pasajeros en un navío de guerra

dejó que desear. A lo largo de los tres días completos que duró la travesía las religiosas tuvieron que dormir en tumbonas, en la cubierta del barco, así como en hamacas, yaciendo sobre el suelo en la armería. Antes de desembarcar en Marsella, los oficiales de la nave entregaron a cada una de las monjas un tiquete de viaje para Londres, vía París, y cincuenta francos para los gastos suplementarios. Las Madres Irlandesas llegaron a la capital francesa el 3 de agosto.[51] En el decurso de los días y semanas posteriores, y gracias al concurso de Olgivie Forbes, el resto de monjas irlandesas del colegio Tirso de Molina fueron evacuadas del país y trasladadas a Francia. Las religiosas españolas de la comunidad que no habían logrado reunirse con sus familias durante los primeros días de la guerra no tuvieron tanta suerte. Sor Kennedy concluyó su crónica con las siguientes palabras: «Estamos preocupadas por nuestra querida madre provincial y por aquellas que se quedaron atrás, especialmente ahora que la gente tiene miedo de acogerlas en sus casas. Las familias de las monjas [españolas] han preguntado por sus hijas, pero no hay manera de mandarlas de regreso a su lugar de origen».[52] Por su parte, la monja de Zalla que testimonió la experiencia de la comunidad vizcaína anotó: «Creo que las monjas españolas en Zalla partirán al encuentro de algunos conocidos. Ojalá hubiéramos podido llevarlas con nosotras. Resulta tan mezquino haberlas dejado a su suerte».[53] Ignoramos el destino de las monjas españolas de las comunidades de Sevilla y Zalla, pero sabemos qué ocurrió con las del colegio Tirso de Molina. El 9 de septiembre de 1936 la oficina de John Dulanty comunicó a Joseph Walshe que el FO le había informado que las doce religiosas españolas de la comunidad de Madrid habían llegado a Valencia, desde donde debían ser evacuadas. Sin embargo, las autoridades locales se negaban a autorizar que abandonasen el territorio. Al día siguiente, Whitehall informó que las autoridades republicanas en Madrid acababan de transmitir a Valencia las instrucciones pertinentes para desbloquear la situación.[54] En realidad, no solo la problemática seguía pendiente de resolución, sino que el FO se equivocaba al aseverar que las religiosas habían abandonado la capital española. Las monjas seguían en Madrid, y su situación se hizo tan desesperada que en algún momento de los meses posteriores una hermana de la congregación en Irlanda dirigió al cónsul húngaro en Dublín, Hubert Briscoe, una petición de ayuda.[55] Así rezan los pasajes más destacados del documento:

Madre Aloysius [...] ha mantenido la comunicación con las integrantes de su comunidad, y logró, mediante la asistencia del Sr. Olgivie Forbes de la Embajada británica, que las hermanas irlandesas abandonaran España. Por el momento, las hermanas de origen español no han logrado salir de Madrid, y en la actualidad se hallan escondidas, y viven en penosas condiciones [...] Los británicos no tomarán medidas para evacuar de Madrid a estas hermanas españolas, puesto que en tal caso deberían atestiguar por escrito que se trata de sujetos británicos. En cambio, todo apunta que si se lograra trasladarlas a un puerto cualquiera, los navíos británicos las recogerían y las llevarían donde fuese menester. Madre Aloysius dice que otras Embajadas, principalmente la turca y la boliviana, han otorgado los documentos necesarios y, gracias a ello, algunos curas, monjas y otros, han logrado trasladarse desde Madrid hacia los puertos, donde fueron recogidos por naves británicas. Me preguntó si conocía yo aquí algún representante de un Gobierno extranjero, y le contesté que le conocía a usted, cónsul de Hungría. Cree que podría usted convencer al Gobierno húngaro a autorizar a su representante en Madrid a hacer lo necesario. Desea evacuar de Madrid a seis o siete, y hasta probablemente doce monjas españolas. Estas monjas se hallan escondidas, pero el Sr. William Sturgess, un inglés converso con quien puede contactarse mediante el Consulado británico en Madrid, conoce su paradero [...] Si el representante del Gobierno húngaro se pusiera en contacto con el Sr. Sturgess, este caballero dispone de toda la información necesaria. En cuanto al coste del traslado de las monjas desde Madrid hasta un puerto, la madre general de la Orden de Loreto (Rathfarnham) incurriría con los gastos, o abonaría al Gobierno húngaro la suma desembolsada. Llevaría usted a cabo un gran acto de caridad si pudiera contribuir a socorrer a estas pobres hermanas al rescatarlas de la penosa y peligrosa situación en la que se encuentran. Entiendo que en este momento el Gobierno de Valencia no

tiende a obstaculizar este tipo de operaciones, porque ansían alejar de Madrid a la mayor cantidad posible de población no combatiente. Si su Gobierno procura los permisos, pienso que el cónsul británico en Madrid incluso ayudaría a proteger a las monjas en su tránsito hacia algún puerto. Algunas de estas monjas se encuentran en un estado de salud muy delicado.[56]

A comienzos de julio de 1937 las monjas españolas de la comunidad de Madrid seguían escondidas en la ciudad. La oficina de John Dulanty se interesó de nuevo por el caso cerca del FO, que sonsacó al Consulado británico en Madrid y a la Cancillería de La Corona en Valencia acerca del caso.[57] Un mes más tarde, siguiendo las instrucciones de Whitehall, Milanès preparó la documentación que permitiría evacuar de la ciudad, bajo la protección de las autoridades británicas, a las monjas españolas del colegio Tirso de Molina.[57] La comunidad de las Hermanas Irlandesas en Madrid volvió a la ciudad en septiembre de 1939. La madre superior, sor Aloysius, se reunió en la capital con el resto de religiosas en el mes de octubre. Por esas fechas, las monjas no habían retomado la actividad docente en el colegio y dudaban en hacerlo debido a la carestía de alimentos que se padecía en Madrid.[58]

4. La salvaguarda del colegio Tirso de Molina y de la legación irlandesa en Madrid

William Sturgess, quien no abandonó Madrid porque le retenían en la ciudad una serie de intereses comerciales, permaneció prácticamente día y noche en el colegio Tirso de Molina desde el 18 de julio para garantizar la salvaguarda del inmueble, para cuya custodia las autoridades republicanas apostaron dos guardias. Éstos impidieron que hasta tres grupos distintos de milicianos incautasen la finca en el decurso de la mañana del día 22. Sin embargo, unas horas más tarde fueron relegados de su puesto. Sturgess previno a Donnelly y ésta se puso en contacto con el Ministerio de Estado, donde aseveraron que en breve se mandaría un relevo. Pasaron los minutos y no apareció nadie, por lo que Sturgess y Donnelly convinieron en ondear la tricolor irlandesa en el edificio. Por la tarde, otras cuadrillas de milicianos trataron de apropiarse la escuela; el converso británico y la bandera lograron impedirlo. Por el contrario, nada ni nadie podrían oponerse al decreto gubernamental del 27 de julio, en virtud del cual el Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes procedería a la incautación de los centros educativos confesionales. En efecto, al día siguiente la madre provincial de las Hermanas Irlandesas comunicó a Donnelly que la Junta organizadora de la segunda enseñanza y enseñanza profesional en su grado medio había hecho efectiva, en representación de dicho Ministerio y por medio de un acta escrita, la requisa del centro. En balde, la agente consular protestó cerca del Ministerio de Estado arguyendo que el edificio no era una propiedad española. Tampoco surtió efecto la entrevista entre el vicepresidente del directorio designado para la sustitución de la instrucción religiosa y Michels de Champourcin, abogado de cuyos servicios se servía habitualmente la Legación irlandesa en Madrid. Como último recurso, Donnelly planteó elevar una protesta oficial por medio del embajador de Chile, que había sido nombrado presidente de la comisión de agentes consulares en Madrid encargada de velar por los derechos de los ciudadanos extranjeros cuyos representantes diplomáticos habían abandonado la ciudad.[59] Antes de que sus superiores se pronunciaran a este respecto, Donnelly recibió instrucciones de abandonar Madrid y el colegio Tirso de Molina quedó en manos del Estado español.

A su llegada a Madrid a mediados de agosto de 1936, Forbes concluyó que la procuración de la Legación irlandesa y de los intereses materiales que contenían sus

dependencias se había llevado a cabo de manera precipitada. Cuando visitó por vez primera la oficina de representación diplomática del Saorstát Éireann, constató que el precinto instalado en su puerta por el Consulado británico había sido retirado. Su sorpresa fue en aumento cuando, al cabo de un rato, se personó en el lugar una empleada doméstica para limpiar la oficina y las dependencias particular de la familia de Leopold Kerney, tal y como venía haciendo antes de la guerra y desde la partida de Maisie Donnelly. Posteriormente, el legado irlandés sostuvo que ésta última había informado a Milanès sobre el asunto antes de abandonar la ciudad. Forbes, quien puso fin a tal actividad y colocó un nuevo precinto en la entrada de la Legación, mantuvo que su colega no había sido prevenido y que los agentes consulares irlandeses habían contraviniendo el cierre cautelar de la oficina de representación.[60] Unas semanas más tarde se produjo una nueva infracción, que derivó en un incidente de orden público. Blanca O'Donnell y Díaz de Mendoza, duquesa de Tetuán e hija del ministro de la Guerra durante la dictadura de Primo de Rivera, Juan O'Donnell y Vargas, colocó en la puerta de la bodega del edificio donde se ubicaba la agencia consular del Saorstát Éireann una placa con la inscripción «Oficina de la Legación de Irlanda». La duquesa mantenía una estrecha amistad con Art O'Brien y Leopold Kerney, a quienes confesó lo ocurrido tiempo después de haberse producido la incidencia; Forbes y Milanès fueron puestos al corriente de la actuación de la aristócrata mucho más tarde.[61] Blanca O'Donnell traficó la plancha para esconder en el sótano de la finca a tres primos suyos a los que dio falsos nombres irlandeses (Kirkpatrick, Desmond y O'Donnell), así como al anciano cura de una parroquia cercana.[62] Tal y como veremos más adelante, el inmueble que alojaba la Legación irlandesa se hallaba bajo la mira de las fuerzas de seguridad debido a las actividades de las agencias consulares de Turquía y Finlandia. A raíz de ello, en una de las ocasiones en las que una patrulla de policía inspeccionó las escaleras y los pasillos de la finca, los agentes detectaron la irregularidad e informaron de ello a Forbes, quedando a la espera que el diplomático consintiera una redada en el lugar. El cónsul británico acudió en persona al edificio de la calle Zurbano para cerciorarse de los hechos, y aunque ignoraba el propósito del engaño y la presencia de refugiados en la bodega, comprobó que la policía se hallaba en lo cierto. Al cabo de unos días Forbes autorizó la demanda de las fuerzas de orden, aunque en el impase los emboscados se enteraron o presintieron de un modo u otro lo que se estaba tramando. Así las cosas, cuando los agentes derribaron la puerta del sótano de la finca, pistola en mano, ya no quedaba nadie en la bodega. Tras lo ocurrido, Forbes inspeccionó regularmente las dependencias de la Legación irlandesa en París.[63] En el decurso de sus rondas de vigilancia, el cónsul británico se percató que ni él ni Milanès disponían de la llave que habría la caja fuerte que contenía los archivos y la documentación de la oficina de representación diplomática. Forbes y Kerney inculparon respectivamente al otro del extravío.[64] El Consulado británico en Madrid informó a las autoridades irlandesas de la situación. Desde Dublín se recomendó contactar a la empresa de la ciudad que había vendido e instalado la caja fuerte. No obstante, cuando Forbes trató de contactar dicha sociedad, descubrió que sus locales habían sucumbido a las llamas durante los disturbios del mes de julio.[65] No se tomó ninguna otra iniciativa a este respecto, omisión que ulteriormente acarrearía consecuencias. La noche del 4 de diciembre de 1936, la policía llevó a cabo una redada en una finca que pertenecía a la Legación de Finlandia en Madrid, donde se encontró un grupo muy numeroso de personas que se ocultaban de las autoridades republicanas. Muchas de ellas fueron arrestadas, aunque se puso en libertad a la mayoría de mujeres al día siguiente. Los enfermos e incapacitados que se escondían en el lugar no fueron molestados ni desalojados. Este suceso inquietó a Olgivie Forbes porque, como ya se ha dicho, el inmueble donde se ubicaba la Legación irlandesa albergaba un apartamento arrendado por la Legación de Finlandia en Madrid. En caso de que dicho apartamento fuese objeto de una redada y tras lo ocurrido con la placa de la agencia consular irlandesa y el asalto al sótano del edificio, se corría el riesgo que la Legación irlandesa también fuese inspeccionada. El Dominions Office comunicó lo sucedido al DFA y preguntó si las autoridades irlandesas deseaban que el cónsul británico tratara la cuestión con Vicente Girauta Linares, subdirector de la Dirección General de Seguridad que había quedado a cargo del servicio en Madrid tras la partida de Manuel Muñoz Martínez

a Valencia. Puesto que Forbes aseveró que no le cabía ninguna duda que Girauta le prevendría en caso de querer inspeccionar la Legación irlandesa, el DFA no adoptó ninguna diligencia.[66] Ciertamente, a finales de enero de 1937 Forbes informó al FO que los apartamentos de la Legación turca y el piso de la Legación finlandesa ubicados en el inmueble de la calle Zurbano estaban llenos hasta los topes de refugiados.[67]

Durante los últimos días de diciembre de 1936, faltos de tiempo y de manera un tanto improvisada, Forbes y Milanès dispusieron el traslado de los archivos y gran parte de la documentación del Consulado británico en Madrid a la Cancillería que preveía instalarse en Valencia. Bajo tales circunstancias, no solo no encontraron los agentes consulares las instrucciones que les había entregado Maisie Donnelly, sino que a falta de la llave con la que abrir la caja fuerte de la Legación irlandesa ni tan siquiera hubieran podido proceder a una destrucción parcial y/o desordenada de la documentación de la delegación del Saorstát Éireann. Tras la partida de Forbes, la caja fuerte y toda la documentación en su interior permanecieron en las dependencias de la Legación irlandesa en Madrid, y cuanto la protegía de un allanamiento no era más que un simple precinto del Consulado británico. En vista de la apertura de la Legación irlandesa en St. Jean-de-Luz a finales de enero de 1937, la oficina de John Dulanty preguntó al FO si los archivos de la agencia consular del Saorstát Éireann en Madrid habían sido destruidos y, en caso contrario, dónde y en qué estado se encontraban. Las obligadas consultas que llevó a cabo el aparato diplomático británico retardaron hasta finales de febrero la respuesta que hizo llegar el Dominions Office al Alto Representante de Irlanda en Londres. El FO reconoció que sus agentes consulares en Madrid no habían contado con el tiempo suficiente para destruir la documentación de la Legación irlandesa, y dio parte de la versión de Forbes según la cual Maisie Donnelly era la responsable de la pérdida de la llave de la caja fuerte. Por otro lado, Whitehall no informó a las autoridades irlandesas que desde que su agente había transferido la custodia de la agencia consular del Saorstát Éireann al Consulado británico el 13 de agosto de 1936, no se había trasladado la caja fuerte de la Legación irlandesa al Consulado británico.[68] A mediados de marzo de 1937, John Dulanty trasladó al Dominions Office la demanda que los archivos de la Legación irlandesa fuesen remitidos a la nueva agencia consular del Saorstát Éireann en España, que ahora se encontraba en St. Jean-de-Luz.[69] No obstante, antes de que el FO adoptase cualquier medida al respecto, la coyuntura sobre el terreno obligó a Milanès a actuar a toda prisa. Bajo demanda expresa del Gobierno irlandés y en compañía de la duquesa de Tetuán, en el decurso de los días 10 y 11 de marzo Leopold Kerney acudió primero a Irún y después a Salamanca, para entrevistarse con distintos mandatarios insurgentes (Soler, 2019: 99-101). La noticia de la visita del delegado irlandés a la España Nacional fue publicada por distintos periódicos británicos y españoles. Esto hizo temer al vicedónsul interino británico que las autoridades republicanas tomaran algún tipo de represalia, en particular una inspección de las dependencias de la Legación irlandesa en Madrid, lo cual podía comportar el decomiso de la documentación diplomática que se hallaba en la caja fuerte de la agencia consular. Tanto es así, que en la mañana del 15 de marzo se presentaron en la Legación irlandesa, en calidad de testigos, E. E. Frost y A. Bertrán de Lis en tanto que representantes del Consulado británico en Madrid, el secretario de la Legación turca, Cemaletín, y la condesa de la Sisle, para asistir a la apertura de la caja fuerte que llevarían a cabo dos mecánicos. Puede que los temores de Milanès no fuesen infundados, puesto que cuando el grupo llegó al lugar descubrieron que el nuevo precinto que había colocado el Consulado británico en la puerta de entrada a la planta en la que se encontraba la Legación irlandesa había sido retirado. Tras más de una hora de forcejeo con el mecanismo de cierre los operarios lograron abrir la caja fuerte. Consuelo Cubas recuperó una serie de pertenencias personales que, con el permiso de Leopold Kerney y para mayor sorpresa de los presentes, guardaba desde hacía tiempo en la caja. Todos los documentos que se hallaban en el interior de la misma quedaron en posesión de los agentes británicos y fueron depositados en la habitación acorazada del Consulado británico en Madrid.[70] Desde comienzos de abril de 1937 Leopold Kerney pidió que se mandaran a St. Jean-de-Luz los archivos de la Legación, así como los libros de cuentas, los recibos de pago y la chequera de la agencia consular.[71] A pesar de ello, no fue hasta finales de junio cuando

el DFA ordenó a la oficina de John Dulanty que trasladara dicha demanda a las autoridades británicas.[72] El 23 de julio el FO dio instrucciones a Henry Chilton para proceder al traslado de la documentación, que tres días más tarde fue enviada de Madrid a Valencia, donde se cargó en un destructor británico que partió en dirección a Marsella.[73] La documentación llegó a Hendaya el 4 de agosto, y dos días después fue entregada a Leopold Kerney.[74]

5. Conclusiones

Cuando estalló la Guerra Civil española la presencia del aparato consular irlandés en España era exigua: una sola oficina de representación diplomática con dos agentes consulares. Para más inri, el legado irlandés se había ausentado de su puesto y no pudo asistir a sus connacionales durante las primeras semanas del conflicto, momento en el que, como en toda guerra, debe evacuarse a los civiles para que no corran riesgos innecesarios. Y es que, a pesar de no ser numerosa, existía una comunidad de expatriados irlandeses en España, en particular en Madrid. Amén del temple y la eficacia con los que Maisie Donnelly se empleó en la tarea, fueron los agentes consulares y la armada de Su Majestad quienes se encargaron mayormente de proteger y evacuar a los súbditos irlandeses. No fue hasta la aprobación de la nueva Constitución irlandesa a finales de 1937 y su puesta en vigor a comienzos de 1938 cuando el Saorstát Éireann se convirtió en una república *de facto*, y cortó sus vínculos orgánicos con la Mancomunidad Británica de Naciones. En este sentido, los irlandeses residentes en España gozaron de plenos derechos en el ámbito del amparo consular que podía ofrecer Gran Bretaña durante los dos primeros años de la Guerra Civil española, periodo durante el cual se llevaron a cabo todas las evacuaciones. Si el conflicto hubiera estallado de 1938 en adelante, el auxilio prestado por las autoridades y las fuerzas militares del Reino Unido a los súbditos de Éire en España podría haber tomado otro cariz, siendo más limitado o quedando supeditado a ciertos condicionantes. Por otro lado, en virtud de la Irish Nationality and Citizenship Act de 1935 algunos de los ciudadanos británicos que residían en España cuando comenzó la guerra tenían derecho a optar a la nacionalidad irlandesa, el acceso a la cual se flexibilizó y se hizo todavía más inclusivo mediante la aprobación de la Irish Nationality and Citizenship Act de 1937. Esto podía comportar, y de hecho así ocurrió, que los ciudadanos británicos susceptibles de optar a la nacionalidad irlandesa acudiesen a la Legación de Irlanda en St. Jean-de-Luz y/o a la Legación de Irlanda en París en busca de ayuda, una vez que habían abandonado España. En cualquier caso, a lo largo de todo el conflicto las autoridades irlandesas y británicas se asistieron mutuamente a la hora de gestionar las contingencias derivadas de la guerra, y tanto sus aparatos diplomáticos como sus cancillerías de Asuntos Exteriores obraron con lealtad los unos hacia los otros en materia española. A pesar de la precaria situación sobre el terreno en la que se hallaban las delegaciones consulares británicas en ciertas ciudades españolas en verano de 1936, la evacuación de los súbditos irlandeses se llevó a cabo con celeridad y determinación. Esto no impidió que algunos de ellos, como en el caso de las Hermanas Irlandesas, vivieran durante unos días o semanas una experiencia funesta. Ni las autoridades irlandesas ni las británicas se mostraron magnánimas con las monjas españolas de la congregación, a las que, salvo en el caso de las integrantes de la comunidad de Madrid y no sin tardanza, dejaron a su suerte en España. A partir de marzo de 1938, los ciudadanos británicos e irlandeses que deseaban viajar a España no sólo debían obtener o renovar sus pasaportes bajo estrictas condiciones en alguna oficina de representación diplomática de sus respectivos países, sino que también tenían que presentar un salvoconducto facilitado por un agente consular de la República Española o por un agente autorizado por las autoridades nacionalistas. En sentido inverso, del día 5 en adelante las autoridades británicas aceptaron los pasaportes expedidos por la España Nacional, y quienes ostentaban dicho documento no requerían de un visado para entrar en el Reino Unido.[75] Oficiosamente, las autoridades irlandesas actuaron de la misma manera. A excepción de los irlandeses que se marcharon a España para alistarse en alguno de los bandos contendientes, los pocos ciudadanos de Éire que viajaron a España durante la Guerra Civil lo hicieron mayoritariamente al

territorio insurgente, y por lo general tramitaron su entrada al país en la oficina Nacho Enea. A lo largo del conflicto, fue una práctica habitual que los pasantes que quisieran entrar en la España Nacional tuvieran que atestiguar el nombre de dos personas residentes en el territorio insurgente que las avalaran. El nuevo régimen español formalizó este trámite cerca de las autoridades irlandesas en junio de 1939.[76] Ese mismo mes, y conforme a las indicaciones que había recibido el DFA de parte del Gobierno Nacional de España, el ejecutivo irlandés decretó que no se reconocería la validez de los pasaportes expedidos por el Gobierno de la República Española a partir de marzo de 1939, y por lo tanto, se denegaría la entrada en el Saorstát Éireann a los titulares de dicho documento.[77] En agosto de ese año, el DFA ordenó a sus agencias consulares que no reconocieran los pasaportes que seguían expidiendo el Gobierno de la República Española en el exilio y el Gobierno Provisional del País Vasco en el exilio. No se otorgaría ningún visado de entrada a Irlanda a los titulares de ese tipo de documentos de identidad expedidos después del 11 de febrero de 1939, fecha en la que el Saorstát Éireann reconoció a la España Nacional. Si los solicitantes no deseaban o no podían pedir un pasaporte al Gobierno español, las autoridades irlandesas aceptarían un pasaporte en regla para apátridas, entiéndase, refugiados políticos, como los que expedía la Oficina del Alto Comisionado para los Refugiados bajo Protección de la Sociedad de Naciones en Londres.[78]

Referencias

1. Por orden cronológico: Juan B. Arregui (1927-1929), Ambrose Aliaga Kelly (cónsul interino, 1929), F. Escudero (1929), Antonio Saque (1929-1931), Emilio Sanz y Tovar (1931-1933). Consultar Jaspe, 2008.
2. Por orden cronológico: Francisco Ranero Rivas (1933-1934), Plácido Álvarez Buylla (1934-1935). Consultar Jaspe, 2011.
3. Ormonde Grattan Esmonde para Desmond FitzGerald (Dublín), Madrid, 20/09/1922. Disponible en URL: <https://www.difp.ie/volume-1/1922/> [consultado el 04/04/2021].
4. La nominación de Griffith como secretario de la delegación irlandesa en Madrid tuvo lugar a finales de mayo de ese año. George Gavan Duffy para Arthur Griffith (Dublín), Dublín, 27/05/2021. Disponible en URL: <https://www.difp.ie/volume-1/1922/> [consultado el 04/04/2021].
5. Ormonde Grattan Esmonde para Desmond FitzGerald (Dublín), Madrid, 20/09/1922. Disponible en URL: <https://www.difp.ie/volume-1/1922/> [consultado el 04/04/2021].
6. Para una biografía completa consultar Whelan, 2019. Para una reseña sobre su actuación al frente de la Legación durante el año previo al estallido de la Guerra Civil española, consultar Kennedy, 2008.
7. National Archive of Ireland (NAI) Department of Foreign Affairs (DFA) Secretary's Files A8. Joseph Healy para Dan Bryan (Dublín), Lisboa, 24/05/1943.
8. NAI DFA 200 Series files 243/66. «The Spanish situation», Dublín, 25/07/1936.
9. La Embajada británica en España fue trasladada, primero, de Madrid a Zarauz el 26 de julio, y después, en fecha del 1 de agosto, a Hendaya. Salvo un secretario de la oficina de representación diplomática, ni el embajador ni el resto de agentes consulares de la Embajada retomaron su actividad en la delegación de Madrid. Antes bien, permanecieron en Hendaya, mientras que desde finales de 1937 Chilton disfrutó de un largo permiso sabático antes abandonar la carrera diplomática. Consultar Beevor, 2006: 202, 337; Edwards, 1979: 181-183.
10. El 16 de agosto, un secretario de la otrora Embajada británica en Madrid, George Olgivie Forbes, quien se encontraba de vacaciones en Escocia cuando estalló la guerra en España, se reintegró a la delegación diplomática del Reino Unido en Madrid bajo el cargo de *chargé d'affaires* para ayudar a Milanès. El 1 de enero de 1937, Forbes se trasladó a Valencia para dirigir la agencia consular de Gran Bretaña que se instaló en la ciudad. En abril de ese año se incorporó a la Embajada británica en Berlín. Consultar Buchanan, 1997: 41, 282-283. Milanès siguió actuando como cónsul interino en Madrid.
11. NAI DFA 200 Series files 243/66. «The Spanish situation», Dublín, 25/07/1936. La Embajada (después Consulado) del Reino Unido en Madrid se ubicaba en el núm. 16 de la calle Montesquín.
12. *Ibid.*
13. *Ibid* [traducción del original en inglés]. Kerney para DFA (Dublín), La Toja, 26/07/1936.
14. *Ibid.* John Aloysius Belton para Joseph Walshe (Dublín), París, 10/08/1936.
15. *Ibid.* Transcripción del mensaje telefónico de C. J. O'Donovan (Londres) para el DFA, Dublín, 28/07/1936. En ese momento y durante algunas semanas, la conexión entre el Consulado británico en Madrid y el FO se establecía de manera indirecta. Los escasos mensajes que se recibían en Whitehall desde la capital española eran transmitidos por el Auswärtiges Amt, puesto que al comienzo de la guerra era la única cancillería extranjera que mantenía algunas líneas de comunicación directa con Madrid. *Ibid.* John Whelan Dulanty para Joseph Walshe (Dublín), Londres, 11/08/1936. Un año más tarde, la comunicación entre el FO y el Consulado británico en Madrid seguía viéndose interrumpida a menudo. NAI DFA 200 Series files 246/95. John Dulanty para Joseph Walshe (Dublín), Londres, 09/07/1937.
16. El DFA debía transmitir los mensajes a la oficina del Alto Representante de Irlanda en Londres, cuyo titular, John Whelan Dulanty, los hacía llegar al Dominions Office de Su Majestad, donde eran remitidos al FO. Desde allí, se cableaban al Consulado británico en Madrid mediante los servicios del Auswärtiges Amt, y una vez que el telegrama se encontraba en manos de Milanès, éste lo hacía llegar a Maisie Donnelly.
17. NAI DFA 200 Series files 243/66. Transcripción del mensaje telefónico de C. J. O'Donovan (Londres) para el DFA, Dublín, 28/07/1936.
18. *Ibid.* Monja del Colegio inglés de Zalla para M. Gertrude (Rathfarnham), Habas, 28/07/1936.

19. NAI DFA 200 Series files 246/95 [traducción del original en inglés], FO para Milanès (Madrid), Londres, 11/08/1936. NAI DFA 200 Series files 243/66, oficina de John Dulanty para Joseph Walshe (Dublín), 11/08/1936.
20. *Ibid* [traducción del original en inglés]. Joseph Walshe para Maisie Donnelly (Madrid), Dublín, 11/08/1936.
21. NAI DFA 200 Series files 246/95, acta rubricada por Maisie Donnelly, Madrid, 13/08/1936. «List of cyphers, codes & archives of the Irish Legation Madrid left in charge of the Acting British Consul in Madrid», Madrid, 13/08/1936.
22. NAI DFA 200 Series files 243/66. Oficina de John Dulanty para Joseph Walshe (Dublín), Londres, 17/08/1936.
23. *Ibid*. Oficina de John Dulanty para Joseph Walshe (Dublín), Londres, 13/08/1936.
24. *Ibid*. Oficina de John Dulanty para Joseph Walshe (Dublín), Londres, 17/08/1936.
25. NAI DFA 200 Series files 246/95. Leopold Kerney para Joseph Walshe (Dublín), Saint Jean-de-Luz, 08/03/1937.
26. Un listado redactado a mediados de agosto compila los nombres de los ciudadanos irlandeses residentes en España cuyos allegados se habían puesto en comunicación con el DFA a fin de averiguar si se encontraban a salvo. Además de Bilbao, Sevilla, Barcelona o Madrid, había expatriados en lugares como Málaga, Ávila, Cádiz, Zaragoza, San Sebastián o Zarauz. NAI DFA 200 Series files 243/66. Documento de uso interno del DFA, Dublín, fecha aproximada 14/08/1936.
27. El 8 de agosto el legado de Irlanda en París, Art O'Brien, incluyó el siguiente comentario en una nota dirigida a Joseph Walshe: «en el caso de los refugiados que proceden de España, se considera altamente desaconsejable denegar la asistencia cuando el solicitante no dispone de suficientes fondos para pagar un tiquete de viaje a Dublín». NAI DFA Embassies Paris P 10/51(1) [traducido del original en inglés]. Art O'Brien para Joseph Walshe (Dublín), París, 08/08/1936.
28. *Ibid*. «Irish repatriates from Spain», París, fecha aproximada 18/08/1936.
29. *Ibid* [traducción del original en inglés]. Secretario de la Legación irlandesa en París para Joseph Walshe (Dublín), París, 05/08/1936.
30. NAI DFA 200 Series files 243/66. «The Spanish situation», Dublín, 25/07/1936.
31. *Ibid*. Oficina de John Dulanty para Joseph Walshe (Dublín), Londres, 13/08/1936.
32. *Ibid*. Oficina de John Dulanty para Joseph Walshe (Dublín), Londres, 11/08/1936 y 13/08/1936.
33. *Ibid*. Oficina de John Dulanty para Joseph Walshe (Dublín), Londres, 17/08/1936.
34. *Ibid*. Leopold Kerney para Joseph Walshe (Dublín), Saint Jean-de-Luz, 10/05/1937.
35. *Ibid*. Oficina de John Dulanty para Joseph Walshe (Dublín), Londres, 27/08/1936 y 14/09/1936. Leopold Kerney para Joseph Walshe (Dublín), Saint Jean-de-Luz, 10/05/1937. McGarvey había desestimado la posibilidad de partir junto al resto de ciudadanos británicos que habían sido evacuados de Mallorca por la armada de Su Majestad durante las primeras semanas de la guerra. Para cuando el DFA tuvo noticias de la situación de McGarvey a mediados de septiembre de 1936, quedaban ochenta y ocho súbditos británicos en la isla, a los que el FO pretendía evacuar tan pronto como su estado de salud lo permitiera. *Ibid*. Oficina de John Dulanty para Joseph Walshe (Dublín), Londres, 17/08/1936 y 14/09/1936.
36. Tras la Guerra Civil española, el Colegio de Nobles Irlandeses siguió dando el mismo uso a la Casona de Verines. En 1956 el inmueble pasó a manos de la Universidad de Salamanca, que continúa ostentando su propiedad. *Diario del Oriente*, 23/09/2017. Diario digital. Disponible en URL: <https://www.diariodelorient.es/2017/09/23/la-casa-los-irlandeses/> [consultado el 10/03/2021].
37. NAI DFA 200 Series files 243/66. «The Spanish situation», Dublín, 25/07/1936.
38. *Ibid*. C. J. O'Donovan para DFA (Dublín), Londres, 28/07/1936. Joseph Walshe para Alexander McCabe (Corlislea), Dublín, 28/07/1936. Oficina de John Dulanty para Joseph Walshe (Dublín), Londres, 13/08/1936.
39. *Ibid*. Joseph Walshe para comisario de la Garda Síochána (Trim), Dublín, 31/07/1936.
40. *Ibid*. Joseph Walshe para Alexander McCabe (Corlislea), Dublín, 05/08/1936.
41. *Ibid*. DFA para Alexander McCabe (Corlislea), Dublín, 07/08/1936. NAI DFA Embassies Paris P 10/51(1), Art O'Brien para Joseph Walshe (Dublín), París, 08/08/1936.

42. NAI DFA 200 Series files 243/66, J. A. Belton para Joseph Walshe (Dublín), París, 14/08/1936. NAI DFA Embassies Paris P 10/51(1), «Irish repatriates from Spain», París, fecha aproximada 18/08/1936.
43. El colegio Inglés de Castilleja de la Cuesta contaba con dieciocho monjas irlandesas, dos francesas, una checoslovaca y catorce españolas. En el Colegio Tirso de Molina había dieciséis religiosas irlandesas, una australiana, una francesa y trece españolas. En el colegio Inglés de Sevilla había nueve monjas irlandesas y cinco españolas. El colegio Inglés de Zalla contaba con doce religiosas irlandesas, una británica y ocho españolas. Además, la Provincia Española de la Orden contaba con diez novicias irlandesas y cinco novicias españolas. NAI DFA 200 Series files 243/66, «Houses and Members of the Spanish Province subject to the Superior General. Loreo Abbey. Rathfarnham. Dublin», Rathfarnham, fecha aproximada: comienzos de agosto de 1936.
44. *Ibid.* «The Spanish situation», Dublín, 25/07/1936.
45. *Ibid.* Transcripción del mensaje telefónico de C. J. O'Donovan (Londres) para el DFA, Dublín, 28/07/1936.
46. Dos monjas del colegio de Madrid, una de ellas australiana, habían sido evacuadas de España, pero en su caso no se dirigieron a París. NAI DFA 200 Series files 243/66, «Houses and Members of the Spanish Province subject to the Superior General. Loreo Abbey. Rathfarnham. Dublin», Rathfarnham, fecha aproximada: comienzos de agosto de 1936. NAI DFA Embassies Paris P 10/51(1), Art O'Brien para Joseph Walshe (Dublín), París, 05/08/1936.
47. Stevenson montó en cólera cuando se enteró que M. Regla se había negado a partir, y sin perder un instante mandó a buscarla para que pudiera unirse a los últimos contingentes de ciudadanos británicos que serían evacuados por esas fechas desde Vizcaya. NAI DFA 200 Series files 243/66. Monja del colegio Inglés de Zalla para M. Gertrude (Rathfarnham), Habas, 28/07/1936.
48. *Ibid* [traducción del original en inglés]. Monja del colegio Inglés de Sevilla para M. Gertrude (Rathfarnham), Sevilla, sin fecha.
49. *Ibid.*
50. *Ibid.* Maisie Donnelly para Joseph Walshe (Dublín), Madrid, 05/08/1936.
51. *Ibid.* Kennedy para M. Gertrude (Rathfarnham), París, 04/08/1936. NAI DFA Embassies Paris P 10/51(1), Art O'Brien para Joseph Walshe (Dublín), París, 05/08/1936.
52. NAI DFA 200 Series files 243/66. Kennedy para M. Gertrude (Rathfarnham), París, 04/08/1936.
53. *Ibid.* Monja del Colegio inglés de Zalla para M. Gertrude (Rathfarnham), Habas, 28/07/1936.
54. *Ibid.* Oficina de John Dulanty para Joseph Wlashe (Dublín), Londres, 10/09/1936.
55. Briscoe ocupó su cargo desde el establecimiento por vez primera en 1926 de una oficina de representación de Hungría en Irlanda, hasta que ambos países cortaron sus relaciones diplomáticas en 1941 cuando Gran Bretaña declaró la guerra al Reino de Hungría. Irlanda y Hungría no restablecieron sus relaciones diplomáticas hasta mediados de la década de 1970. Consultar Zách, L., 2020.
56. NAI DFA 200 Series files 243/66 [traducción del original en inglés]. Monja de la congregación de las Madres Irlandesas para Hubert Briscoe (Dublín), Irlanda, fecha aproximada: otoño 1936 - primavera 1937.
57. *Ibid.* FO para Cancillería británica (Valencia), Londres, 05/07/1937.
58. *Ibid.* Oficina de John Dulanty para Joseph Walshe (Dublín), Londres, 05/08/1937.
59. *Ibid.* Leopold Kerney para Joseph Walshe (Dublín), San Sebastián, 09/10/1939.
60. *Ibid.* Maisie Donnelly para Joseph Walshe (Dublín), Madrid, 05/08/1936.
61. NAI DFA 200 Series files 246/95. Olgivie Forbes para FO (Londres), Valencia, 31/01/1937. Leopold Kerney para Joseph Walshe (Dublín), St. Jean-de-Luz, 08/03/1937.
62. NAI DFA 200 Series files 244/8. Art O'Brien para Seán Murphy (Dublín), París, 12/05/1938.
63. NAI DFA 200 Series files 246/95. Leopold Kerney para Joseph Walshe (Dublín), St. Jean-de-Luz, 08/03/1937.
64. *Ibid.* Olgivie Forbes para FO (Londres), Valencia, 31/01/1937. Leopold Kerney para Joseph Walshe (Dublín), St. Jean-de-Luz, 08/03/1937.

65. *Ibid.* Seán Murphy para Leopold Kerney (St. Jean-de-Luz), Dublín, 02/03/1937. Kerney para Joseph Walshe (Dublín), St. Jean-de-Luz, 08/03/1937.
66. *Ibid.* Olgivie Forbes para FO (Londres), Valencia, 31/01/1937.
67. *Ibid.* Olgivie Forbes para FO (Londres), Madrid, 05/12/1936. Oficina de John Dulanty para Joseph Walshe (Dublín), Londres, 09/12/1936.
68. *Ibid.* Olgivie Forbes para FO (Londres), Valencia, 31/01/1937.
69. *Ibid.* FO para Olgivie Forbes (Valencia), Londres, 20/01/1937. Forbes para FO (Londres), Valencia, 31/01/1937. John Dulanty para Joseph Walshe (Dublín), Londres, 24/02/1937. Seán Murphy para Leopold Kerney (St. Jean-de-Luz), Dublín, 02/03/1937. Kerney para Joseph Walshe (Dublín), St. Jean de Luz, 08/03/1937.
70. *Ibid.* John Dulanty para Joseph Walshe (Dublín), Londres, 09/03/1937.
71. *Ibid.* Traducción al inglés del certificado de prestación de servicios de la empresa Gosalvez, Madrid, 15/03/1937. Kerney para Joseph Walshe (Dublín), St. Jean-de-Luz, 05/04/1937.
72. *Ibid.* Kerney para Joseph Walshe (Dublín), St. Jean-de-Luz, 01/04/1937 y 26/04/1937.
73. *Ibid.* Oficina de John Dulanty para Joseph Walshe (Dublín), Londres, 09/07/1937 y 15/07/1937.
74. *Ibid.* Kerney para Joseph Walshe (Dublín), St. Jean-de-Luz, 27/07/1937 y 30/07/1937. Oficina de John Dulanty para Joseph Walshe (Dublín), Londres, 06/08/1937.
75. *Ibid.* Kerney para Joseph Walshe (Dublín), St. Jean-de-Luz, 06/08/1937.
76. NAI DFA Embassies Paris P2-92. DFA para Arthur O'Brien (París), Dublín, 04/04/1938.
77. *Ibid.* DFA para Seán Murphy (París), Dublín, 08/06/1939.
78. *Ibid.* Harry Boland para Seán Murphy (París), Dublín, 12/06/1939.
79. *Ibid.* DFA para Seán Murphy (París), Dublín, 10/08/1939.

Fuentes

Archivos

National Archive of Ireland (Dublín)

Prensa

Diario del Oriente [diario digital - <https://www.diariodelorientee.es>]

Web

<https://www.difp.ie>

Bibliografía

- Beevor, A. (2006): *La Guerra Civil Española*, Crítica, Barcelona.
- Buchanan, T. (1997): *Britain and the Spanish Civil War*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Crowe, C., et al. (eds.) (2004): *Documents on Irish Foreign Policy*. Volume IV (1932-1936), Royal Irish Academy, Dublin.
- Edwards, J. (1979): *The British Government and the Spanish Civil War, 1936-1939*, Macmillan, London.
- Jaspe, A. (2008): «Cautela, seguir mudo». Madrid's Diplomatic Response to the Emergence of the Irish Free State 1918-1931», *Estudios Irlandeses*, 3: 121-131.
- (2011): «Ireland and Spain 1931-1933. Divergent Republics», *Estudios Irlandeses*, 6: 8-12.
- Kennedy, M. (2008): «Leopold Kerney and Irish-Spanish diplomatic relations, 1935-1936» a D. Downey i J. Crespo (eds.): *Spanish Irish Relations Through the Ages*, Four Courts, Dublin: 189-211.

- Keogh, D. (1990): *Ireland and Europe 1919-1989*, Hibernian University Press, Cork & Dublin.
- McCreanor, K. (2019): *Ireland and the Basque Country: Nationalisms in Contact, 1895-1939*, Concordia University, Montréal (Tesis doctoral).
- McCullagh, F. (1937): *In Franco's Spain. Being the experiences of an Irish warcorrespondent during the Great Civil War which began in 1936*, Burns Oates & Washbourne, London.
- Núñez-Seixas, X. (2017): «Ecos de pascua, mitos rebeldes: el nacionalismo vasco e Irlanda (1890-1939)», *Historia Contemporánea*, 55: 447-482.
- Soler, P. (2019): *Irlanda y la Guerra Civil española. Nuevas perspectivas de estudio*, Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco, Bilbao.
- Whelan, B. (2019): *Ireland's Revolutionary Diplomat: A Biography of Leopold Kerney*, Notre Dame Press, Notre Dame.
- Zách, L. (2020), «“Like Ireland, Hungary had her struggles for freedom”: cultural and diplomatic links between interwar Ireland and Hungary», *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica*, 12, 1: 84–97.

Autoría: El presente trabajo ha sido conceptualizado y escrito por Pere Soler Paricio. El autor ha leído y está de acuerdo con la presente versión del manuscrito.

Conflictos de interés: El autor declara no tener ningún conflicto de interés.

Copyright: © 2021 del autor. Presentado para una posible publicación de acceso abierto bajo los términos y condiciones de la licencia de Creative Commons Attribution (CC BY) (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Història i arqueologia

Enviat: 09/02/2021

Acceptat: 06/04/2021

La caiguda de la República a la zona centre, març de 1939

J.M. Santacreu Soler ^{1*}

¹ Catedràtic d'Història Contemporània. Universitat d'Alacant

* Correspondència: ap.c 99, Departament d'Humanitats Contemporànies.

Universitat d'Alacant. 03080-E Alacant. jm.santacreu@ua.es

 ORCID: 0000-0002-8388-2154

Resum: Revisió actualitzada dels darrers dies de la Guerra Civil durant el mes de març de 1939 a partir d'una historiografia local de difícil accés. L'article comença amb les primeres gestions de Negrín en la zona centre a favor de resistir i acaba amb la desbandada final dels darrers dies de març. Destacar el tractament de la reunió en la finca de los Llanos (Albacete) del 16 de febrer i el fracàs definitiu de les tesis de Negrín; també les desercions i la setmana de guerra intestina entre els casadistes i els comunistes; igualment el bloqueig tancat de la costa republicana de les Forces i Operacions del Bloqueig del Mediterrani creades l'octubre de 1937 i el fracàs de les gestions del Consell Nacional de Defensa per aconseguir una capitulació amb garanties.

Paraules claus: Guerra Civil Espanyola, març 1939, zona centre.

Abstract: Updated revision of the last days of the Civil War during March 1939 based on hard-to-reach local historiography. The article begins with Negrín's first efforts in the central area in favor of resisting and ends with the final disbandment of the last days of March. Highlight the treatment of the meeting on the estate of Los Llanos (Albacete) on 16 February and the definitive failure of Negrín's theses; also the desertions and the week of internal war between the casadists and the communists; equally the closed blockade of the Republican coast by the Mediterranean Blockade Forces and Operations created in October 1937 and the failure of the efforts of the National Defense Council to achieve a capitulation with guarantees.

Keywords: Spanish Civil War, March 1939, central area.

El president de la República Espanyola Manuel Azaña, després de passar a França com a conseqüència de l'ocupació definitiva de Catalunya per les tropes franquistes a principis de febrer de 1939, va decidir quedar-se a l'exili mentre que el president del Govern Juan Negrín va viatjar a la zona centre per a continuar la guerra.

Negrín va arribar a Alacant el 10 de febrer en un vol d'Air France procedent de Tolosa de Llenguadoc acompanyat pel cap del Servei d'Informació Militar (SIM) Santiago Garcés i pel ministre d'Afers Exteriors Julio Álvarez de Vayo. Posteriorment també van retornar a l'Espanya republicana els altres membres del gabinet de govern, menys José Giral i el general Vicente Rojo, els quals es van quedar a França amb Manuel Azaña, perquè no eren partidaris de continuar la guerra. L'investigador de la Universitat d'Alacant José Ramón Valero, en el seu llibre *El territorio de la derrota. Los últimos días del Gobierno de la II República en el Vinalopó*, opina que Negrín va decidir tornar a Espanya immediatament perquè volia ser l'exemple de la voluntat de resistir que predicava (Valero, 2004: 14).

El diputat il·licità Ginés Ganga Tremiño també va volar cap a Alacant des de Tolosa de Llenguadoc el 8 de febrer, dos dies abans que Negrín; però amb un objectiu diferent: el de gestionar l'embarcament cap a l'exili dels dirigents locals socialistes abans de la capitulació definitiva. A finals de gener de 1939 un avió procedent d'Albacete havia transportat diversos diputats de la zona centre a Figueres per assistir a la darrera sessió de les Corts celebrada en territori espanyol. Entre ells estava el diputat socialista de la circumscripció d'Alacant Ginés Ganga, el qual va anar-hi a conèixer l'estat de la guerra i assabentar-se dels plans de la cúpula del partit per l'evacuació dels seus correligionaris alacantins que estaven a la zona centre. Per un costat, el 29 de gener es va entrevistar amb Negrín juntament amb altres diputats, el qual els va intentar convèncer de la necessitat de resistir. Per un altre, es va reunir amb el diputat caballerista Rodolfo Llopis Ferrándiz, contrari a les tesis de Negrín, el qual opinava que la guerra estava perduda. Rodolfo Llopis li va encomanar tornar a Alacant per a preparar l'evacuació dels militants socialistes en perill de patir la repressió previsible quan els franquistes ocuparen la província. El pla era que la Federació Provincial Socialista d'Alacant fera una llista dels militants en perill amb les orientacions de Ginés Ganga. Mentre tant, Llopis gestionaria des de França l'enviament dels vaixells al port d'Alacant per a l'evacuació i organitzaria la recepció a Orà. Dit i fet: Rodolfo Llopis va viatjar a París per a entrevistar-se amb el director a França de la seu de la societat CAMPSA-GENTIBUS, José Calviño Ozores, de qui va aconseguir la promesa d'enviar a Alacant els vaixells *Stanbrook* i *Margit*. El 13 de febrer va viatjar a Perpinyà, on es va entrevistar amb Marius Dubois, un diputat socialista d'Orà, per a preparar una oficina d'acollida dels socialistes quan arribaren a Orà (Vargas, 1999: 119-120).

Les primeres gestions de Negrín en la zona centre a favor de resistir

Només arribar a Alacant, Negrín i els dos acompanyants es van entrevistar el 10 de febrer de 1939 amb els generals José Miaja, cap de les Forces Armades, i Manuel Matalana, cap del Grup d'Exèrcits de la Regió Centre (GERC),⁽¹⁾ amb la finalitat d'explicar-los la necessitat de resistir. També van parlar amb les autoritats locals,⁽²⁾ el president del Tribunal Especial de Guàrdia, el fiscal i alguns representants polítics y sindicals (Ramos, 1974: 135-136). S'hi van trobar uns militars, uns magistrats i uns dirigents amb opinions contràries. Uns volien rendir-se, altres estaven d'acord en resistir; però la majoria dubtaven o no parlaven clar. Cap unanimitat en un o l'altre sentit. Pel seu costat, Ginés Ganga, seguint les indicacions de Rodolfo Llopis, estava preparant l'evacuació dels militants socialistes alacantins en perill. Confeccionava les llistes de les persones en perill de patir la previsible repressió franquista i els avisava perquè acudiren al port d'Alacant a embarcar en els vaixells que enviaria oportunament Rodolfo Llopis.

Negrín era conscient dels problemes als quals s'enfrontava abans d'arribar a Alacant. En la reunió de ministres celebrada a Tolosa de Llenguadoc el 9 de febrer de 1939 amb

el propòsit de planificar la continuïtat de la guerra, Negrín solament va trobar el suport del ministre socialista Julio Álvarez del Vayo, que va retornar a la zona centre amb ell, i el del comunista Vicente Uribe, el qual retornarà més tard. (Matínez Bande, 1985: 114-115). Cinc dies abans també havia conegut la intenció irrevocable de Franco d'exigir una capitulació sense condicions. Les darreres Corts de la República presidides per Diego Martínez Barrio en el Castell de Figueres l'1 de febrer de 1939 van aprovar una proposta de tres garanties mínimes per a la capitulació. Una era mantenir la independència d'Espanya lliure d'ingerències; la segona, convocar un referèndum per a decidir el model d'Estat futur; la tercera, que els vencedors aturaren les represàlies i la persecució dels vençuts. Li ho van proposar a Franco mitjançant la intermediació britànica; però Franco va exigir una capitulació sense condicions. Negrín se'n assabentà, de la resposta de Franco, el 4 de febrer de 1939 (Gutiérrez, 1953: 179-180).

Negrín també coneixia perfectament la divisió d'opinions dels militars. En la reunió amb la plana major del GERO (Grup d'Exèrcits Republicans de l'Oest) del 6 de febrer a Agullana va confirmar l'opinió del general Vicente Rojo, el qual donava la guerra per perduda i era partidari de capitular; tot el contrari que Juan Modesto, decidit a continuar-la en la zona centre. Aconseguir-ho era difícil sense fusionar en un grup d'exèrcit el GERO i el GERC. Calia transportar els homes, l'armament i el material del GERO des de França a la zona centre, la qual cosa mai va succeir, perquè les tropes del GERO van ser desarmades només passar la frontera francesa el 8 de febrer de 1939 i internades en els camps d'acolliment. Segons la investigadora francesa Geneviève Dreyfus-Armand (1995 i 1999) van ser reclosos uns 230.000 soldats. A la reclusió dels soldats i la requisita del material del GERO cal afegir la retenció pels francesos en la frontera del material de guerra en trànsit comprat per la República als soviètics, perquè un altre dels arguments en què es basava la tesi de resistir era el material i el suport internacional soviètic. En febrer de 1939 els soviètics van abandonar Negrín. Una prova irrefutable és que, després de ser retinguts els subministraments soviètics en la frontera francesa, l'ambaixador soviètic a França va gestionar amb el Ministeri d'Afers Exteriors francès la seua recuperació en lloc d'intentar que arribaren a la zona centre republicana (Olaya, 2004: 251).

Una vegada acabada la reunió d'Alacant del 10 de febrer de 1939, Negrín, Álvarez del Vayo, els generals Matallana i Miaja, el governador civil Mella i un comissari de policia van viatjar a València en cotxe. L'11 de febrer Negrín va presidir un Consell de Ministres a València, on van acordar restablir la seu del Govern a Madrid (*Gaceta de la República* del 12/02/1939); també va parlar amb el coronel Segismundo Casado sense obtenir cap garantia per a resistir. Miguel Buiza li va fer una advertència reveladora, que la flota de guerra de la República no podia seguir suportant els bombardeigs de l'aviació enemiga en el port de Cartagena i que, de capitular, la trauria del port immediatament. Un fet a destacar d'aquell Consell de Ministres és que els militars professionals tenien més importància en la política que el poder civil i eren cada vegada més crítics amb la resistència defensada per Negrín. La desfeta del GERO en la frontera francesa i la impossibilitat d'incorporar els seus efectius al GERC havia deixat l'Exèrcit completament en mans d'eixos militars professionals allunyats de la militància comunista, la qual donava suport a les tesis de Negrín però sense el suport dels soviètics. Un exemple: Enrique Líster i Manuel Tagüeña eren comandaments comunistes del GERO, ja desaparegut. Líster no va tornar a l'Espanya republicana fins el 14 de febrer i Tagüeña ho va fer el 19 de febrer segons les memòries respectives. Açò significa que Negrín no tenia el suport del comandament militar quan va arribar a Madrid, perquè encara no havien retornat Líster ni Tagüeña (Líster, 1966: 304).

Franco va contribuir al creixement de la desmoralització en la zona centre mentre Negrín intentava engegar la resistència. Coincidint amb l'estada de Negrín a València, la ciutat va ser bombardejada intensament fins a tres vegades i, el mateix 11 de febrer, la 105 Divisió franquista procedent de Barcelona i una agrupació de tropes franquistes embarcades a Palma de Mallorca van ocupar definitivament l'illa de Menorca amb la participació de la flota de l'almirall Moreno. El creuer britànic *Devonshire* va salpar amb 450 refugiats republicans a bord, perquè el britànics van assumir-hi les gestions per a la

rendició amb l'anomenada missió Bérard i la intervenció del creuer. El 8 de febrer anterior ja s'havien aixecat contra la República les tropes de la Ciutadella de Maó i el *Devonshire* havia acollit les autoritats republicanes i algunes persones compromeses amb la causa republicana, la vida de les quals estava en perill. Entre elles, el capità de corbeta Luís González Ubieta arribat a l'illa el 4 de febrer del mateix any 1939 per a comandar-la. González Ubieta va capitular el mateix 8 de febrer a bord del *Devonshire*. La defensa de l'illa era impossible sense el suport dels ports de la costa catalana, ara en mans dels franquistes. Maó estava a 220 milles de València i 280 de Cartagena. Enmig del camí hi havia les bases franquistes de Mallorca i Eivissa (Morillo, 2003).

El dia 12 de febrer València va ser bombardejada novament altres tres vegades; també ho van ser la població civil d'Alacant i l'estació del ferrocarril de Xàtiva quan s'apropava un comboi amb soldats de la 49 Brigada Mixta (Mainar, 2007). El resultat, terrible. Nombrosos morts i ferits. Negrín viatjava cap a Madrid en aquells moments i és difícil saber si les bombes anaven contra ell. Segurament, sí.

Els bombardeigs van continuar durant els dies següents. El 13 de febrer els avions italians procedents de Mallorca van danyar la CAMPSA d'Alacant. Després, van atacar Gandia i Sagunt intensament. També van bombardejar altres ports de la costa republicana i prioritàriament Cartagena, que va patir atacs intermitents durant la resta del mes de febrer.(3)

Negrín va retornar la seu del Govern a Madrid en arribar-hi, on celebrarà els Consells de Ministres següents amb la mateixa finalitat d'organitzar la resistència; però Madrid era una ciutat insegura. L'artilleria franquista va disparar més de mil projectils contra el casc urbà de la capital entre el 12 i 15 de febrer segons els comunicats de guerra corresponents, el detall dels quals està anotat en la taula 1. L'aviació va continuar bombardejant els ports marítims republicans, les estacions ferroviàries i alguns municipis estratègics dels fronts de guerra. Els efectuaven els avions alemanys i italians que ajudaven Franco des dels inicis de la guerra i contribuïen a desmoralitzar la població civil republicana amb les seues intervencions, la vida quotidiana de la qual era cada vegada més difícil en les grans ciutats on s'agreujaven els problemes de seguretat i el subministrament de queviures. Curiosament, en els comunicats de guerra corresponents no hi ha cap notícia sobre operacions bèl·liques per a trencar les línies dels fronts. Segurament Franco no volia perdre més soldats com li havia passat en l'ofensiva de la Batalla de Llevant (4) i els republicans estaven a la defensiva.

Taula 1:		
Els comunicats oficials de guerra dels dos exèrcits entre el 10 i 28 de febrer de 1939		
Dia	Exèrcit de Franco	Exèrcit de la República
10	La guerra a Catalunya ha acabat. La nit passada les tropes han ocupat Camprodon i hui, Planes, Planoles i llocs propers a Toses. Les tropes hui han assolit tots els passos fronterers francesos des de Puigcerdà a Port-Bou. En totes es carreteres i camins hi ha abandonats vehicles, armament i material de totes classes.	A Catalunya les tropes continuen replegant-se i han salvat tot el material. Hui l'aviació enemiga ha bombardejat Cartagena, Alacant, Dènia i Gandia, a més de València quatre vegades amb mort de població civil.
11	Les tropes hui han ocupat sense resistència Llivia.	Hui l'aviació enemiga ha bombardejat Alcoi i Maquel, a més

	Les tropes d'ocupació segueixen recollint material abandonat: 15 tones de municions, vagons plens de material de guerra, camions, una fàbrica... L'aviació hui ha bombardejat les estacions ferroviàries d'Alcaracejos, Belalcazar i el port de València.	de València dues vegades amb mort de població civil.
12	Ahir l'aviació va bombardejar una fàbrica de material de guerra a Alcoi i els ports d'Alacant i Cartagena, on van enfonsar un destructor roig, van danyar establiments del port i van abatre un avió de caça enemic. Hui han bombardejat les estacions ferroviària de Chillón i el port de València provocant incendis.	Hui l'aviació enemiga ha bombardejat Alacant i l'estació ferroviària de Xàtiva, a més de València dues vegades amb mort de població civil.
13	Els rojos han volat els polvorins de Llers, que han destruït el poble. Ahir l'aviació va bombardejar el port d'Alacant.	Ahir i hui l'artilleria enemiga ha disparat 600 projectils contra Madrid amb mort de població civil. Hui l'aviació procedent de la base de Mallorca ha bombardejar els ports d'Alacant i Cartagena. Hui en el Cabo de Palos l'aviació ha abatut un avió "Heinkel" enemic en combat.
14	Ahir l'aviació va bombardejar els ports d'Alacant i Cartagena, on van danyar dos destructors rojos i van danyar fàbriques de guerra.	Sense novetats destacables
15	Sense novetats destacables.	Ahir per la nit l'artilleria enemiga ha disparat 200 projectils contra Madrid amb mort de població civil. Hui 10 avions trimotors han bombardejar el port de València sense víctimes.
16	Ahir l'aviació va bombardejar el port de València i van abatut un avió "Rata" enemic en combat.	Hui per la tarda l'artilleria enemiga ha disparat 341 projectils contra Madrid amb mort de població civil. Hui 10 avions trimotors "Savoia 81" han bombardejar el port de València sense víctimes.
17	Ahir l'aviació va bombardejar el port de València i un dipòsit de gasolina.	Sense novetats destacables.
18	Sense novetats destacables.	Hui pel matí l'artilleria enemiga ha disparat 31 projectils contra Madrid amb mort de població civil. Hui 4 avions bimotors "Fiat" han bombardejar el port de València sense víctimes i 4

		trimotors "Savoia 81", Alacant amb 10 morts i 66 ferits.
19	Hui l'aviació ha bombardejat el port d'Almeria.	Ahir per la tarda l'aviació enemiga va bombardejar Almeria i hui, Alacant i el Grau de Gandia.
20	Ahir l'aviació va bombardejar els ports d'Alacant i Gandia.	Ahir per la tarda l'aviació enemiga va bombardejar Almeria i hui al matí, Gandia.
21	Ahir l'aviació va bombardejar el port de Gandia i els dipòsits de gasolina.	Hui pel matí l'aviació enemiga ha bombardejat Alacant amb morts i danys
22	Ahir l'aviació va bombardejar el port d'Alacant.	La darrera nit l'artilleria enemiga ha disparat contra Madrid. L'aviació enemiga ha bombardejat Almeria i Alacant. Hem bombardejat concentracions de tropes enemigues en els fronts.
23	Ahir l'aviació va bombardejar el port d'Alacant.	Sense novetats destacables.
24	Sense novetats destacables.	Sense novetats destacables.
25	Hui l'aviació ha bombardejat el port d'Almeria	La darrera matinada un avió enemig va bombardejar Almeria.
26	L'aviació ha bombardejat el port d'Almeria	La darrera matinada l'aviació enemiga va bombardejar Almeria.
27	Ahir l'aviació va bombardejar el port de Gandia i els dipòsits de gasolina i hui, el port d'Alacant.	La darrera matinada l'aviació enemiga va bombardejar Almeria i per la tarda, València.
28	Ahir l'aviació va bombardejar el port de València amb danys a un vaixell.	La darrera nit l'aviació enemiga va bombardejar Torrebaja, Admuz, Los Santos i Salvacañete amb morts civils i un avió enemig va bombardejar Almeria. Hui pel matí els trimotors "Savoia 81", els ports de València i Gandia i el casc urbà de Cartagena.
Font: Elaboració pròpia amb una traducció i adaptació resumida a partir del Servicio Histórico Militar (1977 i 1978).		

La reunió en la finca de los Llanos (Albacete) del 16 de febrer i el fracàs definitiu de les tesis de Negrín

Negrín va haver d'anar de Madrid a Albacete i d'Albacete a Madrid alternativament per a reunir-se amb els comandaments militars i amb els ministres. Amb els militars ho feia a Albacete i amb els ministres, a Madrid. Albacete era una zona equidistat dels diversos fronts de combat i molt més segura que Madrid perquè acudiren els comandaments de la plana major dels exèrcits i de la marina de guerra sense el perill del projectils que l'artilleria franquista disparava contra la capital. La reunió del 16 de febrer de 1939 en la finca de los Llanos (Albacete) amb els militars va ser especialment significativa per a la història de la Guerra Civil i el futur de les tesis de Negrín. Van acudir-hi el coronel Segismundo Casado (cap del Centre), el general Antonio Escobar (cap del d'Extremadura), el coronel Domingo Moriones (cap del d'Andalusia), el general Leopoldo Menéndez (cap de l'Exèrcit de Llevant), el general Carlos Bernal (cap de la base naval de Cartagena), el capità de navili amb funció d'almirall Miguel Buiza (cap de l'Estat Major de la Flota), el tinent coronel Jesús Camacho (cap de l'Aviació) i els generals José Miaja i Manuel Matalana, amb qui ja havia parlat a Alacant sis dies abans. Li van assegurar que podien resistir durant uns mesos més; però que no valia la pena ajornar una derrota inevitable.

La majoria dels historiadors, fins i tot de tendències contraries, coincideixen quan valoren la pervivència d'un Exèrcit republicà poderós en febrer de 1939 a la zona centre amb mig milió d'efectius. Les construccions defensives mantenien les línies del front sense fissures. De fet, els generals franquistes dels diversos fronts no van intentar trencar les línies en cap moment del mes de febrer ni de març de 1939 fins l'ofensiva final, una vegada confirmada la capitulació de la República. Com a molt, hi havia concentracions de tropes en els fronts que van ser bombardejades oportunament pels avions republicans si fem cas als comunicats de guerra de l'Exèrcit de la República del 22 de febrer de 1939. La producció de guerra continuava gràcies a la militarització de les fàbriques d'armament i a la reassignació dels recursos productius autòctons, motiu pel qual la resistència republicana durant uns mesos més era factible atenent a les fortificacions defensives construïdes i a les possibilitats d'avituar menjar i municions al mig milió de combatents (Santacreu, 1990: 47-93 i 1992). Una prova és que els comunicats oficials de guerra de l'Exèrcit de Franco anotats en les taules 1 i 2 solament mencionen els bombardeigs contra la rereguarda republicana i algun combat d'avions de caça; cap ofensiva per a trencar les línies.

El mateix 16 de febrer també es va evidenciar que les noves gestions dels diplomàtics de Negrín en la Societat de Nacions y en el *Foreign Office* britànic eren inoperants. Julio Álvarez del Vayo va fer un discurs en la Societat de Nacions a Ginebra advertint que Espanya era el primer camp de batalla d'una guerra mundial inevitable, perquè s'havien fet massa concessions als nazis. L'ambaixador republicà a Londres, Pablo de Azcárate, va informar Negrín sobre la proposta de lord Halifax a Franco per a una pau negociada seguint els mínims exigits per Negrín en el memoràndum lliurat al *Foreign Office* britànic el 14 de febrer. Tot va ser inútil (Azcárate, 1976: 125 i Edwards, 1979: 207).

Després d'aquell 16 de febrer de 1939, Negrín necessitava un lloc més segur que Madrid des d'on governar, perquè havia fracassat tant en el control intern i la fidelització dels comandaments de l'Exèrcit republicà i de les diverses opcions polítiques per a continuar la guerra com en les gestions diplomàtiques en l'àmbit internacional per aconseguir una capitulació amb garanties. Van créixer els rumors, que eren certs, sobre la preparació d'un colp d'estat consensuat entre els militars —Casado— i els polítics —Besteiro—. Negrín va intentar una remodelació de l'organigrama dels caps dels Exèrcits per a evitar-ho

i poder controlar-los —el canvi més significatiu va ser nomenar governador civil de València a Líster—; però aviat se'n adonà que quasi tots els militars de carrera del GERC eren partidaris de capitular, excepte el general Escobar.

El 17 de febrer de 1939 els polonesos van reconèixer l'Estat de Franco a Espanya, els trucs el 21 de febrer i els holandesos el 22. El dia 25 del mateix mes de febrer Negrín es va entrevistar amb Casado de nou i finalment va decidir traslladar el Govern a un lloc secret on amagar-se —Petrer (Alacant)—. Eixe dia 25 de febrer es va desplaçar a la finca El Poblet, anomenada en clau *Posición Yuste*. Era un lloc que tenia prop l'aeròdrom del Fondó de Monòver i connexió per carretera i ferrocarril amb les ciutats d'Alacant, Albacete, Madrid i València. La cúpula del Partit Comunista d'Espanya també s'hi va traslladar, però a la *Posició Dakar* en la ciutat d'Elda situada prop de la *Posició Yuste* de Petrer.(5)

Durant aquella conjuntura, el ministre de la CNT Segundo Blanco ja preparava un pla d'evacuació per als seus camarades i els comunistes també per als seus dirigents. Els socialistes ja ho havien fet com hem vist més amunt amb les gestions de Rodolfo Llopis i Ginés Ganga. El pla inicial del socialista Rodolfo Llopis era només per a evacuar els militants socialistes de la província d'Alacant; però en març de 1939 els seus vaixells seran els de l'exili de la República amb el vaixell carboner Stanbrook com a mite principal utilitzat hui en dia per les comissions cíviques que reivindiquen la memòria del fets (Gassó-García, 2016).

El contingut d'una carta de Rodolfo Llopis, datada el mateix 25 de febrer de 1939 en què Negrín arribava a la Posició Yuste, ens desvela la inoperància de les gestions de Negrín en els temes de l'evacuació republicana i dels acords de pau amb Franco. El seu objectiu principal era evitar les represàlies i no preparar l'evacuació general dels republicans. Rodolfo Llopis advertia en la carta als seus correligionaris que havia vist disputar-se paires amb fills un tros de pa i un seient en un camió en la frontera francesa el 5 de febrer de 1939, motiu pel qual qualsevol precaució era poca. Que amb acord de pau o sense, els socialistes d'Alacant havien de preocupar-se d'ells mateixos, dels companys i de les seues coses. Que no confiaren més que en els mitjans propis i en els enllaços socialistes. Que enviaren a Orà el que pogueren per a vendre i que enterraren el que no pogueren enviar. Que no havien d'eixir abans d'hora, però ni un minut més tard del previst. Que ell els esperava a Orà. Que els amics hi tenien una casa i una taula per a rebre'ls (Vargas, 1999: 123).

El 27 de febrer de 1939 França i la Gran Bretanya van reconèixer finalment el Govern franquista i van deixar diplomàticament de fet i de dret la República Espanyola fora dels canals interlocutors internacionals. La relació exterior va quedar en mans de les organitzacions humanitàries i de solidaritat internacional. El dia següent, el 28 de febrer, Negrín va rebre la notícia de la dimissió d'Azaña (6) com a president de la República i la renúncia del president de les Corts Diego Martínez Barrio a presidir-la, perquè la dimissió d'Azaña no era efectiva fins la ratificació de la Diputació Permanent de les Corts. Quan la Diputació Permanent va acceptar la dimissió d'Azaña, Diego Martínez Barrio va acceptar la Presidència i va exigir acabar la guerra. La presència de Negrín a la zona centre amb l'objectiu de resistir tenia les hores comptades sense el beneplàcit del nou president en funcions Martínez Barrio, sense l'obediència dels comandaments dels Exèrcits i sense la legitimitat jurídica internacional per a negociar. El president de la República li exigia la rendició i Negrín no podia evitar una capitulació sense condicions que volia imposar Franco.

Les desercions i la setmana de guerra intestina entre els casadistes i els comunistas

Els primers dies de març la rereguarda de la República estigué sotmesa a nous bombardeigs de la població civil i dels ports marítims perpetrats per l'aviació italiana i alemanya. L'1 de març els avions italians van llançar bombes sobre Sagunt, València, Gandia i la fàbrica d'avions de Sant Vicent del Raspeig (Alacant); el 2 de març, sobre el port de Dénia; el 3, sobre l'estació del ferrocarril d'Alacant, el 5, sobre el port de València; el 6, sobre el port d'Alacant i un dipòsit de gasolina de Manises; el 7, sobre el port de València novament segons els comunicats de guerra anotats en la Taula 2.

Les poblacions d'Elda i Petrer en particular i els residents en l'Espanya republicana en general no van poder llegir en la premsa la notícia de la dimissió del president de la República Manuel Azaña fins al 2 de març de 1939. El 3 de març de 1939 Negrín va remodelar l'organigrama dels caps de l'Exèrcit i de la Flota; però va topar amb una doble resistència, per un costat la dels comandaments en actiu contraris a acceptar la remodelació i per l'altre la d'alguns membres de la cinquena columna decidits a ocupar el poder per a rebre les tropes d'ocupació de Franco. Un exemple: El màxim responsable de la base de Cartagena, general Bernal, no va acceptar els canvis. Galán, el nou cap nomenat per Negrín, va assumir-ne el comandament; però va ser detingut la mateixa nit pels militars conspiradors que van controlar la base (Galán, 1991: 97-113). Els partidaris de Negrín van contestar alliberant-lo i Galán, per a evitar malentesos, va suggerir a Negrín que el càrrec no fos per a ell ni per a cap comunista. Negrín va acceptar el suggeriment; però el diumenge 5 de març de 1939 els tres creuers, vuit destructors i un submarí de la Flota van salpar de Cartagena cap a Bizerta amb 300 civils i 3.832 militars i mariners embarcats. Era la deserció de la Flota de guerra republicana, que deixava les aigües territorials i la costa republicana indefensa. Van lliurar la Flota a les autoritats franceses el 7 de març en Bizerta, que era el port escollit per les autoritats franceses per a retornar els vaixells a l'Espanya de Franco (Fernández, 2009).

Mentrestant, els franquistes van enviar a Cartagena dues expedicions navals des dels ports de Castelló i Màlaga amb la finalitat de desembarcar-hi 20.000 homes ràpidament en la creença que la cinquena columna havia ocupat la base naval de Cartagena; però l'expedició va ser aturada a causa de les notícies sobre el fet que les tropes republicanes encara controlaven el municipi i la base naval de Cartagena. No obstant, van arribar-hi dos vaixells franquistes que no tenien estació radiotelegràfica. Un dels dos, el *Castillo de Olite*, va entrar en la badia de Cartagena i va ser enfonsat per una canonada de la bateria de costa "La Parajola" el 7 de març de 1939. Estava atapeït de soldats del Regiment de Zamora número 29, del Grup d'Artilleria 100/7, la plana major de l'11 Regiment de la Divisió número 83, els tripulants, etc, més de 2.000 persones. L'altre transport, el *Castillo de Peñafiel*, va fugir cap Eivissa en veure el fet. Segons l'investigador Luís Miguel Pérez de l'Institut de Cartagena d'Investigacions Històriques, van morir 1.476 homes, van quedar ferits 342 y 294 supervivents van ser fets presoners. L'enfonsament va succeir perquè els comandaments franquistes van sacrificar la seguretat a la rapidesa de l'operació. Cada transport navegava per la seua banda sense saber què els esperava en la bocana del port de Cartagena (Pérez Adán, 2004).

La nit del mateix 5 de març de 1939 que va desertar la Flota de Cartagena, el coronel Casado va constituir una junta de govern a Madrid encapçalada pel socialista Julián Besteiro i per ell mateix —el Consell de Defensa—. Ambdós van comunicar per ràdio la creació del Consell i que la guerra estava perduda. Que volien aconseguir una pau honrosa amb una victòria moral sense crims ni represàlies. Wenceslao Carrillo, com a membre del Consell, va transmetre les instruccions oportunes a tots els governadors civils. Nombroses autoritats municipals i la majoria dels partits polítics i sindicats del Front Popular van declarar l'adhesió al Consell i el rebuig a Negrín, el qual va convocar immediatament un Consell de Ministres en la *Posició Yuste* i va convocar-hi a Matallana, Casado i Miaja;

però només va anar Matallana. Per telèfon, Casado va destituir Negrín com a president del Govern. Negrín va permetre que Matallana marxara i va aconsellar als membres del seu Govern que sortiren d'Espanya immediatament. Eren les cinc de la matinada del 6 de març de 1939.

Negrín i el seus, menys Uribe, van volar en dos avions des de l'aeròdrom del Fondó de Monòver cap a França. Després, altres avions van realitzar mes transports cap al nord d'Àfrica. Els soldats de Líster protegien l'enlairament dels avions des de terra. Poc abans de l'arribada al Fondó de Monòver dels colpistes, encara es van enlairar alguns militars i civils comunistes més, entre els qui eren Hidalgo de Cisneros, Juan Modesto y el mateix Enrique Líster. Els soldats es van quedar defenent la sortida fins l'arribada dels colpistes (Costa, 1998: 264-286 i Ramos, 1974: 141-219).

Un altre aeròdrom d'eixida cap a Orà dels comunistes va ser Los Alcázares (Múrcia), des d'on es van enlairar entre altres Santiago Carrillo, Francisco Galán, Vicente Uribe, Jesús Hernández, etc. El 6 de març també va salpar del port d'Alacant el carboner *Hari-onga* amb 120 passatgers. Els dirigents del PCE que quedaven a la zona centre van intentar convertir Cartagena en el punt d'evacuació de la direcció del partit. La primera sortida va ser el 8 de març; però les accions precipitades ho van dificultar segons ens desvelen les investigacions de Pedro María Egea Bruno (2016: 163). L'èxode dels dirigents va deixar el partit sense cúpula i sense estructura. La resistència dels militants comunistes contra el colp va ser feble, tot i que el partit havia passat de tenir 88.000 militants en juliol de 1936 a 339.682 en novembre de 1937 (Hernández Sánchez, 2010: 356). La militància comunista havia crescut no per les conviccions ideològiques sinó a conseqüència de la mateixa guerra com han demostrat els treballs d'Albert Girona (2006, 112-121) i Helen Graham (2006: 142-144).

El poder va quedar així en mans dels militars colpistes partidaris de Casado i dels civils afins a Besteiro. La Presidència del Consell Nacional de Defensa va ser assumida pel general Miaja; el cap d'Estat, Besteiro; en la cartera de Defensa, el coronel Casado; la cartera d'Hisenda per a José Manuel González Marín de la CNT; la de Governació, Wenceslao Carrillo del PSOE; la de Justícia, Miguel San Andrés *d'Izquierda Republicana*; Instrucció Pública, José el Rio d'Unió Republicana; Comunicacions, Eduardo Val de la CNT; i Treball, Antonio Pérez de la UGT.

La consolidació del nou poder va pagar un preu elevat i no va estar exempta de d'enfrontaments armats amb els militants comunistes dels diversos exèrcits. A Madrid hi hagué unitats militars dirigides pels comunistes que es van enfrontar als colpistes i van afusellar tres coronels partidaris del colp de Casado —Fernández Urbano, López Otero i Pérez Gazolo—; es van fortificar en la Posició Jaca de la Castellana i van assaltar Fuen-carral. L'enfrontament va obligar a retirar una part dels contingents del front. Casado va ordenar l'empresonament dels comunistes. Els franquistes van bombardejar la capital una vegada més i van intentar una ofensiva sobre Madrid el 8 de març sense èxit, la qual els va costar 200 morts; però no va ser tràgica com la de Cartagena del dia anterior el preu de la qual van ser quasi 1.500 morts i més de 500 presoners i ferits. Els enfrontaments entre comunistes i casadistes a Madrid van durar fins el 12 de març, quan van arribar-hi les tropes anarquistes de Cipriano Mera del IV Cos d'Exèrcit en suport dels casadistes. Casado va afusellar al coronel Barceló, al comissari polític José Conesa i al secretari general de les JSU madrilenyes Eugenio Mesón. En les altres ciutats de la rereguarda republicana la disputa va ser molt menor. El general Menéndez va controlar amb determinació les resistències comunistes en l'Exèrcit de Llevant igual que va fer el general Escobar en el d'Extremadura, on es va rebel·lar la XLVII Brigada de la 36 Divisió del VI Cos d'Exèrcit. En el d'Andalusia, cap novetat a destacar.(7)

L'assagista Luís Español (2004: 49-70) ens ha deixat una síntesi descriptiva de caràcter divulgatiu sobre les operacions militars dels colpistes, la resistència de les milícies comunistes durant la setmana del 5 al 12 de febrer de 1939 i la crisi institucional oberta per la dimissió d'Azaña. A banda de les opinions personals, amb les quals podem o no estar d'acord, lo més interessant del text de l'assagista és la constatació que el Consell

Nacional de Defensa va perdre durant el desenvolupament del colp d'Estat els recursos financers controlats directament per Negrín, la Flota de guerra desplaçada a Bizerta, un grup important d'avions militars de transport utilitzats pels seguidors de Negrín en la fugida, i pels dirigents comunistes, i també va minvar una part de les tropes de terra pels empresonaments i les morts durant els enfrontaments intestins, més de 2.000 vides. El 13 de febrer de 1939 Franco va anunciar al món l'Ofensiva de la Victòria davant la desfeta dels efectius militars i navals de la República; però la República encara tenia operatives el mateix 13 de febrer 50 divisions amb 135 brigades, 20 grups de Guàrdies d'Asalto, dues brigades i un regiment de cavalleria, i 50 batallons d'enginyers i 250 carros i blindats defenent les línies de frontera.

Taula 2: Els comunicats oficials de guerra dels dos exèrcits entre l'1 i 13 de març de 1939		
Data	Exèrcit de Franco	Exèrcit de la República
1	Ahir l'aviació va bombardejar els ports de València, Gandia i Cartagena, on van danyar la proa del Méndez Núñez i van abatre un caça enemic.	Hui pel matí els trimotors "Savoia 81" han bombardejat Gandia, Alacant i Cartagena i els barris marítims de Sagunt i València amb morts civils.
2	Ahir l'aviació va bombardejar els ports de Sagunt, València i Gandia, la Base Naval de Cartagena i la factoria de Sant Vicent del Raspeig (Alacant). Hui, l'estació ferroviària de Chillón.	Hui pel matí l'aviació enemiga ha bombardejat els barris marítims de Dénia i el poble de Salvacañete.
3	Ahir l'aviació va bombardejar els ports de Dénia i Cartagena. La darrera nit, l'estació ferroviària de Chillón.	Ahir per la tarda 5 trimotors "Savoia 81" han bombardejat Cartagena amb morts civils. Hui per la tarda, Alacant.
4	Ahir l'aviació va bombardejar la zona ferroviària d'Alacant.	Hui pel matí l'aviació enemiga ha bombardejat els pobles de Torrebaja i Los Santos (València) amb morts civils i les nostres bateries han abatut un dels bombarders enemics. Els tripulants han saltat en paracaigudes.
5	Sense novetats destacables.	
6	Ahir l'aviació va bombardejar el port de València. Hui han abatut un avió de caça "Curtis" enemic en combat aeri.	La darrera matinada un hidroavió enemic ha bombardejat Santa Pola i Torrevella. Hui pel matí l'aviació enemiga ha bombardejat Sagunt, València, Alacant i el poble de Cifuentes i, per la tarda, tres vegades el port de València amb morts civils.
7	Ahir l'aviació va bombardejar el port d'Alacant i un dipòsit de gasolina a Manises.	Hui pel matí l'aviació enemiga ha bombardejat els ports de Sagunt i València i el poble de Manises.
8	Ahir l'aviació va bombardejar el port de València.	Sense novetats destacables.

9	Sense novetats destacables.	Hui 3 trimotors enemics han bombardejat Alacant amb morts civils.
10	Sense novetats destacables.	Hui pel matí 5 "Savoia" han bombardejat Cartagena. En el front d'Andalusia, les nostres bateries han abatut un caça "Fiat" enemics. El tripulant ha saltat en paracaigudes.
11	Sense novetats destacables.	Hui pel matí 9 avions enemics han bombardejat la zona portuària de València.
12	Ahir l'aviació va bombardejar el port de València.	Ahir 5 avions "Savoia" han bombardejat Guadalajara amb morts civils. Hui pel matí 2 "Junker" han xocat en l'aire prop de Madrid i han mort els tripulants.
13	Sense novetats destacables.	Sense novetats destacables.
Font: Elaboració pròpia amb una traducció i adaptació resumida a partir del Servicio Histórico Militar (1977 i 1978).		

El bloqueig tancat de la costa republicana

Mentre es desenvolupava la setmana de guerra intestina entre els casadistes i els comunistes, el 7 de març de 1939 Franco va ordenar a l'almirall Francisco Moreno, cap de les Forces i Operacions del Bloqueig del Mediterrani creades l'octubre de 1937 amb seu a Palma de Mallorca, l'establiment d'un bloqueig tancat de la costa republicana (Santacreu, 2006: 117-133). La deserció de la flota havia deixat sense protecció el tràfic marítim de la República i la defensa de les aigües jurisdiccionals, les quals estaven ara solament sota la protecció de les bateries de costa i dels avions de la Primera Regió de l'Aire republicana, però amb uns efectius debilitats per la fugida del Govern de Negrín i els dirigents comunistes. L'única esperança eren els vaixells de guerra britànics i francesos de la Patrulla de Nyon posada en funcionament en setembre de 1937 per a protegir el tràfic dels vaixells mercants britànics i francesos en les aigües internacionals; però la Patrulla de Nyon no podia protegir-los si eren agredits dins dels ports republicans o en la zona de les tres milles d'aigües jurisdiccionals considerades zona de guerra (Santacreu, 2008a: 88 i 89).

La nit del 8 de març de 1939, amb un radiograma, l'Estat Major de l'Armada franquista va declarar tancada per a la navegació tota la costa republicana compresa entre Sagunt i Adra independentment de la bandera i mercaderia dels vaixells. Un oficial de la Patrulla de Nyon i el consol britànic destinat a Palma de Mallorca van protestar i el 9 de març l'almirall Moreno va informar l'Estat Major que les armades britànica i francesa de la Patrulla de Nyon no ho acceptaven i que els destructors britànics entraven en el port de Gandía amb regularitat. Que el bloqueigs solament podia ser efectiu en algunes parts de la costa, perquè no hi havia vaixells disponibles per a tancar-lo completament. L'11 de març l'Estat Major li va contestar que Espanya tenia dret a tancar les fronteres i a prohibir les visites dels vaixells britànics a Gandía.

L'almirall Francisco Moreno va dividir la costa republicana en quatre zones de vigilància i va posar en marxa el dispositiu entre els dies 12 i 15 de març de 1939. La primera zona anava des del cab d'Adra al de Gata, la segona des del de Gata al cab de Palos, la tercera des d'aquest al de la Nau i la quarta, des de la Nau fins a Sagunt. De la primera

s'havien d'encarregar els canoners *Canalejas*, *Cánovas* i *Dato* amb base d'operacions a Màlaga; de la segona, els submarins amb el desplegament d'uns camps de mines; de la tercera, tres llanxes torpedineres des d'Eivissa, els hidroavions de l'esquadrilla 1-E-70 de Formentera i els minadors *Júpiter*, *Marte* i *Vulcano* amb bases a Eivissa i a Palma de Mallorca; i de la quarta zona, els creuers auxiliars *Mar Negro* i *Mar Cantàbrico* i els destructors *Velasco Ceuta* i *Velasco Melilla*.

El 15 de març a migdia l'operació del bloqueig tancat ja estava completament en marxa; però Franco havia convocat l'almirall Moreno per a parlar personalment amb ell en Burgos i planificar la recuperació de la flota republicana lliurada en Bizerta. El 14 de març Moreno va viatjar des de Palma de Mallorca a Tarragona i de Tarragona a Burgos. El dia 16 Franco li va ordenar desembarcar una part de la dotació dels vaixells del bloqueig, concentrar-la a Palma de Mallorca i enviar-la a Bizerta perquè es feren càrrec de la flota. El 21 de març l'almirall va tornar a Palma amb la missió prioritària de recuperar la flota de Bizerta i la secundària de continuar el bloqueig tancat.

En els ports marítims republicans regnava la desesperació per embarcar en qualsevol vaixell i fugir. El 8 de març en el port de València la guàrdia armada va impedir un embarcament d'un grup de persones que volien accedir violentament al *Stanland*. El 9 i l'11 de març els mercants britànics *Stanhope* i *Ronwyn*, després de desembarcar la càrrega de farina procedent del port de Sète, van salpar del port d'Alacant amb més de 700 passatgers que van pagar generosament els passatges als capitans. El 12 de març van arribar al port d'Alacant els vaixells mercants *African Trader* i *Maritime* procedents d'Orà amb càrrega general aprofitant la lentitud de la posada en marxa del bloqueig. El mateix dia 12 de març van embarcar pel port d'Almeria en el *S.S. Bonwyn* més passatgers. El 14 de març ho van fer altres més en els vapors *Stanhope* i *Stancor* en els ports de València i Gandia i el dia 16 van embarcar més de mil passatgers en l'*African Trader* en el port d'Alacant. Tots tres van salpar cap a l'exili.

L'*African Trader* era uns dels transports contractats per Rodolfo Llopis per a evacuar els correligionaris socialistes alacantins, però també va acceptar passatgers anarquistes i militants d'altres ideologies. Va arribar a Orà el dia 21 de març burlant el bloqueig. Hi ha contradiccions en les fonts d'informació per a quantificar els passatgers. Unes diuen que n'eren 900, altres que 1.250 i n'hi ha qui diu més de 1.800. El viatge va coincidir amb el fet que entre el 20 i 21 de març el minador *Marte* va estar ancorat a Eivissa reparant averies. El dia 19 de març el temps havia empitjorat fins a mar grossa i el *Marte* va patir averies en les dinamos i en dos generadors, motiu pel qual es va dirigir a Eivissa i va fondejar en la platja de Codolà. El creuer i el destructor que també patrullaven les costes valencianes es van refugiar igualment en la platja de Codolà. Així, la nit del dia 19, la costa valenciana estava sense cap vigilància. El creuer *Mar Cantàbrico* no va retornar a la seua zona de vigilància fins a migdia del 21 de març. Quan patrullava davant de València, per la tarda, va divisar el mercant francès *Lézardrieux*, el qual també va aprofitar la conjuntura per a salpar de València. El creuer *Mar Cantàbrico* el va seguir durant més de sis hores i el creuer britànic *Penélope* va intercanviar senyals amistoses amb el *Mar Cantàbrico* mentre observava les navegacions.

El bloqueig tancat va obligar el Govern francès a accelerar l'evacuació dels ciutadans francesos en vaixells de guerra pels ports València, Alacant, Cartagena i Almeria, la qual ja havien iniciat en el mes febrer. Com que les mines i el desplegament dels submarins podien entorpir-ho, els francesos juntament amb els britànics van pressionar diplomàticament Franco contra el minat i l'ús de submarins en la zona. La perseverança diplomàtica i la necessitat de negociar el lliurament de la flota en Bizerta va obligar Franco a retirar el submarí *General Mola* el 17 de març, l'únic enviat a la costa de Cartagena, el qual solament va estar un dia en missió de vigilància; també va aturar el desplegament de mines submarines.

Tot i que el Comitè de No-intervenció de Londres ja s'havia quasi dissolt davant les pressions alemanyes; els vaixells de guerra britànics i francesos van continuar protegint la navegació en aigües internacionals dels mercants de nacionalitat anglesa i francesa en

compliment dels acords de la patrulla pactada a Nyon mesos abans i també van participar en l'evacuació d'alguns dirigents republicans contravenint la declaració del bloqueig. Solament respectaven les detencions dels vaixells dins de les tres milles, quan la patrulla franquista podia provar que els vaixells mercants transgressors estaven dins de les aigües jurisdiccionals, en la zona de guerra. A continuació esmentarem alguns exemples dels incidents més destacat:

El 22 de març per la tarda el mercant britànic *Seabank Spray* va salpar de València i el creuer britànic *Penélope* i el franquista *Mar Cantábrico* se li van apropar preparats per al combat. Quan van arribar a la vora del mercant, ja estava fora de les tres milles jurisdiccionals. Els britànics van informar que viatjava de buit rumb cap a Orà i van deixar de seguir-lo. El creuer *Penélope* es va dirigir cap al port de València mentre que el *Mar Cantábrico* va continuar seguint-lo durant un temps.

La sortida d'un altre mercant del port de València poc després, el *Stancor*, el qual navegava ple de passatgers camí de l'exili, va provocar tensions entre els dos creuers altra vegada; però ara més greus. El *Mar Cantábrico* va arribar prop del mercant britànic abans que el *Penélope*. El comandant va dir que l'havia interceptat dins de les aigües jurisdiccionals espanyoles. Els britànics ho van negar i la discussió va continuar mentre els tres vaixells navegaven en conserva fins arribar a les aigües internacionals. La matinalada del dia 23, l'almirall Moreno li va ordenar que seguira els dos vaixells britànics sense intervenir fins l'arriba del destructor *Teruel*. Poc abans que el *Teruel*, va arribar-hi el creuer *Galatea* amb la insígnia de l'almirall de la flota britànica. A migdia, els cinc navegaven en conserva a 10 milles de Dragonera. El *Galatea* va ordenar al *Stancor* de seguir viatge i el franquistes van desistir finalment.

El 27 de març el Govern de Burgos va dissoldre les Forces i Operacions de Bloqueig del Mediterrani i va cessar el comandament de l'almirall Francisco Moreno amb la finalitat de reorganitzar la Marina davant l'imminent final de la guerra; però la dissolució no va aturar l'activitat de les patrulles de bloqueig. El 28 de març de 1939, el creuer *auxiliar Mar Negro*, el destructor *Velasco Ceuta* i el minador *Júpiter* encara patrullaven la costa valenciana. Segons les memòries de l'almirall Moreno i els informes dels comandants dels creuers a data 27 de març, el balanç del bloqueig tancat era discret, perquè va ser impossible cobrir les distàncies amb els pocs i malmesos vaixells de guerra que tenien.[8]

El fracàs de les gestions del Consell Nacional de Defensa per aconseguir una capitulació amb garanties

Casado i Besteiro esperaven que el corporativisme castrense i el seu anticomunisme els facilitarien negociar una pau honrosa amb Franco. El coronel Casado ja s'havia entrevistat amb la cinquena columna madrilenya el 30 de gener de 1939 amb la finalitat de negociar les condicions de la capitulació. Besteiro també el 3 de febrer. El 5 de febrer Casado va rebre un escrit amb les exigències de Franco on deia que havia d'eliminar la política comunista de resistència i que no negociaria amb els polítics republicans, solament amb els militars de carrera. Prometia benevolència si lliuraven les armes, salconduits per anar a l'estranger i exempció de responsabilitat criminal als militars professionals i als soldats de les quintes que havien servit a la República (Calzado, 2007: 12-13).

Després d'acabar amb la resistència de les milícies comunistes la setmana del 5 al 12 de febrer de 1939, el Consell Nacional de Defensa va depurar els caps de l'Exèrcit sospitosos de ser comunistes o de donar-los suport, va empresonar els dirigents comunistes que no havien fugit i va suspendre la incorporació a files decretada per Negrín dels reclutes dels reemplaçaments de 1915 i 1916. A continuació, va suprimir l'estel roja de

cinc puntes en l'uniforme militar republicà el 17 de març i va dissoldre el Servei d'Informació Militar (SIM) el 22 de març. (Martínez Bande, 1985: 288-290).

El dia 11 de març anterior el coronel Casado i el general Matallana havien demanat a Franco que no fera encara ninguna ofensiva. Franco ho va complir. Tenien la intenció de retardar l'ofensiva franquista de la victòria per a poder retirar l'Exèrcit dels fronts, evitar els combats, mantenir d'ordre, aconseguir ajuda internacional i donar temps a qui volia embarcar cap a l'exili. Els ports marítims d'Águilas i Torrevella eren el previstos per a l'evacuació amb els vaixells que demanaven als governs francès i britànic. Els contactes successius dels emissaris del Consell Nacional de Defensa amb els franquistes i les cartes envides per Casado no van servir per ablanir les exigències d'una capitulació sense condicions, perquè Franco volia la rendició incondicional; però sí que van retardar més de 15 dies el final de la guerra durant els quals Casado va intentar aconseguir infructuosament l'ajuda internacional per una evacuació general.

El 19 de març va sol·licitar oficialment vaixells als governs britànic i francès sense èxit. La negativa no el va fer desistir. Segons Martínez Bande (1985: 357), Casado i Besteiro es van entrevistar el dia 21 personalment amb els consols de França, del Regne Unit i de Mèxic per a suplicar ajuda. Mèxic va ser l'únic que va oferir assistència sense condicions. La Gran Bretanya els va dir que enviaria vaixells de guerra per ajudar, però si Franco no posava cap inconvenient. França ni va contestar.

El 24 de març el coronel Casado encara va enviar una darrera carta a Franco, el qual li va contestar que tot ja estava previst i resolt. Ocupació immediata del territori republicà i rendició incondicional. Ja sense l'esperança que les potències democràtiques enviaren els vaixells ni que Franco s'apiadara dels republicans, el Consell Nacional de Defensa amb Casado al capdavant va viatjar a València, excepte el socialista Julián Besteiro, el qual es va quedar a Madrid. El 26 de març es va conèixer la notícia del trencament de les conversacions amb Franco, el qual pel matí va iniciar en el Front d'Extremadura l'ofensiva de la victòria anunciada a les autoritats republicanes. Van ocupar algunes posicions en el sector de Pozoblanco i, per la nit, també van crear un cap de pont en el sector de Toledo segons els comunicats de guerra anotats en la Taula 3. Llavors, la desbandada dels soldats republicans ja era un fet i els dirigents polítics cercaven vaixells a la desesperada per eixir d'Espanya, igual que els comandaments militars intermedis i els soldats més polititzats. El Consell Nacional de Defensa havia fracassat (Mainar, Santacreu, Llopis, 2014: 80-84).

La desbandada final

Casado es va instal·lar en la seu de la Tercera Divisió Orgànica el 27 de març. Va enviar un telegrama al primer ministre britànic demanant vaixells per a mil passatgers. La darrera demanda d'auxili no va rebre resposta. Anteriorment havia enviat un telegrama semblant als governants francesos. Aquell mateix dia 27 de març, les tropes de Franco van continuar penetrant en el sector de Còrdova, on van capturar 6.000 presoners que es van rendir lliurant l'armament sense combatre. També van trencar el front del riu Tajo, on van capturat 4.500 presoners més. A les poblacions de la rereguarda republicana van ser alliberats els presos falangistes, els quals van començat a ocupar els poders locals amb el concurs de la cinquena columna. A València es va constituir una Junta d'Evacuació inoperant, perquè ni sabia el nombre de persones a embarcar ni havia contractat vaixells per a embarcar-los. Els únics vaixells contractats a l'efecte eren els que enviava Rodolfo Llopis per als correligionaris socialistes, que es van convertir en els transports de l'exili general.

El mateix dia 27 de març el Consell Nacional de Defensa va publicar una nota en la premsa valenciana informant que la seua preocupació era evitar una fugida desordenada i gestionar l'eixida d'Espanya dels qui ho necessitaven. Casado es va atrevir a assegurar que ho havia pactat amb Franco (Casado, 1968: 273 i 274). El general Menéndez, cap de

l'Exèrcit de Llevant, va assegurar a l'agència *United Press* que desitjava una pau digna, sense represàlies: "però si aquesta pau no s'aconsegueix, Espanya lluitarà fins el final".(9) El 28 de març el mateix general Menéndez, cap de l'Exèrcit de Llevant, va ordenar la rendició de totes les tropes sota el seu comandament. L'ordre va legalitzar l'enfonsament i fugida dels soldats dels diferents fronts de lluita. Alguns soldats arribaven als ports mediterranis com podien sense provocar cap desordre, vençuts, desmoralitzats, amb el desig de poder embarcar en algun vaixell; però no n'hi havia. Els militars de graduació demanaven ajuda a Casado per a eixir d'Espanya. Casado estava desbordat, impotent. Cipriano Mera i els seus acompanyants van aconseguir finalment a Xiva embarcar en dos avions procedents de Madrid (Mera, 2006). El general Miaja també va poder volar fins al camp d'aviació d'Orà, on van arribar més de mig centenar d'avions republicans.(10)

El mateix dia 28 les tropes d'ocupació de Franco van arribar a la capital d'Espanya i van capturar més de 40.000 presoners en els sectors del Centre; també van continuar penetrant en tots els sectors i recorrent els pobles de cada zona ocupada fins llavors. El coronel Adolfo Prada Vaquero va lliurar oficialment Madrid. En les mines d'Almadén les tropes d'ocupació franquistes van trobar una gran quantitat de de mercuri que Casado no havia pogut utilitzar per a contractar vaixells de transport, tot i intentar-ho.

El 29 van continuar penetrant en tots els sectors i recorrent més pobles de cada zona ocupada. Van arribar a les capitals de Cuenca en Llevant, Guadalajara i Albacete en el Centre i Ciudad Real i Jaén en el Sud amb milers de presos i recollida de material. Per la costa van superar Sagunt després de passar la línia defensiva XYZ abandonada pels soldats republicans. En els aeròdroms van aterrar avions tripulats pels pilots republicans immediatament empresonats. El dia següent, el 30 de març, van arribar a les capitals de València en Llevant i Alacant en el Centre. Van fer milers de presos més i recollida de material. El 31 van arribar finalment a les capitals d'Almeria i Múrcia i a la Base Naval de Cartagena, el darrer dels objectius militars per ocupar (Egea, 2016). També van continuar recorrent els pobles de cada zona. Els comunicats de guerra de l'Exèrcit franquista diuen que les tropes d'ocupació van ser rebudes amb un entusiasme indescriptible en tots els pobles. L'únic reducte que quedava per ocupar en mans dels soldats republicans eren les drassanes del port d'Alacant, una zona internacional pactada que es va convertir en una presó amb vistes al mar quan la matinada de l'1 d'abril de 1939 van lliurar les armes i Franco va donar la guerra per acabada.(11)

Tot i que el 27 de març Franco va dissoldre les Forces i Operacions de Bloqueig del Mediterrani, l'activitat de les patrulles del bloqueig tancat va continuar entre els dies 27 i 31 de març 1939 al mateix temps que les tropes de terra franquistes ocupaven la zona centre sense resistència. L'objectiu era capturar i no deixar escapar els republicans fugitius. Els vaixells que intentaven entrar en les aigües jurisdiccionals i els ports republicans s'exposaven a l'apressament; però allí estaven els vaixells de la Patrulla de Nyon per a protegir-los si arribaven a les aigües internacionals. Les patrulles del bloqueig tancat no van poder impedir l'eixida dels fugitius en barquetes des de port secundaris de pescadors o els de Sagunt, València, Cullera, Gandia, Dénia, Benidorm, la Vila Joiosa, Alacant, Santa Pola, Torrevella, Àguilas i Almeria. De Cartagena, per exemple, van sortir el *Cam-pillo* amb uns 500 passatgers i el *Tramontana* amb un passatge exclusivament compost per autoritats (El Gafsi, 1983).

El 28 de març va salpar el darrer vaixell amb refugiats del port de València, el *Lizardieux*. Una passatgera de renom era Rita Montagnana, l'esposa de Palmiro Togliatti. Hi havia 500 passatgers. Era de nit. Cap a la matinada, la patrulla del bloqueig tancat el va divisar i li va disparar una canonada d'advertència amb la finalitat d'aturar-lo. El capità del mercant va demanar protecció als vaixells de guerra francesos. Va dir que venia de Marsella i que estava en aigües internacionals quan l'havien vist i disparat. Va eludir la patrulla del bloqueig. A migdia, un dels dos vaixells de la patrulla del bloqueig, el destructor *Velasco Ceuta*, la va abandonar a causa d'una averia i el creuer auxiliar *Mar Negro* va continuar la vigilància sense el destructor. La nit del mateix dia 28, va divisar i ordenar parar al mercant *Ploubazlanec*, que navegava per dins de les aigües jurisdiccionals en la

costa de València. Un oficial del creuer franquista el va abordar i va comprovar que portava solament una càrrega de menjar i teles. Tot seguit va amenaçar el capità de disparar-li si el trobaven novament dins de la zona de guerra. Al Sud, sembla que el mercant *Stanbrook*, que venia d'Orà contractat per Rodolfo Llopis, va aprofitar per a salpar del port d'Alacant la tarda-nit del mateix dia 28 amb 2.638 passatgers.⁽¹²⁾ La singladura patrullera del minador *Júpiter* per la zona va transcórrer sense localitzar el mercant ni cap altra incidència el dia 28, fins a la tarda del dia següent, en què va divisar un destructor francès escoltant un altre mercant que intentava entrar al port d'Alacant, el mateix *Ploubazlanec* que el creuer auxiliar *Mar Negro* havia deixat continuar sense apressar-lo, el qual va arribar finalment cap a Orà a causa de la pressió del *Júpiter*. El darrer vaixell mercant que va salpar del port d'Alacant va ser el *Maritime* cap a Marsella; però ho va fer quasi sense passatgers. Menys de 30. El capità només va admetre a autoritats republicanes notables —al governador civil d'Alacant Manuel Rodríguez Martínez, a Fermín i Álvaro Botella que eren propietaris del diari *El Luchador*, a l'ex-alcalde Lorenzo Carbonell, el comandant Antonio Rubert, etc—. A partir del dia 29, ja no va eixir ni entrar cap vaixell mercant amb pavelló francès o britànic (Santacreu, 2008b).

No obstant, el creuer auxiliar *Mar Negro* va observar unes barquetes aproximant-se a un destructor anglès en les proximitats del port de Gandia el 29 de març de 1939 pel matí; però no va intervenir a diferència d'allò fet en els vaixells que eixien dels ports de València i Alacant els dies anteriors (Santacreu, Mainar, Llopis, 2014). Estaven embarcant uns presoners de guerra italians com a resultat d'una operació humanitària de la Creu Roja sobre intercanvi de presos de guerra. El coronel Casado amb el seu seguici va arribar al port de Gandia procedents de València per la tarda i, per la nit, tots van embarcar en el vaixell de guerra britànic *Galatea*. A les 8:25 hores del dia 30 el destructor *Melilla* navegava cap al port de Gandia; però va rebre instruccions superiors de dirigir-se cap al port de València i abandonar el bloqueig tancat del port de Gandia. Ho va fer a les 9:30 hores. Juntament a Casado (passatger 184), van embarcar cap a l'exili el general Leopoldo Menéndez (passatger 158), el coronel Antonio Camacho (passatger 160), Wenceslao Carrillo, (passatger 187), etc. L'1 d'abril els van traslladar al vaixell hospital *Maine*, el qual va salpar cap a Marsella per la tarda. El mateix dia, a Alacant les tropes d'ocupació van capturar i empresonar milers de fugitius que no van trobar els vaixells de l'exili amb que confiaven salvar-se de la repressió franquista. La fugida no va ser possible (Santacreu, 2011).

Taula 3: Els comunicats oficials de guerra dels dos exèrcits entre els dies 14 i 31 de març de 1939

Data	Exèrcit de Franco	Exèrcit de la República
14	Sense novetats destacables.	Hui pel matí 5 "Savoia 81" han bombardejat el port i algunes barriades de València amb 10 morts i 25 ferits civils.
15	Sense novetats destacables.	Hui pel matí 3 avions enemics han bombardejat Cartagena.
16	Sense novetats destacables.	Ahir per la tarada 5 avions "Savoia 81" enemics van tornar a bombardejar Cartagena
17	Sense novetats destacables.	Ahir 10 avions "Savoia 81" enemics van bombardejar els voltants de Guadalajara.
18	Ahir una bateria roja va disparar contra el manicomi de Ciempozuelos amb 4 internes mortes i 15 ferides.	Sense novetats destacables.

19	Sense novetats destacables.	El dia 17 una bateria enemiga ha disparat 110 projectils contra Titulcia, Puente Lazo i Aranjuez en la Zona Centre. La pròpia n'ha disparat 81 contra Ciempozuelos amb foc de contrabateria.
20	Sense novetats destacables.	Pel matí 5 avions enemics han bombardejat Cuenca amb danys petits i 5 avions Savoia, el port i poblats marítics de València amb la destrucció de 7 edificis, 1 mort i 4 ferits.
21	L'aviació va bombardejar els dipòsits del port de València.	Pel matí 5 avions enemics han bombardejat el port i poblats marítics de València amb la destrucció d'edificis i altres 5, Aranjuez i Ocaña amb víctimes civils i soldats hospitalitzats a Aranjuez.
22	Sense novetats destacables.	Pel matí 5 trimotors enemics han bombardejat el port, barri marítim i nucli urbà de València amb danys i víctimes civils. Per la tarda 5 avions Savoia 81 han bombardejat Alcalá de Henares amb danys i víctimes.
23	Sense novetats destacables.	L'aviació enemiga ha bombardejat Torrelaguna amb danys i víctimes.
24	Sense novetats destacables.	Sense novetats destacables.
25	Sense novetats destacables.	Pel matí 5 avions Savoia 81 han bombardejat el port d'Alacant sense danys ni víctimes.
26	Hui les tropes d'Andalusia han trencat el front en el sector de Còrdova, on han penetrat 40 quilòmetres i capturat 10.000 presoners amb l'armament que s'han rendit. Ahir l'aviació va bombardejar el port d'Alacant i hui ha cooperat amb les operacions de terra del sector de Còrdova.	Inici pel matí de hui de l'ofensiva enemiga anunciada en el Front d'Extremadura amb l'ocupació d'algunes posicions en el sector de Pozoblanco.
27	Hui les tropes han continuat penetrant en el sector de Còrdova, on han capturat 6.000 presoners amb l'armament que s'han rendit. La nit passada, també van crear un cap de pont en el sector de Toledo i hui han trencat el front del riu Tajo, on han capturat 4.500 presoners amb l'armament que s'han rendit. L'aviació ha cooperat amb les operacions de terra dels sectors de Còrdova i Toledo.	Inici d'una nova ofensiva enemiga en el sector de Toledo

28	Hui les tropes han ocupat la capital d'Espanya amb més de 40.000 presoners en els sectors del Centre. Les tropes han continuat penetrant en tots els sectors i recorrent els pobles de la zona alliberada. En les mines d'Almadén han trobat molt de mercuri. L'aviació ha cooperat amb les operacions de terra dels diversos sectors.	
29	Hui les tropes han continuat penetrant en tots els sectors i recorrent els pobles de la zona alliberada. Han arribat a les capitals de Cuenca en Llevant, Guadalajara i Albacete en el Centre i Ciudad Real i Jaén en el Sud amb milers de presos i recollida de material. Per la costa han superat Sagunt. Han sigut rebudes amb un entusiasme indescriptible. En els nostres aeròdroms han aterrat 42 avions rojos.	
30	Hui les tropes han continuat recorrent els pobles de la zona alliberada i han arribat a les capitals de València en Llevant i Alacant en el Centre amb milers de presos i recollida de material. Han sigut rebudes amb un entusiasme indescriptible.	
31	Hui les tropes han continuat recorrent els pobles de la zona alliberada i han arribat a les capitals d'Almeria i Múrcia i a la Base Naval de Cartagena. Han sigut rebudes amb un entusiasme indescriptible.	
Font: Elaboració pròpia amb una traducció i adaptació resumida a partir del Servicio Histórico Militar (1977 i 1978: vol. 1, 412)		
Transcripció literal del comunicat de l'1 d'abril de 1939 (volum 1, pàgina 412): "En el día de hoy, cautivo y desarmado el Ejército rojo, han alcanzado las tropas nacionales sus últimos objetivos militares. LA GUERRA HA TERMINADO Burgos, 1º de abril de 1939. (Año de la Victoria). EL GENERALÍSIMO, Fdo. <i>Francisco Franco Bahamonde</i>.		

Annex fotogràfic i documental

Foto 1: Bocana del port d'Alacant (31/03/1939)
Font: Arxiu Històric Municipal d'Alacant (Col·lecció Francisco Sánchez)

Foto 2: Desfilada de la Victòria a Alacant (05/04/1939)
Font: Arxiu Històric Municipal d'Alacant (Col·lecció Francisco Sánchez)

Foto 3: Generals Gambara i Saliquet en la desfilada de la Victòria a Alacant (05/04/1939)

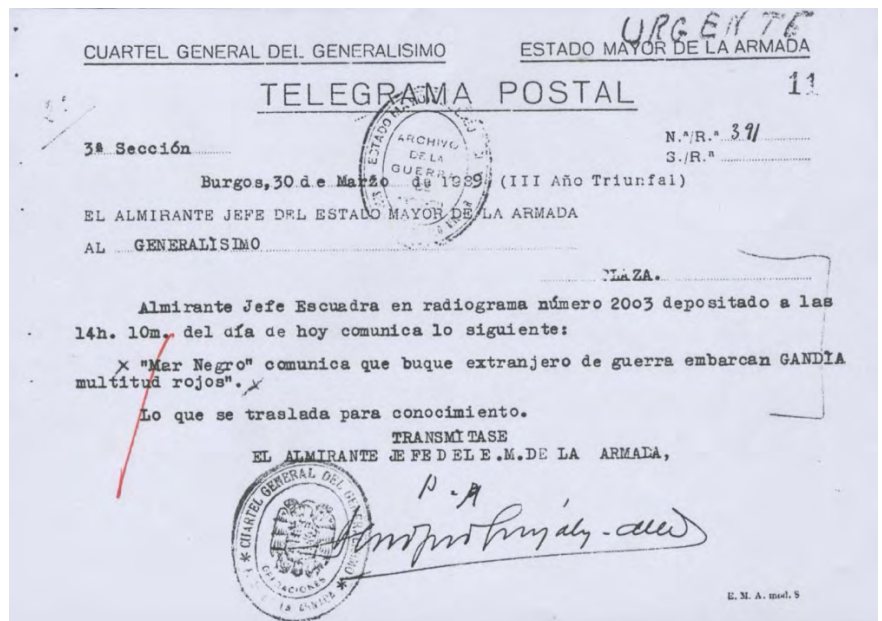
Foto 4: Quarantena del *Stanbrook* al port de Mers el Kebir d'Algèria (abril 1939)

Foto 5: Barqueta amarrada al port de Béni Saf d'Algèria (31/03/1939)

Foto Document 1: Telegrama a Franco sobre port de Gandia a 30 de març de 1939 (30/03/1939)

Foto Document 2: Telegrama a Franco sobre port d'Alacant a 31 de març de 1939 (01/04/1939)

Referències

- Abad, V. (1987): *Valencia, marzo de 1939*, Ajuntament de València, València.
- Aracil, R.; Villaroya, J. (2010): *El País Valencià sota les bombes (1936-1939)*, PUV, València.
- Azaña, M. (1.966-1.968): *Obras completas*, Oasis, Mèxic.
- Azàrate, P. (1976): *Mi embajada en Londres durante la guerra civil espanyola*, Ariel, Barcelona.
- Calzado, A. (2007): "El golpe de Casado y el final de la contienda", en *El final de la guerra. La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana* vol. 15, Editorial Prensa Valenciana S.A., València-
- Casado, S. (1968): *Así cayó Madrid. Último episodio de la guerra civil espanyola*, Madrid.
- Costa Vidal, F. (1998): *Villena durante la guerra civil, 1936-1939*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert/Ajuntament de Villena, Alacant.
- Dreyfuys-Armand, G. (1999): *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre Civile à la mort de Franco*, Albin Michel, Paris.
- Dreyfus-Armand, G. i Temime, E. (1995): *Les Camps sur la plage, un exil espagnol*, Autrement, Paris.
- Edrards, J. (1979): *The British Government and the Spanish Civil War, 1936-1939*, Mac Millan, Londres.
- Egea Bruno, P.M. (2016): "El final de la Guerra Civil: Cartagena: Marzo 1939", *HISPANIA NOVA. Revista de historia contemporánea* nº 14.
- El Gafsi, A. (1983): "De Cartagena a Bizerta. Prolongaciones tunecinas de la guerra civil española (1936-1939)", en *Anales de Historia Contemporánea*, Universitat de Múrcia, pp. 251-261.
- Español Bouché, L. (2004): *Madrid, 1939. Del golpe de Casado al final de la Guerra Civil, el Consejo Nacional de Defensa, el principio del exilio, la Diputación Permanente de París*, Almena, Madrid.
- Fernández Díaz, V. (2009): *El exilio de los marinos republicano*, Publicacions de la Universitat de València, València.
- Galán Cánoves, C. (1991): "El 5 de marzo de 1939 en Cartagena", en *Cuadernos del Estero*, núm. 1. Cartagena.
- Galdón Casanova, E. (2012): *La batalla por Valencia, una victoria defensiva*, Publicacions de la Universitat de València, València.
- Gassó García, L. [et al.] Juan Navarro, E. tr. (2016): *Operación Stanbrook: homenaje a la memoria republicana*, L'Eixam Edicions, València.
- Girona, A. (2006): "El ascenso del Partido Comunista", en *La hora de la revolución. La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana* vol. 6, Editorial Prensa Valenciana S.A., València.
- Graham, H. (2006): *Breve historia de la guerra civil*, Editorial Espasa Calpe S.A., Madrid.
- Gutiérrez-Ravé, J. (1953): *Las Cortes errantes del Frente Popular*, Editora Nacional, Madrid.
- Hernández Sánchez, F. (2010): *El PCE en la Guerra Civil*, tesi de doctorat UNED, Madrid.
- Líster, E. (1966): *Nuestra guerra*, Ebro, París.
- Mainar, E. (2007): "El bombardeo de Xàtiva", en *El final de la guerra. La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana* vol. 15, Editorial Prensa Valenciana S.A., València, pp. 114-123.
- Mainar, E.; Santacreu, J.M.; Llopis, R. (2014): *La agonía de la II República, del golpe de casado al final de la guerra*, La Xara Edicions, Simat de la Vallidigna.
- Martínez Bande, J.M. (1985): *El final de la Guerra Civil*, Editorial San Martín, Madrid.
- Mera, C. (2006): *Guerra, exilio y cárcel de un anarcosindicalista*, Solidaridad Obrera, Madrid.
- Moreno, F., Moreno, S. (1998): *La guerra silenciosa y silenciada. Historia de la Campaña Naval durante la guerra de 1936-39*, Impreso en Gráficas Lormo S.A., Madrid, tomo IV (Segunda Parte).
- Morillo, A. (2003): *La Guerra Civil a Menorca (1936-1939)*, Documenta Balear, Palma de Mallorca.
- Olaya Morales, F. (2004): *El expolio de la República*, Belacqva, Barcelona.
- Pérez Adán, L.M. (2004): *El hundimiento del castillo Olite*, Áglaya, Cartagena.

- Ramos, V. (1974): *La guerra civil 1936-1939 en la provincia de Alicante* Tomo III, Ediciones Biblioteca Alicantina, Alacant.
- Rodríguez Miaja, F. (2015): *El final de la Guerra Civil: al lado del general Miaja*, Marcial Pons Ediciones de Historia, S.A., Madrid.
- Santacreu Soler, J.M. (1990): "La producción de guerra y las tesis de la 'Posición Yuste'", en *Guerra civil y franquismo en Alicante*, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert de la Diputació d'Alacant, Alacant.
- (1992): *L'economia valenciana durant la guerra civil. Protagonisme industrial i estancament agrari*, Alfons el Magnànim de la Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, València.
- (2006): *Piratas contra la República. Un hecho silenciado de la Guerra Civil española 1936-1939*, La Xara Edicions, Simat de la Vallidigna.
- (2007): "El último bloqueo sobre la costa valenciana" en *El final de la guerra. La guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. Vol 15, Editorial Prensa Valenciana, Valencia.
- (edr. 2008): *Una presó amb vistes al mar. El drama del port d'Alacant, març de 1939*, Tres i quatre S.L., València.
- (2008a): *Tres claves de la guerra Civil en el Mediterráneo*, La Xara Edicions, Simat de la Vallidigna.
- (2008b): "El bloqueig naval franquista i la sort dels darrers vaixells de l'exili del port d'Alacant", en *Una presó amb vistes al mar. El drama del port d'Alacant, març de 1939*, Tres i quatre S.L., València, pp. 224-226.
- (2011): "La huida imposible. El fracaso de las gestiones del Consejo Nacional de Defensa en marzo de 1939", en *Ebre 38* n.º. 6, pp. 81-99.
- Santacreu, J.M.; Mainar, E.; Llopis, R. (2014): *Gandia i el seu port, març de 1939: el penúltim acte de la Segona República Espanyola*, CEIC ALFONS EL VELL, Gandia.
- Servicio Histórico Militar (1977 i 1978): *Partes oficiales de guerra. 1936-1939*, Librería Editorial San Martín, Madrid, 2 volums.
- Tagüeña, M. (1973): Testimonio de dos guerras, Oasis, Mèxic.
- Valero Escandell, J.R. (2004): *El territorio de la derrota. Los últimos días del Gobierno de la II República en el Vinalopó*, Centre d'Estudis Locals del Vinalopó, Elda.
- Vargas, B. (1999): *Rodolfo Llopis (1895-1983) Una biografía política*, Planeta, Barcelona.
- Vilar, J.B. (2006): "El viaje del Stanbrook y el exilio en Argelia", en *La guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. Vol 16. *Exilio y represión franquista*, Editorial Prensa Valenciana, València, pp. 86-95.

Notes

1. L'autonomia del poder militar sobre el civil havia crescut a una velocitat vertiginosa abans que Negrín arribara a Alacant el 10 de febrer de 1939. El poder dels militars de la zona centre es va incrementar quan Franco va separar territorialment la zona centre i la zona oest en abril de 1938 amb l'arribada de les tropes a Vinaròs. Després va ser legalitzat quan el Consell de Ministres va declarar finalment l'estat de guerra el 22 de gener de 1939 i els militars del GERC van adquirir protagonisme polític. El general Miaja va publicar un ban el 26 de gener de 1939 per aplicar el Codi de Justícia Militar en el cas de delictes d'adhesió a la rebel·lió militar.
2. El governador civil d'Alacant era el socialista Ricardo Mella Serrano i el governador militar, el coronel Manuel Hernández Arteaga. El president del Consell Provincial era un obrer alcoià de la CNT, Ramón Llopis Agulló, i el del Consell Municipal d'Alacant Ángel Company Sevilla, membre de la FAI.
3. Vegeu per als bombardeigs els comunicats de guerra anotats en la Taula 1 i les descripcions anotades en el llibre de (Aracil, Villarroya, 2010).
4. La Batalla de Llevant va ser una continuació de la Campanya d'Aragó iniciada el 9 de març de 1938 en acabada la Batalla de Terol. Va començar després de la conquesta franquista de Vinaròs del 15 d'abril de 1938. Els combats van ser sagnants degut a la resistència numantina republicana, motiu pel qual el franquistes no van prendre Castelló de la Plana fins el 13 de juny i mai no van arribar a l'objectiu principal: València. El general Kindelán va aconsellar a Franco el 22 de maig de no seguir l'ofensiva a causa del desgast que suposava i el fet que no se li veia final; però Franco no va fer cas. Després de dos mesos de combats sagnants, tot i que els franquistes havien arribat fins a Nules i Viver, el front va quedar estancat en començar la Batalla de l'Ebre en ple estiu de 1938 (Galdón, 2012).
5. Vegeu una anàlisi detallada d'aquestes posicions secretes i els fets en (Valero, 2004).
6. El president mai no va dissimular les intencions de dimitir el càrrec quan va creuar la frontera francesa com posa de manifest en les seues memòries (Azaña, 1.966-1.968: 411-414).
7. Podeu seguir amb detall els enfrontaments en (Martínez Bande, 1985: 256-290).
8. Vegeu una anàlisi més detallada de tots els incidents en Moreno, F., Moreno, S. (Moreno, Moreno, 1998: 3121-3127) i (Santacreu, 2007: 106-113).
9. Citació en (Abad, 1987: 39).
10. Sobre el darrers dies de Miaja a la guerra vegeu (Rodríguez Miaja, 2015).
11. Vegeu el llibre monogràfic sobre els fets del port d'Alacant en (Santacreu, edr. 2008).
12. Juan Bautista Vilar ha desglossat els passatgers de la forma següent: 590 republicans, 572 socialistes, 304 cenetistes, 196 comunistes, 428 sense adscripció política o sindical, 372 infants, 328 dones i 184 antics brigadistes internacionals. (Vilar, 2006).

Autoria: El present treball ha estat conceptualitzat i escrit per J.M. Santacreu. L'autor ha llegit i està d'acord amb la present versió del manuscrit.

Conflictes d'interès: L'autor declara no tenir cap conflicte d'interès.

Copyright: © 2021 de l'autor. Presentat per a una possible publicació d'accés obert sota els termes i condicions de la llicència Creative Commons Attribution (CC BY) (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Historia y arqueología

Enviado: 13/05/2021

Aceptado: 16/09/2021

El Regañón: una posición avanzada republicana de media montaña en el Frente Norte (San Emiliano, León)

Javier Llamazares González ^{1, *}

¹ HISMECON. Historia y memoria contemporánea. Universidad de León

* Correspondencia: jllamg91@gmail.com

Resumen: En el presente artículo se describen los resultados de la prospección y excavación llevadas a cabo en las estructuras de la Guerra Civil española en el paraje de El Regañón (San Emiliano, León) durante el mes de agosto de 2020. La zona intervenida conformó una posición avanzada republicana de media montaña en el Frente Norte, jugando un papel destacado en la defensa del Puerto de Ventana, paso natural hacia el concejo de Teverga en el Principado de Asturias, entre julio de 1936 y octubre de 1937.

Palabras clave: Arqueología del conflicto, Frente Norte, trincheras, prospección arqueológica, excavación arqueológica.

Abstract: The present paper describes the results of the survey and excavation focused on defensive structures built during the Spanish Civil War in “El Regañón site” (San Emiliano, León) during August 2020. The area of investigation is a republican outpost located in a middle mountain position on the North Front, playing the main role in the defense of the “Puerto de Ventana”, natural passage towards the council of Teverga in the Principado de Asturias. This defensive position was used between July 1936 and October 1937.

Keywords: Archaeology of the conflict, North Front, trenches, archaeological survey, archaeological excavation.

Introducción

El Regañón constituyó uno de los escenarios clave en la defensa republicana del Puerto de Ventana, paso natural hacia el Concejo de Teverga en el Principado de Asturias, entre julio de 1936 y octubre de 1937. Este quedaba enmarcado dentro del Sector de San Emiliano (nombrado como Sector de Ventana en los informes del bando gubernamental), situado en la parte noroccidental del denominado Frente Norte (también denominado Frente de León). Entre los días 2 y 8 de agosto de 2020, el equipo de Historia y Memoria Contemporánea de la Universidad de León llevó a cabo una intervención arqueológica en el citado enclave con el apoyo del Excmo. Ayuntamiento de San Emiliano.

Los objetivos del proyecto eran varios: en primer lugar, definir con precisión el uso de las diferentes estructuras militares y su relación geoestratégica con la población próxima de Torrestío y el Puerto de Ventana. En segundo lugar, profundizar en una mejor comprensión de los diversos aspectos que conformaron la vida en las trincheras durante la Guerra Civil a través de los vestigios materiales hallados, los cuales permiten obtener información relativa a las condiciones de vida de los combatientes, material bélico utilizado o redes logísticas de abastecimiento, entre otros aspectos. En tercer lugar, dotar de herramientas que sirvan como elemento dinamizador al municipio rural de San Emiliano, en la montaña occidental leonesa. Aunque el punto de partida en el estudio del fenómeno histórico de la contienda haya sido la denominada arqueología de los campos de batalla (Quesada, 2008), el trabajo historiográfico con fuentes hemerográficas, archivísticas y orales han jugado un papel muy importante. Este trabajo quedó a cargo de una especialista en historia contemporánea, Beatriz García Prieto.

Se plantearon tres líneas de actuación: prospección intensiva superficial de todo el enclave a fin de comprender su disposición y la interrelación entre los elementos defensivos que lo conforman, sondeos arqueológicos en puntos concretos y barrido con detector de metales en el área circundante de éstos últimos con el objetivo de identificar la dispersión de los materiales pertenecientes a la contienda.

El Sector de San Emiliano

La declaración del estado de guerra en León por parte de los golpistas se vio truncada el día 19 de julio de 1936 por la llegada a la capital de cinco mil voluntarios asturianos. Tras ser desalojados de la ciudad con la promesa de entrega de armamento por parte del coronel Aranda, partieron a Madrid a fin de colaborar en el sometimiento de la rebelión. Esto propició que el 20 de julio las tropas del Cuartel del Cid, así como las fuerzas de la Guardia Civil y los números de asalto, tomaran los puntos estratégicos de la ciudad.

Si bien los sublevados ocuparon desde el inicio de la guerra la práctica totalidad del territorio provincial, hubo una parte de las comarcas del Bierzo, Laciana y un sector de la montaña leonesa, que estarán bajo la órbita del poder republicano hasta finales del mes de octubre de 1937. De este modo, al inicio de la contienda la línea del frente se articulaba de este a oeste en los siguientes enclaves: Riaño – Lillo – Boñar – La Vecilla – La Robla – La Magdalena – San Pedro de Luna – San Emiliano – Puerto de Leitariegos.

Hay que hacer una consideración de carácter geográfico pues ambos contendientes tuvieron que contar con las dificultades orográficas de la provincia. En los límites provinciales, las comunicaciones con Santander se veían dificultadas por el puerto de San Glorioso, de difícil acceso. El Pontón, Tarna y San Isidro favorecían la comunicación con Asturias desde la carretera de Riaño y la secundaria de Puebla de Lillo; el puerto de Pajares era la vía directa de acceso a territorio asturiano, y los de Ventana, Somiedo y Leitariegos permitían la comunicación de la carretera que, desde Ponferrada, por Villablino, conducía hacia Asturias.

Los militares rebeldes centrarían su estrategia en tratar de acceder a los puertos de paso hacia Asturias, dentro de un plan global para apoderarse de las zonas industriales

del norte y con mayor densidad de población —Asturias, Santander y País Vasco—, mientras que los republicanos asturianos prolongarían su frente hasta el sur de la Cordillera Cantábrica para impedir la penetración en su territorio.

En el mes de agosto de 1936 partieron fuerzas sublevadas motorizadas desde León que, tras ocupar Barrios de Luna el 11 de agosto, se hicieron ese mismo día con el control de San Pedro de Luna y Vega de los Viejos; y un día más tarde con San Emiliano (AG-MAV, MP.35, D.5). El 24 de agosto iniciaron un avance en el que consiguen ocupar el Puerto de Ventana, si bien la ocupación de esta posición situada en el límite provincial con Asturias no fue estable, ya que el 30 de octubre de 1936, milicianos de Quirós, que luego formarían parte del Batallón Asturias nº 39, al mando de Atilano Prieto, atacaron la posición del Puerto de Ventana, logrando hacer retroceder a los hombres de la bandera de la Falange de León (Peyroux, 2005). Un apoyo decisivo para los sublevados fue la aviación alemana de la Legión Cóndor que estableció su base aérea en La Virgen del Camino. Sus acciones fueron de tres tipos: de bombardeo, de reconocimiento y de apoyo a las columnas que intentaban abrirse paso por los frentes montañosos. Su actividad comenzó en octubre de 1936 y hasta noviembre bombardearon entre otros, los alrededores de San Emiliano, Torrebarrio y el Puerto de Ventana (Rodríguez, 2003).

El 20 de enero de 1937, las fuerzas republicanas del Puerto de Ventana atacaron sin éxito el destacamento de Torrebarrio.

Durante los primeros meses de 1937 el frente leonés se había mostrado estable salvo por la ofensiva que en la noche del 19 de febrero de 1937 lanzó una fuerza falangista procedente de San Emiliano sobre el campamento base de la Vega de Trobaniellu, desde donde se abastecían todas las posiciones republicanas, causando una importante desbandada entre los milicianos y una gran pérdida de material bélico. En el mes de junio se produjo un ataque republicano en la zona del puerto de Pinos sin mayores resultados. El día 4 de julio se produce un ataque por parte de la artillería acantonada en San Emiliano contra las posiciones republicanas, sin mayores consecuencias, como así señala el diario socialista de Asturias "*Avance*". En septiembre la ofensiva franquista se generalizó en todos los frentes. El día 9, Aranda, junto con el apoyo de la aviación, lanza una ofensiva en el entorno de Peña Ubiña.

El 19 de octubre de 1937, cuando todo el ejército republicano asturiano se desmoronaba, una columna procedente de San Emiliano toma las posiciones enemigas sin ninguna resistencia, penetrando en el valle de Teverga a través del Puerto de Ventana.

La posición avanzada de El Regañón

El conjunto de estructuras defensivas de El Regañón se sitúa en la localidad leonesa de Torrebarrio, perteneciente al término municipal de San Emiliano, en la comarca de Babia. Éste se ubica en el cordal perteneciente al paraje denominado el Regañón (Fig. 1), una elevación a 1.644 m s.n.m. conformada principalmente por ortocuarzitas de la Formación Barrios (Ordovícico–Areginiense) (Marcos et al., 1982) cuyos estratos afloran en dirección norte–sur y de forma subvertical a lo largo de su eje longitudinal.

Dicho enclave constituye una posición republicana avanzada, articulada en torno a tres elementos de carácter defensivo (observatorio, línea de resistencia y paralela de comunicación) organizados de forma escalonada y en toda su profundidad.

El primero de ellos se halla situado en la vertiente este de El Regañón a 1.605 m s.n.m. Está constituido por un par de estructuras de planta rectangular y un parapeto situado en un abrigo rocoso a modo de observatorio a prueba de bombardeo en el que se apostarían los centinelas y los escuchas para vigilar el avance enemigo a través de la carretera LE – 481 en dirección al Puerto de Ventana (Fig. 2). Su situación a media ladera

responde al objetivo de tratar de evitar los bancos de niebla que con frecuencia se forman en las cotas más elevadas de media montaña dificultando la visibilidad (Villar, 1942).

El segundo se dispone a lo largo del cordal en dirección norte-sur a una cota de 1.659 m s.n.m. Está conformado por la trinchera de resistencia, un foso continuo ligeramente ondulado el cual posee un saliente en el exterior y adelantado a la trinchera en el que se sitúa un asentamiento para ametralladora de planta semicircular, a fin de batir al enemigo mediante tiro de flanco. Así mismo, y en su tramo central, consta de un apartadero hacia la retaguardia, así como un tramo blindado por lajas transversales a modo de atrincheramiento cubierto. Conecta en su extremo sur con un par de abrigos rocosos. Detrás de la misma, se hallan una serie de abrigos pasivos de planta rectangular edificados mediante la técnica de mampostería en seco que servirían para la pernocta de los fusileros. Su situación, en la denominada "cresta militar", si bien ofrece una buena observación, posee sobre el enemigo un fuego "fijante", de mucha menor eficacia que el "rasante" (Villar, 1942).

El tercer elemento defensivo, la paralela de comunicación, se halla situado en la vertiente oeste de El Regañón a una cota de 1.657 m s.n.m. Está constituido por una zanja paralela de comunicación en contrapendiente, con un trazado en zig-zag para evitar el tiro de enfilada, si el enemigo la invade, y para reducir el efecto de las granadas que impacten en ella (Fig. 3). Ésta finaliza en su extremo sur en un área en la que se sitúan varios abrigos pasivos de planta rectangular, todos ellos levantados mediante mampostería en seco con rocas del entorno. En ellos se situarían las tropas de reserva.

Desde un punto de vista estratégico, El Regañón constituye una posición avanzada republicana en defensa del Puerto de Ventana, paso natural hacia el concejo de Teverga en el Principado de Asturias. Así mismo, está protegiendo el acceso a Asturias desde la población babiana de Torrestío cuya importancia estratégica radica en la proximidad del embalse de La Malva en territorio republicano. Por otra parte, ésta se halla enfrentada directamente con los islotes de resistencia sublevados de La Corona (a 3 Km) y La Campana (a 3,7 Km), los cuales conforman una línea de defensa que flanquea mediante ametralladoras (AGMAV, M 1429/10) la carretera LE - 481 a la altura de las poblaciones de Genetosa y Torrebarrio.

Por tanto, El Regañón conforma un sistema de defensa lineal, también denominado "cortina" (Montaud, 1937), herencia de la I Guerra Mundial, con una o varias trincheras de gran longitud, situadas de manera paralela al frente (Arévalo, 2005).

Sondeos arqueológicos

Se plantearon dos sectores de excavación en la segunda línea defensiva de El Regañón: el Sector 01 correspondiente al tramo central de la trinchera el cual posee un apartadero hacia la retaguardia, así como un tramo blindado por lajas transversales a modo de atrincheramiento cubierto y el Sector 02 correspondiente a un abrigo pasivo (Sánchez-Tembleque & Gámpora, 1936) de planta rectangular situado a escasos metros al oeste del tramo central de la trinchera de resistencia.

La elección de la intervención en el Sector 01 se debió tanto al estado de conservación de la estructura atrincherada como a la gran colmatación que ésta poseía, lo cual es indicativo de una mejor conservación de los depósitos arqueológicos *in situ* en yacimientos contemporáneos (González *et al.*, 2010). En cambio, el Sector 02 fue escogido por ser una estructura de hábitat la cual conforma el contrapunto a la información obtenida en la trinchera, una estructura militar típica para fusileros (Fig.4).

Una vez establecida la cuadrícula de referencia se procedió a un decapado del terreno ocupado por la trinchera de resistencia y el abrigo pasivo. La excavación se realizó principalmente con paletín, lo que permitió registrar tridimensionalmente todos los hallazgos. Los artefactos hallados se almacenaron en bolsas herméticas de diferente tamaño con su correspondiente etiquetado el cual incluía prefijo del yacimiento, sector del que

procedía, unidad estratigráfica, coordenadas UTM, fecha y descripción básica de su contenido. La estratigrafía se documentó con fichas estratigráficas siguiendo el sistema Harris (Harris, 1991). El color de ésta se registró utilizando la tabla de colores Munsell, la cual proporciona unos parámetros descriptivos reconocidos a nivel internacional.

La excavación tuvo lugar entre los días 2 y 8 de agosto de 2020, contando con varios estudiantes del Grado de Historia y del Doble Grado en Historia e Historia del Arte de la Universidad de León. Se hizo especial hincapié en la faceta didáctica y se enseñó a los participantes el procedimiento de registro de la información arqueológica (relleno de fichas estratigráficas, registro tridimensional de los artefactos, etc.), así como las técnicas de excavación.

El Sector 01: la trinchera

El Sector 01 está conformado por un tramo de foso rectilíneo de unos 20 m, excavado en la intercalación de lutitas y areniscas de la Formación Barrios. Éste forma parte de la trinchera de resistencia, la cual se dispone de manera continua y ligeramente ondulante, con algún saliente puntual, a lo largo del cordal de El Regañón en dirección norte – sur a una cota de 1659 m. s. n. m. El extremo norte del tramo excavado conecta con el parapeto de roca natural (Sector 00) mientras que el extremo sur gira ligeramente hacia el oeste dando continuidad al trazado. Se identificó un apartadero o paravientos construido en la propia trinchera mediante la excavación de un vano de planta semicircular en la retaguardia, además de un tramo blindado por lajas transversales a modo de atrincheramiento cubierto (200 cm de longitud conservada).

El tramo de trinchera de resistencia excavado posee un perfil que se conoce como *tirador en pie* (Capdevilla, 1939), de unos 54 cm de ancho en su parte superior disminuyendo hasta los 31,5 en su parte inferior. En contraposición con los fosos abiertos durante la Gran Guerra, resulta realmente angosta lo que derivaría en problemas para el manejo de los fusiles de cerrojo identificados (Máuser español y Mannlicher austríaco) cuya longitud aproximada es de 130 centímetros. Esto fue un problema de difícil solución, pues o bien se optaba por la trinchera estrecha y sinuosa, pero algo incómoda, que aumentaba la protección del fusilero contra la aviación, ametralladora y bombas, o se volvía a la antigua trinchera amplia pero muy expuesta a los efectos devastadores del enemigo (Arévalo & Schnell, 2018, Gil-Albert *et al.*, 1936).

El atrincheramiento tiene forma ligeramente ondulada, si bien el tramo intervenido es rectilíneo, y escasos cambios de dirección lo que le hace *a priori* bastante vulnerable al tiro de enfilada y a la metralla. Sin embargo, tanto la galería cubierta como el apartadero o paravientos abierto en la retaguardia aminorarían el efecto de las explosiones. Ahora bien, la trinchera cubierta tiene el grave inconveniente de que un disparo certero puede ocasionar el hundimiento de la cubierta interrumpiendo la circulación. La profundidad conservada del foso es de 137 cm, que se verían incrementados por el parapeto de tierra hasta alcanzar los 180 cm reglamentarios.

En términos generales, la trinchera (Fig. 5) presenta un aspecto muy similar a las de la Primera Guerra Mundial. La disposición de un apartadero en la retaguardia en forma de vano excavado en la propia pared de la trinchera es muy poco habitual en las fortificaciones republicanas posteriores y el trazado en zig-zag resulta mucho más corriente que el trazado ondulado en las trincheras de resistencia (González *et al.*, 2016). En cambio, estas soluciones son frecuentes en la fortificación de campaña de la Gran Guerra (Ahumada, 1919), así como en los primeros momentos de la Guerra Civil española. Sirva de ejemplo a este respecto el apartadero en la retaguardia documentado por González y su equipo (2016) en la trinchera de resistencia de la Casa de Campo, construidas por los brigadistas internacionales en noviembre de 1936. Así mismo, otras fortificaciones republicanas del primer año de la contienda muestran atrincheramientos cubiertos que recuerdan a los de la Primera Guerra Mundial, como es el caso de las trincheras de Navalperal (Ávila), tomadas por el bando sublevado el 4 de diciembre de 1936. Estas similitudes se

deben a la utilización por parte del bando republicano de manuales militares que se basaban en obras derivadas de la experiencia de aquel conflicto, como *Elementos de Fortificación*, editado en 1936 o principios de 1937. Al reproducir esquemas defensivos obsoletos, de forma indirecta influyó en el enquistamiento de la fortificación (Arévalo, 2005).

La trinchera parece haber sido excavada con cierta celeridad, como muestra la escasa regularización del suelo de la misma, para posteriormente protegerla, en parte, con material de construcción (planchas de uralita). Para ello se utilizó, al menos, un picachón, como evidencia su hallazgo en la zona adyacente al extremo sur del tramo de foso excavado (Fig. 6).

Las trincheras con un trazado rectilíneo o ligeramente ondulado y con una alta ocupación de fusileros son muy característicos del inicio de la guerra (González *et al.*, 2016; Arévalo, 2005). Esto queda patente en el tramo de trinchera excavado en El Regañón a partir de la dispersión continua de munición (vainas, cartuchos y peines) que se ha recuperado a lo largo del foso y que contrasta con los atrincheramientos de finales de la contienda (Fig. 7). Sirva de ejemplo a este respecto la trinchera de resistencia de noviembre de 1938 que González (2011) y su equipo excavaron en el Ebro, donde el material bélico se concentra casi exclusivamente en los vértices de los zigzags que apuntan hacia la vanguardia. En referencia a la cartuchería (vainas y cartuchos) hallada en el Sector 01 (N=24) cabe destacar que el 75% de la munición hallada corresponde al calibre 8 mm Mannlicher austríaco M1888 (Fig.8), mientras que el 25% restante pertenece al calibre 7 mm Máuser español M1893 (16,7% procedente de la Fábrica Nacional de Cartuchería de México; 4,2% correspondiente a la Pirotécnica de Sevilla y 4,2% indeterminado). Esto plantea que gran parte de los fusileros apostados en la trinchera de resistencia poseían fusiles Mannlicher austríacos, los cuales recargaban en parte con munición remanente de la I Guerra Mundial (27,8%).

Por otra parte, el hallazgo de latas de conserva en el interior del apartadero confirma su uso como zona de abrigo, es decir, para el avituallamiento y la pernocta de los fusileros apostados en la trinchera de resistencia. Este tipo de abrigos excavados en el talud posterior de la trinchera, denominados en la literatura anglosajona como *shallow excavated shelters* (Doyle *et al.*, 2002), fueron muy comunes durante el primer año de la Gran Guerra, si bien conforme avanzó ésta y las tácticas de artillería se masificaron, fueron abandonándose progresivamente ya que eran vulnerables a los bombardeos enemigos al poseer un blindaje rudimentario, así como una entrada orientada hacia la vanguardia (Robertshaw & Kenyon, 2008).

En la zona norte del foso se identificó abundante material de construcción en el relleno, principalmente fragmentos de placas de fibrocemento gris, como parte de la techumbre que cubriría este tramo de la trinchera. Este tipo de elemento, conocido con el nombre comercial de uralita y fabricado en España desde 1903, fue utilizado frecuentemente como componente para techar diversas fortificaciones durante la Guerra Civil. Sirva de ejemplo las trincheras de mampostería y cemento del castillo de Abánades (Guzdalajara) que originalmente se hallaban recubiertas de uralita (González *et al.*, 2010) o las chabolas republicanas de retaguardía de primera línea del entorno de Mediana (Belchite) que se hallaban techadas con este mismo material (González *et al.*, 2015).

No solo el tramo situado entre el apartadero y el parapeto natural (Sector 00) se hallaba techado, sino también el extremo sur del foso excavado. Éste se hallaba blindado mediante la colocación de lajas transversales de ortocuarcita las cuales formaban originalmente una galería cubierta de unos 8,8 metros, si bien actualmente sólo se conservan 2 metros de la misma al estar el resto derruida. Esto se debió, probablemente, al impacto de proyectiles de mortero Valero de 81 mm como evidencian los fragmentos hallados con detector de metales en las zonas adyacentes a la trinchera cubierta.

Desde un punto de vista estratigráfico, la estructura no presenta mayor complejidad. Bajo la cubierta vegetal (UE001), se identificó un depósito de 7 cm de potencia (UE002), de color marrón muy oscuro (7.5YR2.5/2 según la tabla de Munsell), textura arenosa, bastante orgánico, con presencia de raíces, lutitas laminares y areniscas subangulares. Éste carecía de material arqueológico, habiéndose formado por deposición natural.

Bajo la UE002, se documentó un relleno (UE003) de 85 cm de potencia, de color marrón rojizo oscuro (5YR2.5/2), textura arenosa, orgánico y presencia media de areniscas subangulares, ortocuarzitas tabulares y lutitas laminadas. Éste nivel contenía abundante material relacionado con el período bélico, habiéndose formado por el derrumbe parcial de la pared rocosa de la trinchera, así como el desmoronamiento del parapeto y el espaldón conformado por el propio material extraído del foso.

Tras la UE003 se identificó el corte del propio foso en el sustrato geológico (UE005). Para la realización del mismo se picaron en torno a 137 cm de profundidad en una zona de intercalaciones de lutitas y areniscas dentro de los estratos ortocuarzíticos de la Formación Barrios (Ordovícico inferior–Areginiense).

El Sector 02: abrigo pasivo

El Sector 02 está conformado por un abrigo de tropa de primera línea de planta rectangular y un tamaño de 2,36 metros de largo por 1,49 metros de ancho (Fig.9). Éste se sitúa en la retaguardia, con una orientación este–oeste. El espacio útil debió de ser poco más de 3,5 m². La estructura fue levantada mediante el sistema constructivo de mampostería en seco, utilizando para ello bloques tabulares y subangulares de ortocuarzitas del entorno inmediato. La altura conservada es de 55 cm en la zona sur. Tanto los muros (UE003) como el interior de la estructura se hallaban cubiertos por tapines de hierba (UE001) en el momento de la intervención.

Una vez eliminada la cubierta vegetal (UE001) se pudo constatar la existencia de un nivel de relleno de 30 cm de potencia (UE002), de color marrón muy oscuro (7.5YR2.5/2 según la tabla de Munsell), textura arenosa, bastante orgánico, con alta presencia de raíces y bloques tabulares de ortocuarzita procedentes del derribo parcial de los muros. Dicho nivel contenía diverso material de la contienda como: dos vainas de calibre 8 x 50 R mm, una de ellas con marcaje “IV 19 17 BNF”, fragmentos de vidrio de color verdoso, un fragmento de loza monocroma y dos fragmentos de diáfisis de fauna de pequeño tamaño. Bajo este estrato, se constató la existencia de una estructura en negativo (UE004) que se encontraba excavada en la roca madre (estratos de ortocuarzita e intercalaciones de lutitas y areniscas de la Formación Barrios). Ésta tiene una planta rectangular (2,12 metros de largo por 1,30 metros de ancho), perpendicular a la trinchera y con acceso por el oeste. Conforman el suelo de ocupación del abrigo, el cual fue someramente regularizado en la roca madre. En dicho nivel no se documentó ningún artefacto atribuible a la contienda.

Tanto la cultura material hallada en su interior como la proximidad del refugio con el puesto de combate (trinchera de resistencia) plantean el uso de éste como un abrigo de tropa de primera línea.

Prospección con detector de metales

Como complemento a la excavación se procedió a efectuar un barrido con detector de metales, tanto en la parte externa como interna, de los parapetos de roca natural que están situados a continuación del extremo norte del tramo de trinchera intervenida, a fin de identificar la dispersión de los materiales pertenecientes a la contienda, así como verificar el uso de la zona como posición parapetada. A esta zona se la denominó Sector 00.

El Sector 00: parapeto natural

El Sector 00 está conformado por 17 metros de estratos subverticales de ortocuarcita de la Formación Barrios (Ordovícico–Areginiense) situados en el cordal de El Regañón con orientación norte–sur (Fig. 10). Éstos conectan en su extremo meridional con la trinchera (Sector 01) y en su extremo septentrional con la continuación de la trinchera que se dispone en zig–zag cuyo vértice se sitúa hacia la vanguardia. Al oeste de éstos se sitúan, a escasos dos metros, un par de abrigos pasivos de planta rectangular.

La prospección con detector de metales cubrió una superficie aproximada de 112 m². Ésta resultó altamente fructífera ya que se contabilizaron setenta y siete casquillos, un peine, una bala, siete guías de peine, un fragmento de granada de mortero Valero 81 mm, cuatro fragmentos de vidrio de color verdoso, tres llaves para la apertura de latas de conserva, varios fragmentos de loza monocroma, un mango de cuchara, dos puntas metálicas y un fragmento de hierro anudado.

Los elementos mencionados se hallaban cubiertos por tapines de hierba (UE001), en un depósito de color marrón muy oscuro (7.5YR2.5/2 según la tabla de Munsell), textura arenosa, bastante orgánico y con presencia de raíces (UE002).

La alta densidad de casquillos eyectados en la parte externa próxima a los estratos subverticales de ortocuarcita, así como su continuidad septentrional y meridional con la trinchera de resistencia, plantea el uso de éstos como parapeto natural. Así mismo, estarían protegiendo los abrigos inmediatos situados en la retaguardia.

El 96,1% (N=77) de los casquillos hallados en el Sector 00 corresponden al calibre 7 mm Máuser español M1983 lo que plantea que los fusileros aquí apostados poseían fusiles, carabinas o mosquetones Máuser, españoles y de otros países. Esto resulta coherente con el hallazgo de siete guías de peine Máuser, así como de un peine para este mismo fusil marcado con la inscripción “MEXICO” lo que prueba el apoyo del gobierno de Lázaro Cárdenas a la República Española (Fig. 11). Por tanto, en la cartuchería existe una distribución diferencial: en el tramo de foso excavado correspondiente a la trinchera de resistencia (Sector 01) el 75% de la munición corresponde al calibre 8 mm Mannlicher austríaco M1888 mientras que en la zona adyacente al parapeto natural (Sector 00) el 96,1% de la munición pertenece al calibre 7 mm Máuser español. Esto responde, probablemente, a una cuestión de logística al facilitar el municionamiento entre soldados con fusiles del mismo calibre.

Por otra parte, el 98,7% de los casquillos analizados se hallan percutidos lo que, junto a su orientación E–W, plantea la existencia de una cierta intensidad de fuego en dirección a la carretera LE – 481 desde el parapeto rocoso, a fin de cortar el avance de las columnas sublevadas hacia el Puerto de Ventana.

Por tanto, los estratos subverticales de ortocuarcitas de la Formación Barrios situados en el cordal de El Regañón con orientación longitudinal norte – sur sirvieron como parapeto natural protegiendo, tanto a los soldados como a los abrigos pasivos de planta rectangular situados en la retaguardia, de las explosiones de la artillería ligera y de las balas de fusil enemigas. Además, éstos favorecían la ocultación a la vista del enemigo, no solo de frente sino en altura, al seguir el trazado la configuración del terreno careciendo de elementos artificiales. A ello, hay que añadir el buen campo de mira y fuego en dirección a la carretera LE – 481 en dirección al Puerto de Ventana.

Los materiales arqueológicos

Se analizan aquí los objetos hallados en el transcurso de la excavación y la prospección con detector de metales. Éstos se han clasificado en dos grandes campos: materiales bélicos y equipamiento militar (cartuchería metálica, metralla y elementos de atrincheramiento), y materiales no bélicos (latas, vidrios, elementos de cocina, restos óseos de fauna y equipamiento personal).

Elementos bélicos

La cartuchería metálica (cartuchos, casquillos, proyectiles, peines y guías de peine) constituye el elemento más abundante (N=117) recuperado en el transcurso de la excavación y la prospección ya que, tanto el Sector 00 como el Sector 01, conforman puestos de fusileros.

La posición de El Regañón posee una munición ciertamente heterogénea ya que se han identificado tres calibres diferentes: 7 mm, 7.92 mm y 8 mm. Similar representatividad del armamento se ha documentado en otras prospecciones de enclaves republicanos del área circundante como Peña Medio Cabello (Pinos, San Emiliano), lo cual da una idea de las complicaciones logísticas a las que tuvo que hacer frente el Ejército Popular, consecuencia directa de la compra a múltiples naciones y proveedores (Manrique & Molina, 2006).

El calibre 7 mm es el más numeroso constituyendo un 74% del total de cartuchos y casquillos recuperados (N=107) (Fig. 12). Éste es conocido como 7 mm Máuser español M1893 y fue empleado en los fusiles, mosquetones y carabinas Máuser, españoles y de otros países; así como en el fusil ametralladora Hotchkiss y en la ametralladora Hotchkiss. El fusil de repetición tipo Máuser se caracterizaba por su sistema de cerrojo, que le permitía realizar sucesivos disparos sin tener que alimentar cada vez el arma con nuevos cartuchos, hasta que se agotaba la munición almacenada en su depósito interno. La acción de alimentación se realizaba mediante cargadores-guía compuestos de un “peine” y cinco cartuchos. Del primero se recuperaron siete en el Sector 00, uno de ellos con la inscripción “T” de la Fábrica Nacional de Toledo (Fig. 13).

La mayor parte de la munición 7 mm procede de la Pirotécnica de Sevilla (42%), seguida a distancia por la Fábrica Nacional de Toledo (15%) (Fig. 14). La fábrica andaluza produjo un promedio de 500.000 cartuchos – día y la manchega 400.000 cartuchos – día antes de su traslado al Levante. Así mismo, se han documentado casquillos de la fábrica alemana DWM (14%), pudiendo proceder éstos de la zona sublevada. Significativa es la presencia de vainas procedentes de la Fábrica Nacional de Cartuchería de México (5%) como parte del apoyo que el presidente Lázaro Cárdenas brindó a la República española. Veinte mil fusiles del viejo ejército mexicano más veinte millones de cartuchos fueron enviados a bordo del transatlántico español Magallanes el 2 de septiembre a un precio de 24,05\$ por fusil y la misma cifra por mil cartuchos (Martínez, 2006; Howson, 2000).

Se documentó también una bala cilíndrica hemiesférica con envuelta de cobre y núcleo de plomo para cartucho 7 x 57 mm Máuser español M1893 en el interior del parapeto natural (Sector 00).

Es significativa la fecha de fabricación de los cartuchos de 7 mm. De los cincuenta y seis cuyos marcajes son legibles, diecisiete están fechados en el primer año de la contienda (1936) y doce en las dos primeras décadas del siglo XX.

En cuanto a la munición de 7.92 mm, procede de la fábrica polaca Pocisk Spolka Akcyjna situada en Varsovia con fecha de fabricación en 1936. Dicho cartucho es conocido como 7,92 mm Máuser M1888/M1898 y fue empleado en los fusiles Máuser M1888 y M1898, así como en diversos mosquetones, carabinas, fusiles ametralladoras y ametralladoras.

El calibre 8 mm constituye el 21% del total de casquillos y cartuchos recuperados. Éste es conocido como 8 mm Mannlicher austríaco M1888 y fue empleado en los fusiles austríacos Mannlicher Mod. 1888/90 y 1895 Cal. 8 x 50 R, carabinas Mod. 1890 y 1895, y mosquetón Mod. 1895 de igual calibre y cerrojo acortado, así como en la ametralladora Schwarzlose. En el interior de la trinchera (Sector 01) se hallaron, además de vainas, un cartucho completo y una guía de peine del fusil austríaco Mannlicher (Fig. 15).

La mayor parte de la munición 8 mm procede de la fábrica Manfred Weiss Patronenfabrick situada en Budapest (Hungría) (48%), seguida a distancia por cartuchos húngaros de fabricación desconocida (17%) y por la fábrica George Roth A. G. de Viena (Austria) (13%). Así mismo, se ha hallado cartuchería en cantidades idénticas procedente de las fábricas austríacas Berndorfer Metallwaren fabrik de Berndorf y Hirtenberger Patronen und Zundhüntchen fabrik de Hirtenberg (9%).

La munición de calibre 8 mm llegó a España, junto a los fusiles austríacos Mannlicher, como parte del apoyo que la URSS brindó al Ejército Popular. Ésta envió diferentes navíos con diverso armamento (*Andreev, Hillfern, Artza Mendi, Morna y Tinge*) entre el 1 de noviembre de 1936 y el 25 de marzo de 1937 a los puertos de Bilbao y Santander (Manrique & Molina, 2006).

Resulta significativa la fecha de fabricación de los cartuchos de 8 mm. De los veintidós cuyos marcajes son legibles, siete fueron producidos en el territorio del Imperio Austrohúngaro durante la I Guerra Mundial (1914–1918) y catorce en la segunda década del S. XX dentro de los límites de la recién independizada Hungría.

Por último, y atendiendo a la presencia o ausencia de marcas de percusión en el culote de cartuchos y casquillos, se observa que el 96% de los mismos se hallan percutidos lo que plantea una cierta intensidad de fuego “fijante” en dirección a la carretera LE – 481. Este hecho es contrastable a partir de la noticia publicada el 27 de noviembre de 1936 en el diario falangista “*Proa*” donde se señala las dificultades a las que se ven sometidas las tropas sublevadas en su avance hacia el Puerto de Ventana a causa del vivo tiroteo de los republicanos apostados cerca de sus posiciones.

En cuanto a la metralla, se han identificado tres fragmentos de artillería pertenecientes a proyectiles de mortero. Todos ellos aparecieron tras la prospección del terreno con detector de metales. El fragmento mayor se hallaba próximo al asentamiento para ametralladora identificado en la trinchera de resistencia y los dos restantes más pequeños muy próximos al tramo de galería cubierta derrumbada.

De este modo, la posición republicana de El Regañón fue batida con mortero Valero de 81 mm lo que, posiblemente, provocó el derrumbe de parte de la trinchera cubierta. Es probable que los artífices de dicha ofensiva fueran las tropas pertenecientes a la sección de morteros del Regimiento Zaragoza nº 30 que se hallaban acantonadas en San Emiliano a fecha del 7 de marzo de 1937 (AGMAV, MP.35, D.6). Cabe destacar la eficacia del fuego de mortero en terreno montañoso frente al de artillería como señalan las “*Instrucciones para la fortificación en la montaña*” del 23 de junio de 1938 donde se expone que:

“Una concentración de morteros sobre una posición de montaña no fraccionada la destruye por muerte segura de su guarnición” (AGMA, CGG, L-358, C-46).

En cuanto a los elementos vinculados a la construcción de estructuras ligadas a la fortificación de campaña, cabe señalar el hallazgo de unos de los elementos claves en la apertura de trincheras: el zapapico, coloquialmente denominado “picachón” (Partido Comunista de España, 1936). Éste fue hallado muy próximo al extremo meridional del tramo de trinchera de resistencia intervenido (Sector 01) en asociación con una vaina de calibre 8 x 50 R mm. Presentaba una fuerte corrosión, si bien ésta no impedía identificar el logotipo de Bellota, empresa fundada en 1908 por el vasco Patricio Echeverría Elorza.

El zapapico hallado constituye uno de los factores esenciales en los trabajos de fortificación en terrenos de media montaña, no sólo como muestra el citado hallazgo, sino por la presencia de otro de semejantes características hallado en la posición de resistencia sublevada de Peña Meroy (Meroy, Cabrillanes), también en la comarca de Babia. Éste elemento manual fue utilizado para picar la intercalación de lutitas y areniscas de la Formación Barrios, y así conformar el foso de la trinchera de resistencia.

Por otra parte, se hallaron diversos clavos, tanto en el interior de la trinchera (Sector 01) como próximos al parapeto natural (Sector 00), los cuales presentaban una fuerte corrosión debido a los agentes tafonómicos que han actuado sobre ellos.

Por último, se identificaron varios fragmentos de fibrocemento en el extremo septentrional del tramo de trinchera de resistencia intervenido (Sector 01). Éstos conformarían parte de una o varias planchas que actuarían como techumbre o blindaje ante la acción de granadas de metralla (Capdevila, 1939).

Materiales no militares

Bajo dicho epígrafe se analizan una serie de elementos arqueológicos que ayudan a una mejor comprensión de cómo era la vida en las trincheras. Ahora bien, la información obtenida es bastante limitada por dos razones: el número de hallazgos referidos al campo mencionado es bastante reducido y su conservación es muy deficiente. El vidrio aparece altamente fragmentado y las latas presentan un alto grado de corrosión.

Se localizaron quince fragmentos de vidrio atribuibles a botellas, siendo la mayor parte de ellos de tamaño diminuto, si bien en las proximidades del parapeto natural (Sector 00) se identificó un fragmento de la base de una botella, posiblemente de Gijón Fabril, así como el fragmento de una boca de botella, probablemente de vino, en el interior de la trinchera (Sector 01), próximo al tramo cubierto. Por otra parte, se hallaron varios trozos pequeños de vidrio en el relleno del interior de la estructura de planta rectangular (Sector 02) lo que es coherente con su utilización como zona de hábitat.

La mayor parte de los vidrios corresponden a botellas de bebidas alcohólicas, probablemente vino o sidra, que sirvieron para mitigar el miedo de los combatientes a una muerte más que probable en el campo de batalla. No obstante, no se descarta la reutilización de estos recipientes para contener agua.

Uno de los elementos a destacar en el ámbito de la alimentación es el de las latas o parte de las mismas, así como de los abridores. En total aparecieron ocho artefactos pertenecientes a este campo. Las tres llaves de lata se hallaron en la zona adyacente al parapeto natural (Sector 00), mientras que las latas de conserva aparecieron en la colmatación del interior del apartadero o paravientos (Sector 01), a excepción de una que fue recuperada del interior de la estructura de planta rectangular (Sector 02). Todo ello viene a confirmar el uso de dichos espacios como zonas de vivac.

En cuanto a su tipología, una de ellas es de morfología oval, probablemente de sardinas, y el resto posee una morfología cilíndrica, cuyo contenido es difícilmente determinable debido a la alta fragmentación y corrosión que muestran los elementos hallados (Fig. 16).

A tenor de las latas de conserva identificadas en El Regañón, así como su alta frecuencia en los enclaves circundantes, ya sean éstos de un bando u otro, se puede afirmar que éstas constituyeron uno de los principales aportes proteicos de los soldados en el frente de batalla.

Otro de los elementos hallados relacionados con la alimentación lo constituyen los diversos fragmentos de loza monocroma pertenecientes a algún tipo de vajilla utilizada para el rancho de los combatientes (Fig. 17, a).

Éstos fueron hallados en las proximidades del parapeto natural (Sector 00) y en el interior de la estructura de planta rectangular (Sector 02), confirmando una vez más el uso de esta como zona de vivac.

Dentro del campo de la cubertería se ha podido identificar el mango de una cuchara (Fig. 17, b). Éste se hallaba en las proximidades del parapeto natural (Sector 00).

Por otra parte, se hallaron dos huesos fragmentados en la colmatación del interior de la estructura de planta rectangular (Sector 02). Corresponden a dos diáfisis de difícil precisión anatómica debido a la ausencia de características diagnósticas. El espesor de los elementos óseos es de 2 mm lo que permite inferir que se trata de fauna de pequeño tamaño, si bien no se puede determinar la especie a la que pertenecen. Así mismo, la superficie cortical muestra cierto pulido y redondeamiento lo que podría estar relacionado con algún fenómeno postdeposicional (pequeños flujos de agua...).

Por último, se identificó en el transcurso de las prospecciones realizadas en los abrigos pasivos situados en contrapendiente, una moneda de diez céntimos de peseta del Gobierno Provisional de 1870. Si bien es cierto que ésta se encuentra bastante deteriorada por su exposición a los agentes climatológicos, muestra en el reverso el león rampante con escudo (Fig. 18) y en el anverso la alegoría republicana. Por tanto, se trata de la famosa “perra gorda” la cual se mantuvo más de setenta años en circulación hasta que fue retirada definitivamente en 1941.

Interpretación general

El Regañón (Torrebarrio, San Emiliano) constituye una posición avanzada republicana situada a una cota de 1.664 m s.n.m. en el paraje del mismo nombre y con una disposición con clara influencia de los estudios teóricos de la I Guerra Mundial, acercándose a los postulados de la guerra de desgaste de ésta, teniendo como objetivo estratégico retrasar el avance franquista hacia Asturias a través de los puertos de Ventana, de la Mesa y la Collada de Balbarán (Fig. 19).

En el extremo sur conecta con un cordal de riscos rocosos a 1.681 m s.n.m. denominado Pico Cerréu (también nombrado como Pico Regañón en la cartografía militar del bando gubernamental) el cual constituye una línea de vigilancia con un amplio dominio visual sobre el valle de Torrebarrio.

Según las *“Notas para la construcción de fortificaciones en el puerto y cordal de la Mesa, puertos de Ventana y Somiedo”* (s.f.) esta posición debía de cortar la carretera LE – 481 batiéndola en algunos puntos visibles, ya que suponía una amenaza para las tropas que guarnecían el pueblo de Torrestío y el Puerto de Ventana, posición que defendía el flanco este del cordal de la Mesa, al constituir una vía de acceso en una hipotética incursión motorizada por parte del bando sublevado.

Por otra parte, el sistema defensivo republicano de primera línea se completa con los enclaves situados en la Sierra de la Maserona (El Cobayo a 1.809 m s.n.m., Pico El Arca a 2.003 m s.n.m., Pico La Loma a 2.062 m s.n.m. y Pico Pielda a 1.965 m s.n.m.) los cuales complementan el flanco oeste de El Regañón en defensa de Torrestío, enfrentándose a los islotes de resistencia del bando sublevado (Las Fanas a 1.731 m s.n.m., La Campana a 1.381 m s.n.m. y La Corona a 1.456 m s.n.m.) situados en torno a las poblaciones de Torrebarrio y Genestosa.

La altitud de las posiciones avanzadas republicanas refleja las dificultades de abastecimiento derivadas de la organización de la defensa en terrenos de media montaña.

Situadas a retaguardia de las anteriores, en dirección norte, se hallan las posiciones de resistencia en defensa de los puertos de Ventana, la Mesa y la Collada de Balbarán. Éstas se sitúan, principalmente a lo largo del cordal que se extiende en dirección este-oeste desde el Puerto de Ventana (1.713 m s.n.m.) hasta Las Piedras (1.927 m s.n.m.) pasando por el Pico de la Ferreirúa (1.977 m s.n.m.) y Los Riondos (1.671 m s. n. m.). En

dicho cordal abundan las estructuras defensivas del tipo abrigo en galería de mina (Sánchez-Tembleque & Gámpora, 1936), al carecer éste de vegetación, así como de accidentes naturales que sirvan para protegerse de los efectos de la aviación.

Las posiciones de El Regañón y Morro Negro fueron ocupadas por el Batallón Asturias nº 39, el cual estaba compuesto por cinco oficiales, un suboficial, doscientos treinta y un efectivos de la tropa, cuatro caballos y siete mulos; además de estar equipado con ciento cinco fusiles y dos ametralladoras según señala el documento "*Estado demostrativo de la Fuerza y Armamento que existe en el mismo, con las posiciones que ocupen*" fechado el 3 de diciembre de 1936 y firmado por el capitán técnico. Durante los meses de invierno, y a causa de la nieve, éste se hallaba replegado en las poblaciones asturianas próximas de La Braña, La Focella y Teverga, si bien realizaba diariamente descubiertas hasta las zonas conquistadas.

El análisis de los restos de munición hallados ha permitido documentar de manera indirecta el empleo de fusiles Mannlicher austríacos de 8 mm, los cuales fueron recargados en parte con cartuchería remanente de la I Guerra Mundial, así como fusiles de cerrojo Máuser de 7 mm, los cuales fueron alimentados tanto con cartuchos de producción nacional como importados de México gracias al apoyo que el presidente Lázaro Cárdenas brindó a la República Española. De manera más anecdótica se identificó el fusil Máuser M1888/1898 de 7,92 mm.

Singular resulta el hallazgo en la zona adyacente al parapeto natural (Sector 00) de una serie de casquillos de calibre 7 mm Máuser español M1893 con marcaje "DWM K K" y procedencia alemana. La hipótesis más plausible es que se trate de material capturado al enemigo, si bien no se descarta que pueda ser parte de los envíos de armamento que los alemanes realizaban a la República Española a través de canales encubiertos donde operaban traficantes de armas como Joseph Veltjens o el pirata griego Podromos Bodosakis Athanaidis, el cual actuó con el apoyo encubierto del germanófilo general Metaxás y la implicación del propio Reichsmarschall nazi Hermann Göring (Howson, 2000).

Por tanto, y a tenor de los datos expuestos, el sistema de fortificación de El Regañón constituye un claro ejemplo de cómo los republicanos confiaron en la teoría militar de los vencedores en la I Guerra Mundial a la hora de plantear la defensa estratégica del acceso al Principado de Asturias a través de los puertos de Ventana, de la Mesa y de la Collada de Balbarán. Sin embargo, no tuvieron en consideración las aportaciones alemanas que, aunque estratégicamente vencidos, no lo fueron en el terreno de la táctica. No se estudió a fondo el empleo de la aviación. Por contraposición, el bando sublevado supo sacar un mayor partido a ésta última en el área de estudio, teniendo como apoyo fundamental la aviación alemana de la Legión Cóndor, con base en la Virgen del Camino. Este factor de superioridad táctica (Villar, 1942), junto al uso por parte de los republicanos del obsoleto sistema de defensa de la línea continua y la inferioridad logística plasmada en la heterogeneidad y antigüedad de la munición utilizada, permite valorar condicionantes de índole militar a tener en cuenta en la caída del Sector de San Emiliano el 19 de octubre de 1937, seguida de la desaparición del Frente Norte el 21 de octubre de ese mismo año. Este hecho condujo a la decisiva victoria final de los sublevados al permitirles hacerse con el control de los recursos mineros y la capacidad industrial de la zona septentrional de España, así como reforzar con cuantiosos contingentes humanos otros frentes importantes donde se desarrollarían entre otros hechos, la Batalla de Teruel (1937–1938) o la Batalla del Ebro (1938) (Rodríguez, 2003).

Bibliografía

- Ahumada, A. (1919): Las tropas de zapadores i la fortificación de campaña: algunas experiencias recojidas durante los dos primeros años de la guerra europea 1914 a 1916, como agregado militar en el Cuartel Jeneral alemán, Talleres del Estado Mayor Jeneral, Santiago de Chile.
- Arévalo Molina, J. M. (2005): “La fortificación de campaña en la Guerra Civil española”, *Revista de Historia Militar*, 98: 181 - 221.
- Arévalo Molina, J.M. y Schnell Quiertant, P. (2018): “Asentamientos para armamento de la Guerra Civil española (1936 – 1939)”, *Armamento y equipo para la guerra*, Congreso internacional, Madrid: 613 – 646.
- AVANCE, N° 179 (Domingo 4 de julio de 1937): “Comunicado general de varios frentes: Centro – Aragón – Norte – Asturias – Santander”, 2.
- Capdevila, J. (1939): *La fortificación de campaña*, Sindicato de la Industria de la Edificación, Madera y Decoración, Barcelona.
- Capitán Técnico, EL (1936): Estado demostrativo de la Fuerza y Armamento que existe en el mismo, con las posiciones que ocupen, AGMAV.
- Cuartel general del Generalísimo. Estado Mayor (1938): *Instrucciones para la fortificación en la montaña*, Burgos.
- Doyle, P., Barton, P., Rosenbaum, M.S., Vandewalle, J. Y Jacobs, K. (2002): “Geo-environmental implications of military mining in Flanders, Belgium, 1914–1918”, *Environmental Geology*, 43: 57-71.
- Escuela Popular de Guerra (Sin fecha): Fortificación.
- Gil-Albert, J., Nadal, E., Pérez Contel, R., Bueno, J., Renau, J., Sergio y Serrano, J. (1936): *El camarada fusil*, Comité Militar P.S.U.- U.G.T., Barcelona.
- González Ruibal, A. (2011): *Informe de las excavaciones arqueológicas en los restos de la guerra civil de Raimats, La Fatarella (Tarragona)*, Instituto de Ciencias del Patrimonio, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- González Ruibal, A., Franco Fernández, A., Falquina Aparicio, A., Fernández Blancafort, I., LAÍÑO Piñeiro, A. y Martín Hidalgo, P. (2010): “Excavaciones arqueológicas en el Frente de Guadalajara: una posición franquista en Abánades (1937 – 1939)”, *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil, 1936 – 1939*, 5: 219 - 244.
- González Ruibal, A., Franco Fernández, M. A. y Rodríguez Simón, P. (2016): Arqueología de la batalla de Madrid. Parte I. Prospección, inventario y excavación de sondeos arqueológicos en los escenarios bélicos de la Casa de Campo (Madrid). Campaña 2016. Memoria final. Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- González Ruibal, A., Rodríguez Simón, P. y Garfi, S. (2015): *Arqueología de la Batalla de Belchite. Campaña 2014*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Harris, E.C. (1991): *Principios de estratigrafía arqueológica*. Editorial Crítica, Barcelona.
- Howson, G. (2000): Armas para España. La historia no contada de la Guerra Civil Española, Península, Madrid.
- Manrique, J.M. y Molina, L. (2006): *Las armas de la Guerra Civil Española*, La Esfera de los Libros, Madrid.
- Marcos, A., Pérez-Estaún, A., Pulgar, J.A., Bastida, F., Aller, J., García-Alcalde, J.L. y Sánchez de Posada, L.C. (1982): Mapa geológico de la Hoja nº 77 (La Plaza). Mapa Geológico de España E. 1:50.000. Segunda Serie (MAGNA), Primera edición. IGME.
- Martínez Ruíz, E. (2006): “Guerra Civil, comercio y capital extranjero: el sector exterior de la economía española (1936-1939)”, *Estudios de Historia Económica*, 49: 5-105.
- Montaud, A. (1937): *Defensa inmediata de Bilbao. Esquema de Orden General para la defensa*, Centro de Patrimonio Documental de Euskadi. GE. 518-7.
- Notas para la construcción de fortificaciones en el puerto y cordal de la Mesa, puertos de Ventana y Somiedo (s.f.), AGMAV.
- Partido Comunista de España (1936): ¿Cómo luchar para vencer?: reglas militares para los combatientes de la República. Cuaderno N°6. Atrinchamientos, Partido Comunista de España, S. E. de la I. C., Madrid.
- Peyroux, C. (2005): Matar para seguir viviendo. La Guerra Civil en Teverga y en Quirós, Proaza, Somiedo, Tameza y Babia, Ediciones Madú, Oviedo.

Quesada, F. (2008): La "arqueología de los campos de batalla". Notas para un estado de la cuestión y una guía de investigación, *Salduie*, 8: 21-35.

Robertshaw, A. y Kenyon, D. (2008): *Digging the trenches. The Archaeology of the Western Front*, Pen & Sword, Barnsley.

Robles, E. (27 de noviembre de 1936): "De Puerto Ventana y San Emiliano: La valiente actuación de estos muchachos", *PROA*: 6.

Rodríguez González, J. (2003): *León bajo la dictadura franquista (1936-1951)*, Universidad de León, León (Tesis doctoral).

Sánchez-Tembleque Pardiñas, L y Gámpora Rodríguez, J. (1936): *Fortificación de campaña*, Imprenta Academia de Artillería e Ingenieros, Segovia.

Villar Molina, L. (1942): *Manual de Fortificación de Campaña*, Ediciones Ejército, Madrid.

Figuras

Figura 1. Localización de El Regañón al noroeste de la provincia de León.

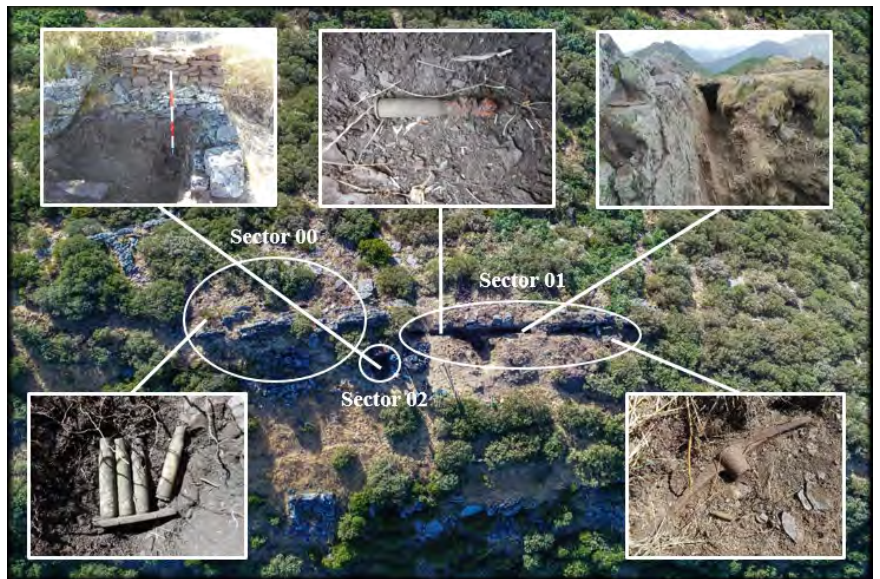
Figura 2: Observatorio situado en la cota 1.605 m s.n.m.

Figura 3: Vista aérea de la paralela de comunicación de contrapendiente. Autor: Sergio Alberto Peña Pérez.

Figura 4: Localización de los sectores y de los elementos más representativos en el área intervenida.

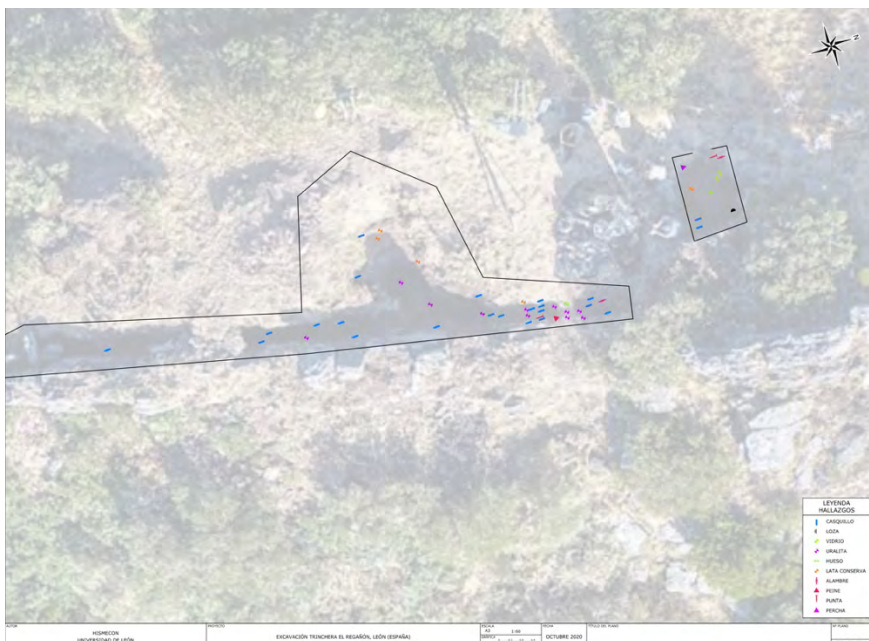

Figura 5: Trinchera cubierta a la izquierda y vista general del Sector 01 desde el norte.

Figura 6: Zapapico hallado junto a vaina de calibre 8x50R mm.

Figura 7: Plano general del tramo de trinchera excavado.

Figura 8: Cartucho de calibre 8x50R mm para fusil Mannlicher austríaco.

Figura 9: Abrigo de tropa de primera línea (Sector 02).

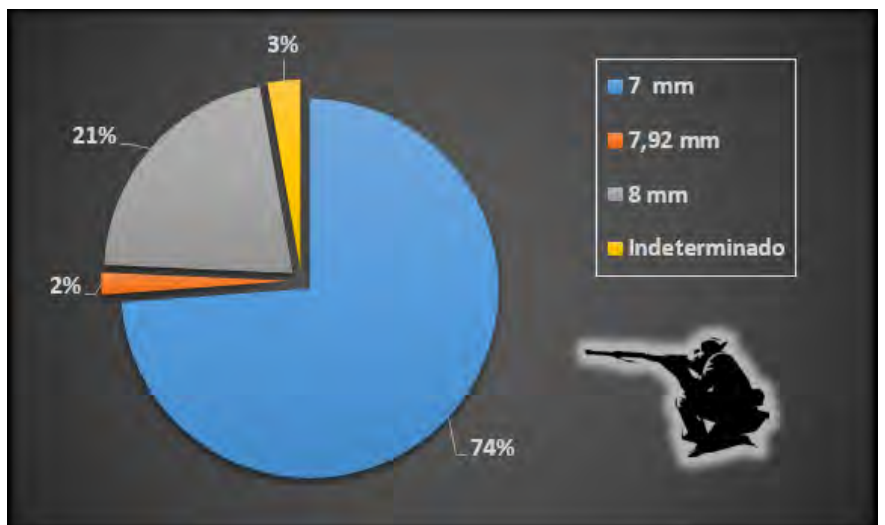

Figura 10: Parapeto natural (Sector 00).

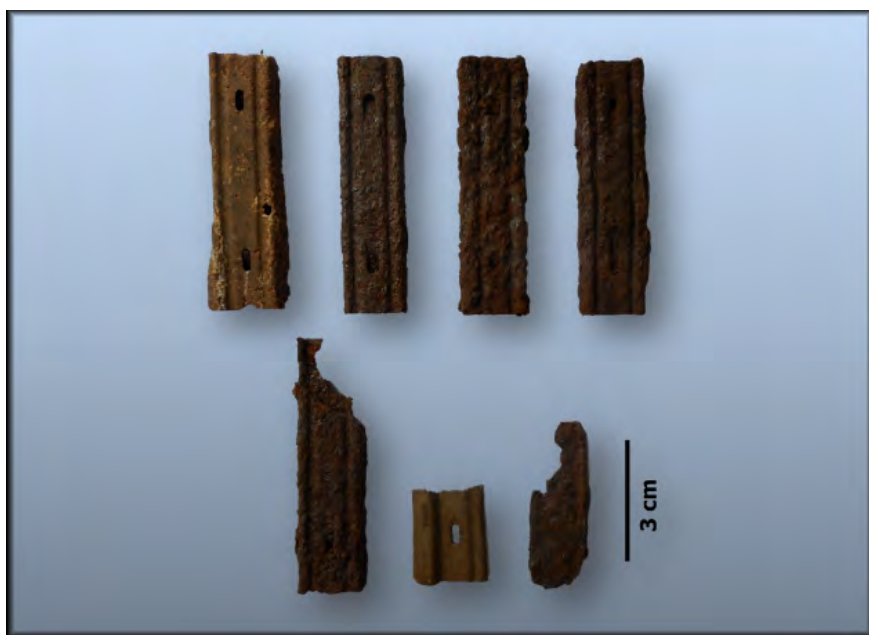

Figura 11: Detalle de la guía de peine procedente de México.

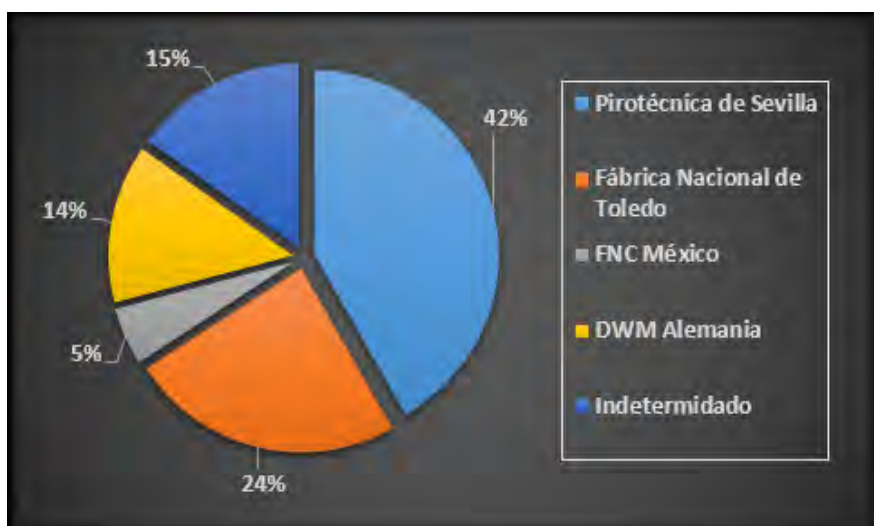

Figura 12: Calibres identificados en el Regañón (Torrebarrio, San Emiliano).

Figura 13: Conjunto de guías de peine de Máuser halladas en torno al parapeto natural.

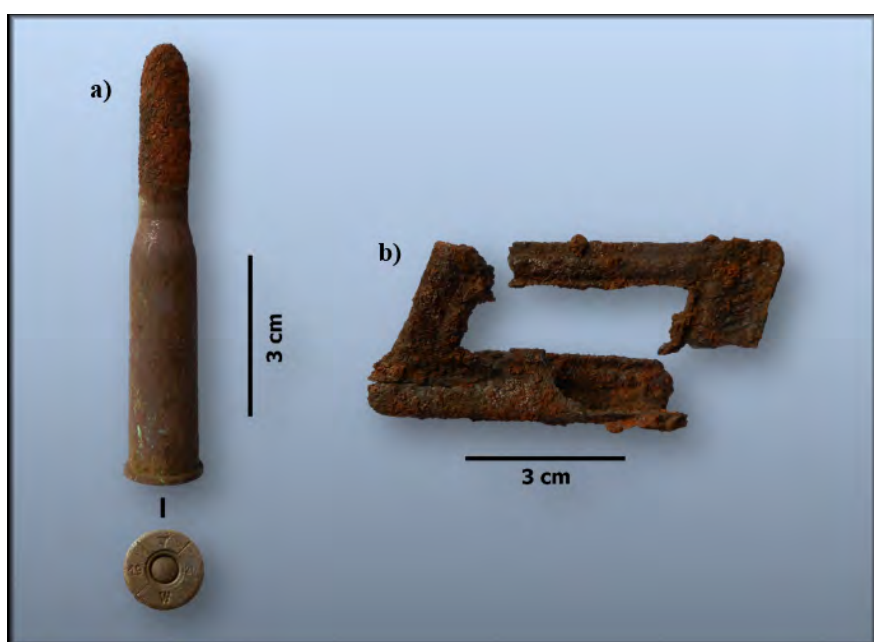
Figura 14: Procedencia de los marcajes de la munición de 7 mm (casquillos).

Figura 15:

a) Cartucho de calibre 8x50R mm, producido en Budapest (Hungria), en 1920;

b) Guía de peine de Mannlicher austriaco.

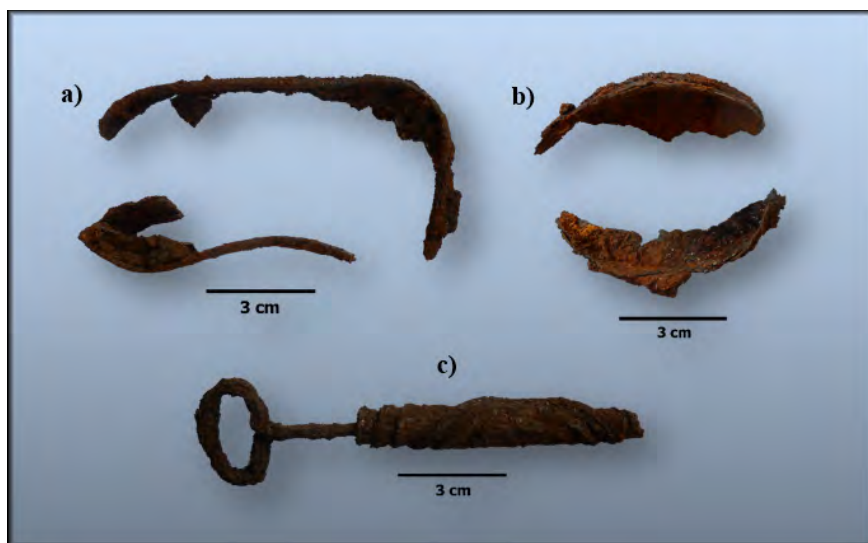

Figura 16: Elementos de ma-
nutención hallados en el
apartadero/paravientos (sec-
tor 01) y en las proximida-
des del parapeto natural
(sector 00) respectivamente:

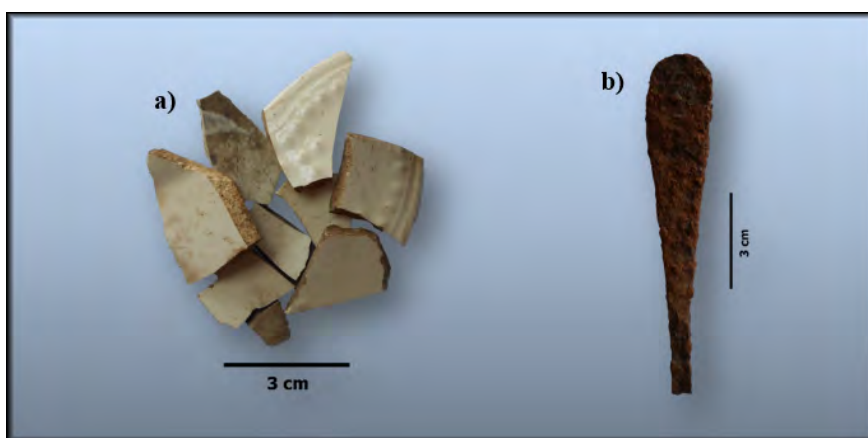
a) Restos de una lata de conserva de sardinas;

b) Restos de una lata de conserva cilíndrica;

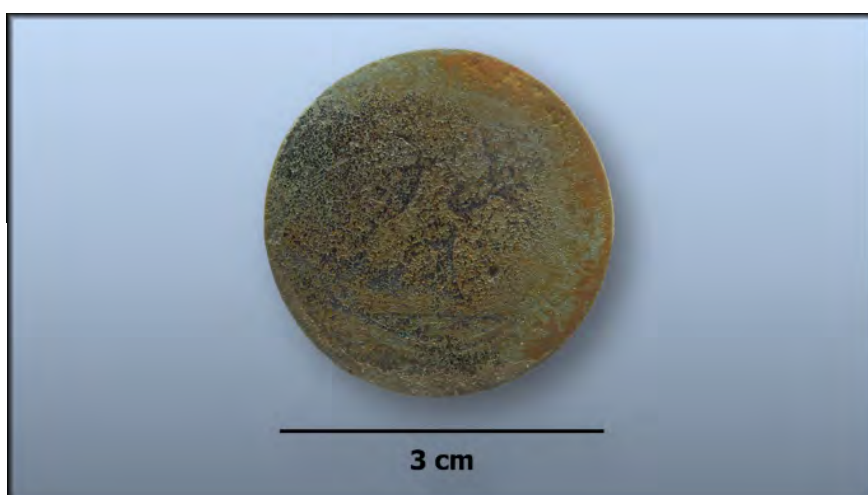
c) Llave con la tapa de una lata de conservas enroscada en torno a ella

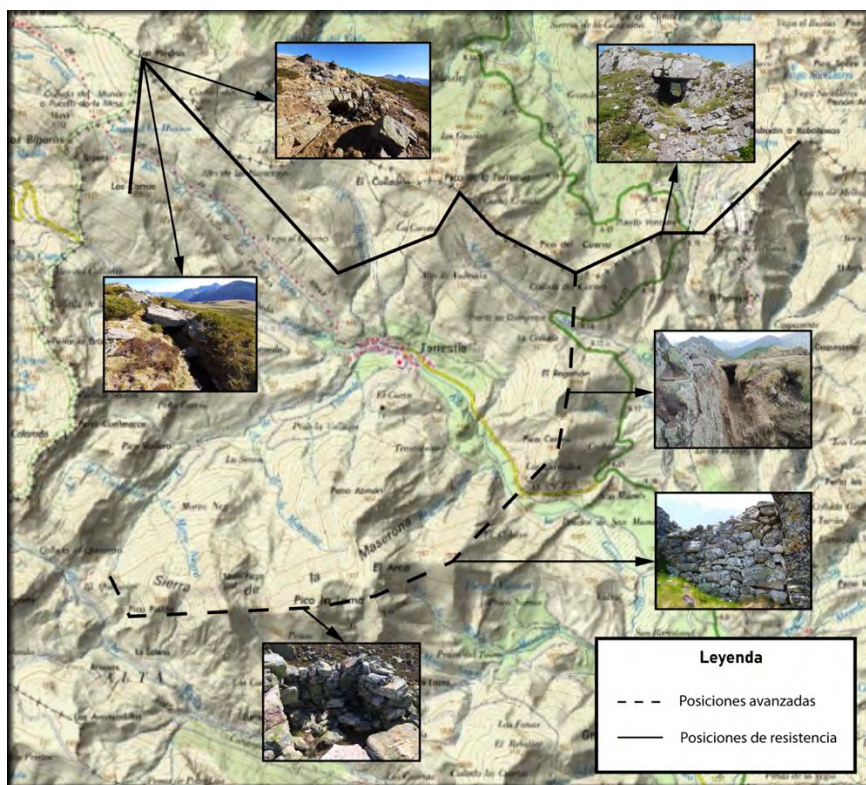
Figura 17: Elementos de va-
jilla y cubertería hallados en
las proximidades del para-
peto natural (sector 00): a)
Fragmentos de loza mono-
croma; b) Mango de cu-
chara.

Figura 18: Moneda de diez
céntimos de peseta del Go-
bierno Provisional de 1870:
Hallada en los refugios pasi-
vos situados en la vertiente
oeste de El Regañón (Torre-
barrio, San Emiliano).

Figura 19: Disposición republicana en el Sector de San Emiliano en defensa de los puertos de Ventana, la Mesa y la Collada de Balbarán.

Autoría: El presente trabajo ha sido conceptualizado y escrito por Javier Llamazares González. El autor ha leído y está de acuerdo con la presente versión del manuscrito.

Financiación: Excmo. Ayuntamiento de San Emiliano.

Agradecimientos: Diversas personas colaboraron de distintas maneras durante el trabajo de campo. Su ayuda fue clave para el correcto desarrollo del proyecto: Silvia Aller, César Alba, Gabriela Hidalgo, Celso Peyroux, Sergio Martínez, Tania Grajal, Noé Valtierra, Ruth Blasco, Feliciano Cadierno, Telesforo, Cristina Valdivielso, Susana Barbeito, María Revilla, Miguel Ángel Llamazares, Andrea Herrero, Basilio Baltasar Barriada, Excmo. Ayuntamiento de San Emiliano y Escuela Superior y Técnica de Ingenieros de Minas de la Universidad de León. Así mismo, gracias a José Ángel Brena por sus inagotables conocimientos sobre la fortificación de campaña. Gracias a Ramón Duarte por sus impresiones sobre el Frente Norte en los puertos asturleonéses. Agradecer, especialmente, al equipo de investigación de HISMECON (Eloy Algorri García, Miguel Álvarez García, María Luisa Alvite Díez, Leticia Barrionuevo Almuzara, Jesús Castrillo Yagüe, José Manuel Douton Carracedo, Beatriz García Prieto, Paloma Morán González, Sergio Alberto Peña Pérez, Ignacio Prieto Sarro, Clara Ramos Huerga, Javier Revilla Casado, Elena Rodríguez Álvarez, Ana Cristina Rodríguez Guerra y Armando Ruiz Campo) por contribuir con vuestro interés, ilusión y apoyo para que este proyecto pudiese materializarse más allá de unas simples líneas esbozadas en un papel.

Conflictos de interés: El autor declara no tener ningún conflicto de interés.

Copyright: © 2021 del autor. Presentado para una posible publicación de acceso abierto bajo los términos y condiciones de la licencia Creative Commons Attribution (CC BY) (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Història i arqueologia

Enviat: 16/01/2021

Acceptat: 06/04/2021

El procés de creació d'una base militar. Pujalt i el XVIIIè cos d'Exèrcit (1938-1939) (1)

Francesc Closa Salinas ^{1*}

¹ Universitat de Lleida / Centre d'Estudis Comarcals del Segrià (CECS)

* Correspondència: fclosa75@hotmail.com

Resum: La caiguda del front d'Aragó, els mesos de març i abril del 1938, suposà la retirada de l'exèrcit de l'Est i la necessitat de reorganitzar tots els seus serveis per tal d'intentar frenar l'enemic i protegir Catalunya. Entre aquests va ser urgent reubicar, crear i organitzar de nova planta una base d'instrucció per a la formació dels futurs soldats del XVIIIè Cos d'Exèrcit Republicà. La petita població anomenada de Pujalt, al lindar amb la Segarra, va ser-ne l'escollida. Durant quasi 9 mesos els militars la transformaven fins bastir-ne una base de nova planta apta per a la conversió dels civils en soldats.

Paraules clau: Guerra civil, Pujalt, XVIIIè Cos d'exèrcit, instrucció militar.

Abstract: The fall of the Aragon Front, in March and April 1938, required the withdrawal of the East Army and the need to reorganise all its services in order to try to curb the enemy and protect Catalonia. Among these was the creation and organization of a new training base for the formation of future soldiers of the 18th Republican Army Corps. The small village of Pujalt was chosen. For almost nine months the military transformed it into a new base for the transformation of civilians into soldiers.

Keywords: Spanish Civil War, Pujalt, 18th Republican Army Corps, military instruction.

El desenvolupament de la guerra civil espanyola afectà directament l'estructura, la metodologia i els centres emprats per a l'organització i ensinistrament dels soldats i oficials de l'exèrcit republicà. Quan s'inicià l'ofensiva del general Franco al front d'Aragó —el 9 març del 1938— pocs s'esperaven el ràpid enfonsament d'aquest. De fet donaren un cop letal a l'adversari. Les forces nacionals, en vista que els seus objectius s'acomplien, no solament travessaren la línia del Cinca, sinó que decidiren ocupar la capital del ponent català i prendre posicions al llarg del marge dret del riu Segre i la Noguera Ribagorçana. Les característiques generals que prenia la guerra durant el mes de març de 1938 dugueren a Vicente Rojo a analitzar la possibilitat d'un lent i alhora limitat replegament estratègic dels fronts de guerra. Ara bé, això no suposava una retirada definitiva doncs no contemplava la rendició. Es tractava de donar temps per a per a la recuperació del major nombre de tropes disperses i aconseguir ensinistrar el màxim de soldats i oficials. Per tant, segons Rojo, només hi cabia una possibilitat: *“el necesario mantenimiento de la guerra, continuándola hasta el fin”*(2). Al cap de dos dies que Rojo publicàs aquesta reflexió, l'Estat Major Central es reunia per tal d'analitzar la urgent situació del conflicte a Catalunya i la proposta del general Rojo. El comandament de l'exèrcit republicà publicà un document on fixà les seves prioritats. Hi havia dos objectius essencials: frenar l'avanç de les tropes franquistes cap a València i conservar les actuals fronteres per raons polítiques i econòmiques (3).

La caiguda de Lleida (Sagués, 2003 i 2014) va provocar una autèntica crisi de moral a la zona republicana i va tenir fortes conseqüències polítiques i militars. L'exèrcit Popular, creació de Largo Caballero, Prieto i Rojo, estava al límit del col·lapse. Els mals resultats militars produïren que Prieto perdés la cartera de Defensa. En el nou govern, format el 6 d'abril de 1938, Negrín reuní en la seva persona els càrrecs de president del Govern i Ministre de Defensa. Sota la seva direcció, Vicente Rojo endegà un rellevant procés de reorganització militar dirigit a resistir. Entre els principals canvis estructurals hi hagué el nomenament del coronel Juan Perea com a substituït del general Sebastián Pozas al front de l'exèrcit de l'Est. Uns dies després, concretament el 10 d'abril de 1938, Negrín signava a Barcelona un nou document —classificat com confidencial, secret i amb l'ordre de destruir-lo després de llegir-lo— que constituïria l'essència dels aspectes fonamentals per a la futura organització del reclutament i formació dels futurs soldats (4). Els seus puntals serien procurar aixecar la moral de l'Exèrcit Popular i recuperar tot el personal possible. Paral·lelament s'aprovaren tot un seguit de mesures polítiques i militars encaminades a vigoritzar l'organització, la instrucció i l'acció de la tropa i alhora incrementar-ne la seva moral (5). Reproduint les paraules de Salas Larrazabal: *“la llegada de Negrín al Ministerio de Defensa señala una clara aceleración del proceso que, iniciado por Prieto, abocaba a un renacer del viejo Ejército. (...) el nuevo hallaba su expresión en una estructura militar de tipo tradicional, fuertemente jerarquizada”* (Salas, 1973: 1877). Aquest document del 10 d'abril és importantíssim ja que constituï el punt de partida que donà lloc a la creació de la base d'instrucció del XVIIIè Cos d'exèrcit republicà a Pujalt, epicentre del present article, i en definí les seves funcions. D'aquest extens text ens interessa el segon punt ja que realitzava previsions relacionades amb la reorganització de les forces militars. Aquest comprenia dos aspectes bàsics: un primer referent a les tropes que orgànicament constituïen els Exèrcits i un segon relacionat amb tots els organismes de tropes o serveis que hi funcionaven conjuntament. Relacionat amb el primer aspecte s'ordenava que es donés vida —urgentment— a les Bases d'Instrucció Divisionàries en les quals funcionarien —de manera permanent— equips d'instructors destacats del personal de les Brigades i Divisions. Aquestes grans unitats tindrien, doncs, com a organismes propis les Brigades que les integraven i les Bases d'Instrucció. Treballarien intensament per tal de preparar el personal de reclutes mobilitzats o recuperats que haurien de reintegrar-se a les unitats combatents i constituïrien organismes fixes que funcionarien en les localitats que per a cadascú s'indiqués, disposant en elles de locals per a l'allotjament d'un mínim de 1.000 homes i de camps d'instrucció. Aquests organismes podrien estar enclavats en la zona dels Exèrcits o bé en les de l'interior per tal de poder explotar al màxim les condicions d'allotjament i de Camps d'Instrucció dels que es disposen en aquells moments. Servirien

de base de reorganització de les divisions o de les brigades a les quals pertanyessin quan per les circumstàncies de guerra es veiessin obligats a desplaçar les seves unitats a la rereguarda per a reorganitzar-se. Inicialment se'ls assignaria una dotació de reclutes amb els quals s'anirien cobrint les baixes que es produïssin en les Unitats. Per tant, no tindrien un nombre fix de persones. Aquest li seria destinat mitjançant s'anessin verificant les cries des dels CRIM o des dels Centres de Recuperació. Per tal de complir amb els propòsits emanats des de l'alta estructura militar republicana, s'ordenà que els caps d'Exèrcit donessin amb urgència les ordres necessàries per tal d'assegurar urgentment la constitució de les Bases d'Instrucció amb el personal necessari i indispensable. Aquest el conformarien un Cap i un nombre indeterminat d'Oficials i auxiliars de tropa. Paral·lelament a la reorganització de les unitats combatents, es verificaria la dels organismes de rereguarda i especialment la dels Centres d'Instrucció, Batallons de Rereguarda i CRIMs, treballant els primers activament en la formació i perfeccionament de comandaments, col·laborant els segons en la tasca de recuperació i, en darrer lloc, posant en activitat els darrers la seva funció essencial, és a dir, la instrucció dels contingents que s'haurien d'incorporar a files. Finalment establia com a "*indispensable y obligatoria*" el suport del món civil. Així ho palesa el següent fragment: "*Por lo que a la prestación de recursos se refiere, las autoridades locales están obligadas a facilitar cuanto estén en su mano para alojamiento, mantenimiento, transporte y suministro de los materiales con que se cuenta en los pueblos y puedan ser útiles a las funciones de guerra...*"(6) Aquesta idea, com analitzarem posteriorment, quedà clarament materialitzada en la base d'instrucció de Pujalt i comportà, en diverses ocasions, enfrontaments entre les dues parts implicades. Paral·lelament s'ordenava que els caps de les Brigades mixtes "*procedan a la organización de las Academias para cabos y Sargentos, cuyos cursos deberán empezar el próximo día 1 de mayo*" (7). La reorganització del GERO estava en ple funcionament.

Per què Pujalt?

Desconeixem les raons oficials per les quals el comandament del XVIIIè CE optà per Pujalt. Tampoc som conscients de qui sorgí la iniciativa. Malgrat tot, hi ha una sèrie de raons que potser es van tenir en compte. Pujalt quedava a mig camí entre el front de guerra —situat aproximadament a uns 60 quilòmetres— i les grans ciutats de la rereguarda catalana, com Barcelona i Tarragona (8). Es trobava propera a les principals vies de comunicació de la Catalunya central, cruïlla de camins entre Tàrrrega, Cervera, Agramunt, Ponts, Calaf, Igualada i Manresa. Altrament, en moltes d'aquestes poblacions s'instal·laren els principals centres de decisió militar de l'exèrcit de l'Est (9). Entre aquests hi destacà sobretot Calaf (Closa, 2004) on s'hi ubicaren i concentraren serveis del GERO (10). Hi albergava, entre d'altres, el parc central d'enginyers, l'escaló regulador d'enginyers —que es trobava a la casa Cros— un dels tres tallers de l'exèrcit de l'est, un dels sis tallers mòbils del citat exèrcit, el dipòsit de municions número 3, diversos centres d'emmagatzematge de benzina i una valuosa estació ferroviària per on circulaven els trens encarregats de l'avituellament del XVIIIè CE. Pujalt també podia oferir un important suport logístic i organitzatiu. En aquells moments disposava d'energia elèctrica, telèfon (instal·lat el 1937) així com de nombrosos locals, edificis i pallisses que podien emprar-se com espais d'equipament per al confort de la tropa (11). Altrament, disposava de nombroses matèries primeres —especialment fusta i pedra—, recursos alimentaris —gràcies a una economia centrada en explotacions agropecuàries— i accés a fonts hídriques, com les fonts de la Tusquella. Altrament, era un paratge solitari, tranquil, assossegat, suficientment allunyat del front de batalla i de l'avantguarda bèl·lica que facilitava la instrucció dels nous reclutes i alhora el descans d'aquells que havien patit la crueltat i els estralls de la guerra. Finalment podem destacar que oferia nombroses possibilitats i mitjans de camuflatge gràcies a la presència de múltiples i densos zones boscoses, especialment l'Obac de les Escomes i la Muntada.

Què s'hi feia

Qualsevol base militar republicana de l'època estava destinada a la instrucció teòrica i pràctica dels elements bàsics i essencials que havia d'aprendre un soldat d'infanteria. Es tractava de proporcionar-los un mínim de preparació i formació militar, és a dir, fer-los aptes i capacitar-los per al correcte desenvolupament de la tasca que tenien encomanada: el combat. Aquest es basava en la instrucció pràctica i classes teòriques. En períodes normals s'executaven en llocs diferents, és a dir, campament i quarter. En canvi ara els farien conjuntament en les noves bases d'instrucció. Dit en altres paraules, el campament i/o base d'instrucció esdevenia per al recluta la primera introducció i, molts cops, l'única immersió en l'estructura i moralitat de la institució militar republicana. El treball essencial dels monitors seria, conseqüentment, esmerçar-se en fer-los pensar i actuar com a militars superant el pas de la vida civil a la castrense. La funció bàsica de Pujalt era l'educació militar en l'arma d'infanteria. Normalment durava, aproximadament, uns quinze dies. Després d'una accelerada instrucció de caire militar, física i política ja estaven preparats —almenys això afirmaven els seus caps— i capacitats per a entrar en combat. Jacques Gonzalez (2002: 150-161), fill del segon comandant de la base d'instrucció militar de Pujalt, afirmava que s'hi realitzaven sempre i a les mateixes hores els mateixos rituals castrenses. Les tasques desenvolupades per la infanteria les hem agrupat en cinc (12). En primer lloc, la instrucció en ordre tancat. Consistia en ensenyar-los com moure's i desplaçar-se formant una unitat cohesionada en situacions que no eren les pròpies del combat. En la praxis es materialitzava en la marxa militar amb o sense el fusell a l'espatlla i contínues mitges voltes. Tot seguit la instrucció pràctica de tir, és a dir, l'aprenentatge del correcte ús de l'utilatge militar. La realitzaven en el camp de tir adjacent a la base que construïren els propis soldats de Pujalt. La pràctica esportiva també jugà un paper fonamental en la formació dels nous soldats atès que consolidava la disciplina física i els permetia estar en perfectes condicions físiques per afrontar les dificultats del combat. La revista *La Trinchera*, portaveu de la divisió 27, ho resumia a l'afirmar: "*el deporte ayuda a mejorar la constitución física y la fortaleza de los soldados que, después, en el combate, rinden más y con menos cansancio y esfuerzo*" (13). Per al seu òptim desenvolupament comptaven amb un excel·lent camp d'esports —inaugurat a les darreries del mes d'octubre de 1938 (14)— i una pista d'obstacles militars. En quart lloc, la instrucció de combat. Conjuntament amb el tir i l'ordre tancat constituïen les primeres tècniques que el recluta havia de dominar durant el període d'instrucció militar. El situava i el familiaritzava amb les tècniques de combat reals i era el moment en el qual podia posar en pràctica tot l'aprenentatge adquirit prèviament (disciplina, tir, esforç i condició física, orientació...). En darrer terme tindríem la instrucció ideològica consistent a inculcar al futur soldat la transcendència de la seva missió com a representant de l'ideal republicà. El Comissari de la base era l'encarregat d'instruir moralment la tropa (15). Havia de presentar la instrucció militar com un fet viu, dinàmic, imprescindible per a formar-se i vèncer l'enemic (16).

Una segona tipologia funcional de la base era la de servir com a zona de descans, esbarjo i refresc dels soldats que havien lluitat a primera línia de foc. Alhora permetia la reorganització i recuperació dels seus efectius humans. S'hi estaven entre vuit i deu dies. Descansaven, feien instrucció, anaven al tir i d'aquí ja en sortien enquadrats en noves unitats plenament formades i operatives. L'assossegament que oferien els paratges naturals de la vila la convertien en un lloc idoni. Pujalt també es convertí en una zona de pas on s'hi allotjaven, puntualment, els reclutes assignats al XVIIIè CE que es traslladaven des dels seus punts d'origen a la destinació militar final (17) (Aguadé, 2004: 83-86). En aquesta població anoienca també hi anaren a parar soldats provinents dels centres hospitalaris militars que després de ser ferits precisaven d'un temps de recuperació (18) (Parrera, 2006). Finalment, hem documentat la realització de cursos d'especialització, especialment nombrosos a partir d'octubre de 1938. Entre aquests hi destaca el de capacitació d'observadors del XVIII CE els quals, posteriorment, serien enviats a l'Ebre. La seva durada fou de quinze dies i el dirigiren el tinent Otilio Alba i el senyor Antonio Valderrama (19).

Estructura

Des d'un punt de vista merament militar, una base d'instrucció i ensinistrament hauria de contenir i comptar amb tot el necessari per a la realització de la tasca que té encomanda amb la mínima dependència de l'exterior. Això suposa que per a ser operativa hagi d'autoabastir-se i proveir-se —durant algun temps— d'aliments, aigua potable i altres necessitats vitals per tal que els seus soldats sobrevisquin en condicions adverses.

La base d'instrucció del XVIIIè cos d'exèrcit es planificà com una instal·lació militar de nova planta ubicada en una zona estratègica. La seva estructura espacial requeria nombrosos condicionants, és a dir, tot allò necessari per a la realització de forma òptima, autosuficient i sistemàtica de la missió que tenia encomanada. Per això era important la recerca d'un bon marc físic on poguessin executar-se totes i cadascuna de les necessitats i activitats diàries de la vida militar, com la instrucció i l'entrenament físic. Alhora, hauria de donar resposta a tot un seguit d'elements complementaris i imprescindibles per al seu idoni desenvolupament. Fem referència, entre d'altres, a l'avituellament diari, la higiene i el descans. Totes elles possibilitarien mantenir cohesionat el grup.

La primera tasca dels soldats i oficials que arribaren a Pujalt va ser la de preparar els espais que allotjarien a ells i els futurs soldats, la seva atenció alimentària i altres qüestions d'intendència (roba, calçat, provisió d'armament, condicionament adequat d'edificis). Inicialment la seva organització es basà en improvisar solucions als problemes immediats del dia a dia fins que es possessin en marxa els serveis necessaris per al funcionament de la base. Es tractava d'oferir-los i dotar-los dels serveis i infraestructures necessaris. Des del primer moment dugueren a terme l'autorealització, autoconstrucció i modificació de tots aquells espais i equipaments que necessitaven. Aquests treballs els realitzaren sense gaire esforços gràcies a l'origen laboral i professional de molt d'ells —paletes, fusters, ferrers— que possibilitaven i facilitaven les tasques. D'altra banda caldria tenir en compte la impunitat amb la qual els militars exerciren el seu poder. Per albergar als soldats es procedí amb el confinament de diversos edificis del municipi tant civils com religiosos, així com diverses cases, magatzems i terrenys particulars.

L'ocupació del terme municipal per part dels militars republicans va centrar-se bàsicament en tres espais geogràfics. En primer lloc el propi recinte urbà. En ell s'instal·laren, entre d'altres, el *Hogar del Soldado*, la intendència, l'hospital de la base, la presó i la casa del comandant. Ben a prop, al bosc dels Obacs en la zona de la Muntada, hi van bastir nous edificis que van albergar els barracots, les latrines, els refugis antiaeris, les cuines, les defenses antiaeris i el teatre. Per cert, tots aquests espais i el Centre d'Interpretació (20) constitueixen en l'actualitat part de les instal·lacions rehabilitades, museïtzades i visitables del Memorial de l'Exèrcit Popular de Pujalt (21). Gràcies a la fèrtil i continuada iniciativa de l'equip de govern municipal i el suport de diverses institucions públiques (22), s'ha aconseguit el manteniment i creixement del museu (23) (Mapa 1).

La tercera ubicació principal és al trencant de la carretera que uneix Ferran amb Calaf. Allí es construí una gran i equipada zona esportiva amb camp de futbol, pista d'atletisme, pista americana, tribuna per a les autoritats i dutxes. Finalment, en el sector de la Tusquella, hi havia hi havia els rentadors amb un canal de 50 metres i a uns 2 quilòmetres, aproximadament, podem veure el camp de tir.

Per a la redacció del present article, hem dividit els espais i dependències de la base en quatre apartats diferents segons els objectius que tenien assignats.

Zones comuns a la tropa

Són essencials doncs serveixen per albergar de la manera més còmoda possible un nombrós grup de reclutes durant un temps determinat, en el cas de Pujalt al voltant de quinze dies. Els conformarien tots aquells espais físics on realitzarien conjuntament els actes quotidians que comporta la vida castrense. Són zones destinades a l'oci, les pernoctacions, l'alimentació i la higiene personal. Analitzem-los més detalladament.

El primer i més urgent que s'havia de construir eren habitacles per a la pernoctació dels soldats. A Pujalt n'hem detectat tres tipologies diferents. Els primers són els allotjaments semisoterrats (24). Possiblement corresponen a iniciatives particulars, per tant al marge de la planificació militar, atès que la construcció era molt més irregular que la resta d'espais documentats. Les fonts orals ens parlen d'una certa flexibilitat en aquest aspecte, sobretot amb els soldats que estaven llargs períodes al campament i buscaven majors comoditats. Es tractava d'espais semisoterrats, la construcció dels quals anava precedida per un gran rebaix del terreny, a sobre del qual es construïa la coberta, normalment sobre algun mur que alçava l'interior. Els sostres eren fets amb bigues, lloses de pedres i uralites, i coberts amb terra. A la majoria d'aquests espais es va documentar com a mínim una combustió a l'interior. (Mapa 2)

Una segona tipologia són els barracons. Segons els testimonis orals entrevistats, el primer barracó que els militars instal·laren a Pujalt era molt rudimentari. La seva vida va ser efímera. Va desaparèixer ben aviat perquè no responia a les creixents necessitats de la base. El substituïren diversos barracots de fusta, uns allotjaments per a soldats totalment organitzats i planificats. Al principi el seu nombre era mínim i el seu creixement va ser proporcional a les exigències de la guerra. Sobre la zona del refugi i el polvorí, excavats a la muntanya, en dues terrasses de terreny llargues i estretes, els soldats talaren els arbres necessaris per a bastir-hi un seguit de 18 barracots on albergar-hi els homes que havien de rebre instrucció. La zona de bosc, anomenada els Obacs de la Muntada, però, tenia propietaris. Els oficials de la base, com en altres ocasions, requisaren aquelles terres —que pertanyien a cal Ponso, del Solé, les dels senyors Baiona, Franquesa i Casanova, totes elles a la zona de la Muntada, sense donar cap tipus d'explicació ni d'indemnització. L'excavació arqueològica d'aquest espais d'habitatges ens ha permès documentar la construcció de dos terrasses aptes per albergar-hi els barracons. La primera va ser totalment ocupada, habilitada i construïda. En canvi a la segona s'hi observa una primera fase totalment construïda i funcionant i una segona que en el moment de l'evacuació —front l'arribada de les tropes franquistes— s'estava construint i que no va arribar a funcionar mai. El sistema constructiu implicava diferents tasques: tala dels arbres i neteja del sector, anivellament de la pendent original de la muntanya amb mitjans manuals, la construcció d'un mur de pedra seca i el posterior reompliment amb les terres que es produïen fins aconseguir l'anivellament de l'espai. Amb tot plegat s'aconseguia preparar la plataforma i dotar-la de major amplada per a començar les tasques de construcció del barracot i preparació de les diferents estructures. L'aigua de la pluja s'evacuava per canals excavats a tal efecte que passava per l'espai que quedava entre el terra del rebaix i la base del barracó. Els emplaçaments dels barracons presenten dues mides diferents: mentre que els de la plataforma inferior eren de 4,5 m. d'amplada i 17 m. de llargada, els de la superior eren de 6 m. d'amplada i entre 30 i 36 de llargada. Això indica que possiblement hi havia una distribució diferent de cada terrassa: mentre que a la inferior els barracots estaven col·locats de manera individual, és possible que a la superior s'instal·lessin de dos en dos, l'un a tocar de l'altre. En ambdós casos tots els indicis fan pensar que seguien paràmetres semblants. Estaven construïts de fusta, amb una coberta de doble vessant feta d'uralita vermella i blanca generalment recoberta només amb brancatge i terra com a mesura de camuflatge. Per tant gaudien d'un doble sistema amb el qual protegir-se dels avions de reconeixement enemics: el citat més la zona boscosa on s'ubicava. Per l'est tenien un accés a un passadís que comunicava amb les portes de fusta de cada barracot que estaven l'una davant de l'altre. El barracot s'assentava sobre unes fustes clavades a terra a manera que la base de l'edifici quedava enlairada, fet que protegia la base del

barracot de la humitat. L'exterior dels barracots estava pintat de color verd blavós, color que s'ha conservat en algun fragment de les fustes recuperades. En la plataforma inferior es van construir unes escales de pedra seca cada dos barracots que donaven accés al camí inferior per on circulava la tropa en aquesta primer nivell de barracots. N'hi ha un, però, que presenta unes dimensions totalment diferents a la resta. S'ubica a l'extrem sud-est de la plataforma superior. Les seves dimensions aproximades són d'uns 7,20 metres d'ample per 33,5 de llargada. Els pujaltins el coneixen com el barracó del teatre ja que s'hi celebraven actes festius i lúdics —teatre, ball, celebracions— en les quals hi participaven tant els soldats de la base com la població autòctona.

La tercera tipologia d'habitaclles les constitueixen les tendes còniques o de tipus suís. Es tracta d'una zona d'allotjaments formada per un conjunt de dotze emplaçaments de tendes construïdes al llarg de dues terrasses conegudes popularment pels pujaltins com les "*chaboles rodones*" i "*els suïzos*". En la terrassa superior n'hi ha set identificades mentre en la inferior n'hi ha un total de cinc. Les tendes són estructures circulars de 6,20 metres de diàmetre, amb una base de pedra d'una altura aproximada d'1 metre (probablement per evitar l'entrada de l'aigua de la pluja a l'interior) i una estructura circular al centre d'1'10 metres de diàmetre, on devia haver-hi el puntal de fusta que subjectava la lona que les cobria. Juntament amb el conjunt d'emplaçaments es va construir al seu voltant un sistema d'evacuació de les aigües, sobretot les pluvials, per tal de donar-los sortida i evitar que entressin a l'interior dels allotjaments. Darrere de cadascuna de les tendes es va bastir un conjunt de canals, excavats al terreny, que desviaven l'aigua cap a les terrasses inferiors. Durant les intervencions arqueològiques al sud-est de la terrassa superior es van recuperar nou esglaons d'una escala, fets amb lloses de pedres amb unes dimensions de 4,20 metres de llargada i 1,10 metres d'amplada, que comunicava la zona de les tendes suïsses amb la part més elevada del campament. (Figura 1)

La presència de nombrosos soldats repartits pel terme municipal portà aparellada la construcció de nombroses latrines. D'antuvi, eren molt senzilles. Servia com a comuna una rasa allargada excava al terra, com una trinxera, sense tassa i dissimulada amb parets construïdes amb materials peribles com les canyes. Algunes d'elles van evolucionar a petits espais de fusta, d'un metre i mig aproximadament amb un foradet a terra i un pou mort. S'hi han detectat tres ubicacions diferents. Tanmateix, segons el relat del soldat Manel López el més habitual era fer les necessitats fisiològiques al camp, "en qualsevol lloc estava bé" (25). Ens han arribat vestigis de les construïdes a la zona dels barracons. La latrina que ha pogut documentar-se arqueològicament presenta un gran retall, fet als nivells geològics amb les següents mesures: 2,20x2 i 30x5,30 m. L'interior estava recobert per uns murs, que feien de parets, dels quals n'han quedat algunes restes. Sobre ells devia subjectar-se i recolzar-se un entarimat de fusta que cobria el forat, que quedava tapat per unes parets fetes d'elements vegetals peribles, especialment canyes.

Els soldats del XVIIIè CE no estaven tot el dia fent guàrdies i instruint-se. També hi havia temps per a l'oci i l'esbarjo. A aquests efectes es bastí un *Hogar del Soldado* i una cantina. El primer s'ubicà a cal Casteller, conegut popularment com el cafè de dalt. Aquest era —segons el parer d'alguns periodistes republicans— un espai vital per a impulsar la confraternització entre els reclutes, un lloc de lleure i cultura on els soldats podien instruir-se i alfabetitzar-se aprenent a llegir i escriure. Eren centres d'estudi "*pensados únicamente en la capacitación de nuestros soldados, a fin de que, en un futuro muy próximo, y lejos de la pesadilla de la guerra, éstos tomaran parte directa en la formación de la nueva sociedad, a cuya contribución todos los sacrificios que nos imponamos serán pocos*" (26). Per tant, s'emprava per activitats essencialment intel·lectuals puix que, generalment, hi albergava una biblioteca, un centre d'ensenyament i a més a més organitzaven cursos de capacitació per als militars (27). Els soldats podien anar-hi a alfabetitzar-se, escriure als seus éssers estimats o a llegir la premsa de l'època, segurament editada per propi cos d'exèrcit i el GERO.

El *Hogar del Soldado* de Pujalt fou inaugurat a principis del mes de maig de 1938. El conformaven una sala per a la instrucció primària dels soldats, una sala de fumadors i una biblioteca (28). La premsa de l'època el descrivia d'aquesta manera:

“el salón, que hasta la fecha habia servido de Salón de Baile, en donde monotonamente se divertía la juventud del pueblo, aparece adornado con retratos de los hombres más representativos de nuestro glorioso Ejército: Miaja, Del Barrio y otros, pintados por artistas de la Base: hay en todos los cuatro costados de la sala inscripciones alusivas al acto, fragmentos de los últimos discursos del Presidente del Gobierno, camarada Negrín; otras alusivas a la unidad del Ejército, a la disciplina.” (29)

Els soldats també tenien la possibilitat d'anar a la cantina, un altre dels llocs de reunió, esbarjo i conversa entre reclutes i soldats. L'església de Sant Andreu es va habilitar amb aquesta finalitat. Va ser incendiada durant l'estiu de 1936 per un grup d'anarquistes incontrolats provinents de Calaf. Durant 1938 les tropes republicanes l'habilitaren com a cantina. Hi instal·laren un piano, dos billars i una antiga cafetera russa. Era el lloc d'esbarjo dels soldats de la base d'instrucció i d'alguns joves de Pujalt on se servien cafès, refrescos, begudes alcohòliques i cada diumenge s'hi realitzaven festes.

L'obtenció de l'aigua potable per a la higiene personal, rentar la roba i la cuina arribava des de les fonts de les Tosquelles ubicades —aproximadament— a uns 200 metres del polvorí. Els militars canalitzaren l'aigua de la Tosquilla mitjançant la construcció —cada 10-15 metres— de registres i tres grans rentadors. El primer d'ells, conegut com “el dipòsit” normalment s'utilitzà com a cisterna on els militars anaven a cercar aigua que omplien en camions o bé en botes carregades sobre mules per a transportar-les fins a les cuines. Hi bastiren un segon safareig allargat de no grans dimensions i una colla de piques graonades per donar abast a la nombrosa tropa que hi havia. La població civil també emprava l'aigua dels rentadors, però com que no n'hi havia per a tothom usaven la de la pluja emmagatzemada en cisternes i pous i la d'altres fonts del terme. Se'n bastí un tercer realitzat amb pedra i amb unes dimensions aproximades als tres o quatre metres de llargària, amb un sistema de canalització d'aigua i desguàs que mai s'arribà a inaugurar, atesa la direcció que prenia la guerra vers el gener del 1939.

Un altre dels aspectes fonamentals, bàsics i imprescindibles de qualsevol base d'instrucció era donar de menjar a la tropa i l'oficialitat. Per tant les cuines, els ranxos i l'emmagatzematge d'aliments esdevindrien elements de primer ordre. Una antiga pallissa que va ser reaprofitada per a la instal·lació d'una de les cuines del campament. Les intervencions arqueològiques han posat de manifest que es tractava d'un espai quadrat de 49 m² al qual s'accedia des d'un empedrat. Estava feta d'obra amb una paret aproximadament d'un metre d'altura. Al seu interior hi havia uns fogons que s'estenien tot un costat allargat de la barraca construïts amb pedra, oberts per la part davantera amb unes reixes i uns forats per a les cendres i el carbó. Al sostre s'obriren uns forats que s'empraven com a xemeneies per on sortia el fum. També s'hi han localitzat un forn i una aigüera. De fet es tractava d'una pica rectangular feta amb una capa prima de ciment sobre un mur de pedres la qual s'omplia des de l'exterior mitjançant una canalització d'uralita que travessava el mur nord de l'àmbit. A la part del darrera hi havia una carbonera on feien carbó amb la llenya del bosc; per tant cal pensar que les cuines funcionaven amb carbó. Aquest àmbit difereix de la resta dels espais del campament perquè té una major qualitat en els acabats i busca la higienització. Així ho mostren el fet d'haver estat pavimentat amb rajoles i l'arranjament d'empedrat per accedir-hi. Les restes materials evidencien que posteriorment es va intentar ampliar. Ben a prop s'hi ha trobat una segona pallissa de planta trapezoïdal i de mides més irregulars (entre 3 i 4,40 metres d'amplada i entre 4 i 4,60 metres de llargada). Va ser habilitada i reaprofitada per albergar-hi soldats. Probablement hi pernociarien els militars encarregats de les tasques culinàries. Es troba ubicat en una plataforma superior i es comunicava amb les cuines mitjançant una rampa de terra. A banda d'aques-

tes cuines comunitàries destinades a l'alimentació de la tropa, els testimonis orals recorden que també es bastí un segon conjunt de cuines. En aquest cas s'hi realitzarien els ranxos per als oficials i els instructors de la base (30).

Zones de seguretat

Qualsevol base militar ha d'estar preservada d'aquelles activitats que pugui afectar-li i modificar els objectius que té previstos. Alhora ha de garantir l'actuació efectiva dels mitjans dels quals disposa així com l'aïllament convenient per assegurar la seva seguretat. En qualsevol base militar històricament ha existit una zona de seguretat perimetral diferent segons l'extensió de les seves instal·lacions. La idea és vigilar-ne els equipaments i instal·lacions, la defensa de la base front possibles atacs exteriors, impedir que els reclutes tinguessin la temptació d'evadir-se, fugir i passar-se a l'enemic o bé convertir-se en emboscats i, en darrer terme, impossibilitar l'accés dels civils. En canvi, la base de Pujalt curiosament no presentava cap sistema defensiu rellevant. No estava rodejada per trinxeres, filats de filferro, nius de metralladores, tanques ni zones estàtiques de vigilància. Ramon Coletas, pujaltí que durant la guerra era un vailet, ens relata que "hi havia camins ben fets per poder circular per tot el perímetre del campament"(31). (...) "Soldats veterans i ferits en procés de recuperació s'hi passejaven vigilant i intentant que ningú s'escapés"(32). A banda de l'esmentat, hi havia defenses antiaèries, múltiples refugis i una armeria de la qual, per cert, només en sabem la ubicació.

Ara per ara desconeixem quines causes provocaren aquest dèficit. Malgrat tot les diverses campanyes arqueològiques realitzades ens han permès afirmar i ubicar diversos búnquers, fortificacions i nius de metralladores per tal de prevenir eventuais atacs de l'enemic i frenar el seu avanç.

En els dos extrems del sector dels barracons s'han documentat dos conjunts de defenses antiaèries de característiques molt similars. Una es troba en l'Obac de les Escomes i l'altra a l'est de la zona de les tendes suïsses. El primer, ara per ara és l'únic excavat, presenta un espai circular d'uns 3 metres de diàmetre amb un pilar central —d'uns 70 centímetres de diàmetre— sobre el qual s'instal·lava una metralladora antiaèria. Al seu voltant hi havia una banqueteta, d'amplada oscil·lant entre els 10 i els 15 centímetres, en la qual probablement s'asseien dos soldats (l'un amb la metralladora i l'altre facilitant l'entrada de la cinta). Els murs eren fets amb pedres calcàries irregulars lligades amb ciment. Del sud de l'emplaçament sortia una trinxera, excavada a la roca natural, en direcció sud-oest que el connectava amb un búnquer/casamata. La trinxera tenia una planta en zigzaga, per ampliar la defensa i facilitar que es pogués esquivar la metralla; tenint en compte la quantitat de terra trobada a l'interior, és possible que les parets s'haguessin construït amb aquest material. Al búnquer —d'1,60 metres d'amplada i 2,60 metres de llargada— s'hi accedia des de l'est. La història oral parla d'una tercera defensa antiaèria ubicada a la Mota, el punt més elevat del nucli urbà de Pujalt, tot i que no s'hi ha trobat cap mena de vestigi que ens permeti verificar-la.

En la mateixa ubicació geogràfica trobem la segona tipologia constructiva. Es tracta d'un polvorí. Generalment eren soterrats i s'hi emmagatzemaven la munició i l'armament de la base d'instrucció. El seu blindatge i les condicions d'impermeabilitat eren majors que la dels refugis com a conseqüència de les especials característiques del material que hi albergava. El polvorí de Pujalt era un túnel —de 20 metres de llargada, entre 80 centímetres i 1,80 metres d'amplada, i d'alçada oscil·lant entre els 1,60 i els 2,20 metres— que quedava molt protegit per una volta de pedra i una porta que el tancava. L'entrada n'era la part més feble per això va ser reforçada per una estructura de fusta —laterals i sostre— que li donava major consistència. La seva importància provocà que fos custodiada per un soldat de la base el qual hi feia guàrdia permanent.

Un dels perills de qualsevol instal·lació militar i civil eren els bombardejos per part de l'aviació enemiga. Gran part de les poblacions catalanes construïren al llarg de la guerra refugis on la població es resguardava dels atacs de l'aviació enemiga. En la majoria d'ocasions era una tasca encarregada, executada i molts cops finançada per la població civil mitjançant les Juntes de Defensa Passives. A Pujalt, en canvi, els bastiren els propis militars. Els testimonis orals i la consulta dels llibres d'actes del Consell Municipal, on no apareixen cap partida pressupostària destinada a refugis, així ho palesen. El seu nombre és indeterminat. Intentaren construir-ne diversos però no tots finalitzaren satisfactòriament. Les característiques del medi ho dificultà. Alguns cops es trobaven pedra i en d'altres la terra era excessivament tova i se'ls enfonsaven. Entre els que s'han restaurat i són visitables en l'actualitat n'hi ha un ubicat dins el nucli urbà, concretament a la plaça de Dalt (33). Els més coneguts, però, són els que hi ha al peu de la carretera, a mà dreta, des d'on s'accedeix a Pujalt. Aquí hi ha localitzades dues galeries excavades a la roca natural: la primera —situada a l'est— correspon a l'anterior polvorí i la segona, a un refugi antiaeri integral, amb dues boques d'accés situades a l'oest. En la construcció dels refugis antiaeris hom seguia una tècnica que consistia a fer una entrada recta d'uns 15-20 metres seguida per un túnel en forma de ziga-zaga amb el qual es pretenia protegir l'interior contra els efectes de la metralla i alhora frenar l'ona expansiva causada per l'explosió de les bombes. Les mides aproximades dels túnels eren: 110 metres de llargada total, entre 1 i 1,60 metres d'amplada, i entre 1,80 i 2,40 metres d'alçada. A l'interior hi havia passadissos que confluien en diverses sales rodones on podia albergar-s'hi més gent. Ambdues boques es trobaven unides per un passadís i els seus accessos tenien un reforç de fusta a l'entrada. A banda dels esmentats, en trobem d'altres en la zona dels barracons on s'han documentat diverses boques de refugis antiaeris. Concretament se n'observen quatre, la construcció d'almenys tres dels quals no es va concloure. Es tracta de túnels excavats a la roca natural, fets en un espai obert que generaven un petit passadís i connectava dos emplaçaments de barracots, un a cada costat. D'aquesta manera es connectaven els accessos dels edificis amb els refugis. S'hi accedia mitjançant una plataforma (6 metres de llargada i 6-7 metres d'amplada) que generava un pas entre els emplaçaments de barracots. Malauradament es troben obstruïts, fet que dificulta greument el seu procés d'excavació. Tota la població, tant civils com militars, es traslladaven als refugis i es posaven un bastó pelat (construït prèviament i molts cops el portaven lligat al coll amb una corda) a la boca, entre les dents, per evitar o almenys reduir els efectes de l'ona expansiva de les bombes els afectessin l'oïda.

Zones de treball específic de la base

En un règim bàsicament d'autosuficiència els soldats que ocupaven el campament d'instrucció del XVIII CE havien de disposar de zones de treball i serveis per a la construcció i alhora, manteniment dels seus equipaments. Entre els més destacables hi havia el Batalló d'Obres i Fortificacions. Segons el testimoni de Manuel López (34), adscrit al citat batalló, ens hem pogut fer-ne una idea. S'estructuraven en petits grups de 14-15 persones coordinats pel tinent Llongueras. López, curiosament, no van mantenir cap tipus de relació amb la resta dels grups ni tampoc amb els oficials ni els soldats que hi realitzaven la instrucció militar. De fet afirma que ells actuaven al marge del campament: "érem com una república independent". Durant els primers dies d'estància a la base ell i la resta dels membres del seu grup d'Obres i Treballs pernoctaven en les tendes de campanya suïsses. Ben aviat, però, els traslladaren al poble, concretament fins un magatzem requisat. Dormien al terra, sobre unes fundes de matalàs que emplenaren amb palla i es cobrien amb una manta. Malgrat tot passaren molt de fred durant els tres mesos d'estància en la població anoiensa. Les tasques que realitzaren eren diverses —lampisteria, fusteria, metal·lúrgia— tot i que bàsicament se centraven en activitats d'electricistes i paletes. Fien forats al terra i hi ficaven pals elèctrics per tal de fer arribar el llum fins als barracons.

L'electricitat s'estenia arreu fins i tot dins els barracons; tot el campament estava il·luminat. S'abastien de l'electricitat del poble. També instal·laren fils telefònics per tota la base amb l'objectiu que qualsevol punt estigués connectat amb el quarter central del comandant. Era un sistema de transmissions senzill basat en fils situats en rodets que anaven allargant fil telefònic. També va estar destinat a la construcció del camp d'esports. Se li encomanà que ajudés a extreure les pedres que hi havia en aquella propietat agrària fins fer-lo practicable. Finalment va dedicar-se a fer trinxeres pels voltants de la població i bastí algunes latrines(35).

La base també albergà un petit hospital. Segons els testimonis orals consultats — concretament els germans Coletas, el Gabriel Martí i el Peret Costa (36)— es trobava a cal Franquesa, a la dreta de l'església de la Puríssima. Allí també hi pernoctaven els metges que hi treballaven. Les reduïdes dimensions de l'edifici i el fet que la seva existència no aparegui reflectida en el complex entramat sanitari del XVIII CE i d'Exèrcit de l'Est ens fa plantejar la hipòtesi que era d'ús local. Per tant que només s'hi realitzaven cures de primers auxilis als soldats de la base i en algunes ocasions, com recull la història oral, als pujaltins (37).

La reparació de vehicles es realitzava en una de les dos meitats del cobert de la Casanova on quedava a resguard dels avions nacionals que passaven diàriament. Segurament el taller estava destinat als vehicles de la base, puix els de l'Exèrcit de l'Est s'ubicaven en altres poblacions (38).

Per el bastiment dels barracons, els refugis i les latrines es requeria molta fusta. Tenim documentats la tala d'uns 1000 roures provinents dels boscos d'Antoni de Solà i 700 kg de llenya de roure de Juan Delfin (39). De fet els pujaltins entrevistats comenten que moltes de les zones que actualment es conreen, abans de la guerra eren densos paratges boscosos. El seu tractament i manipulació es va solucionar amb la confiscació de l'única la serradora de Pujalt i la seva posterior ampliació.

La base gaudia d'una banda de música que assajava a l'església de la Puríssima Concepció, edifici que anteriorment a l'arribada i instal·lació dels militars s'emprà com a magatzem de queviures de la Cooperativa local. En aquest equipament també s'hi realitzaren alguns concerts. La banda participà activament amenant, entre d'altres, festes i celebracions rellevants, com els actes d'inauguració del *Hogar del Soldado* i la visita del Front Popular d'Igualada (40).

A banda dels diversos espais desenvolupats fins al moment, també en trobem d'altres que formaven part de la quotidianitat de la base. Així tenim un magatzem d'intendència i subministres, un de sabates i una presó (41). El corral del Mundeta va ser habilitat com a magatzem de roba. Els soldats també podien gaudir de servei telefònic, a cal Franquesa ja que en aquesta casa hi tenien ubicat l'hospital militar, barberia (42) i fins i tot un servei de neteja i planxat de roba (43).

Zones de pràctiques militars

Entre els elements d'aprenentatge sistemàtics dels nous reclutes trobem la formació física i la consolidació d'habilitats i coneixements en l'ús de l'armament d'infanteria, especialment fusells i armes semi-automàtiques. Per a desenvolupar-ho a Pujalt i els seus voltants els militars construïren un camp de tir i un complex equipament esportiu.

La disciplina física i l'esport jugaren un paper fonamental en la formació dels nous soldats, atès que ajudava a "*mejorar la constitución física y la fortaleza de los soldados que, después, en el combate, rinden más y con menos cansancio y esfuerzo*" (44). La seva pràctica era comuna tant en les zones d'instrucció com en el front. Hi destacaven la boxa, la lluita de corda, l'atletisme i, per sobre de tots, el futbol. Són prou significatives les paraules escrites per R. Coletas que manifesten l'impacte que aquest esdeveniment tingué sobre la població: "de no haver sabut que estàvem en guerra, hauria semblat que

estàvem preparant una vila olímpica”(45). Al llarg del 1938 s'hi bastiren diversos equipaments i instal·lacions. Com en molts altres casos es varen confiscar de terres sense cap tipus de consulta ni d'indemnització. L'epicentre el conformava un camp de futbol que tindria unes dimensions aproximades de 100 metres de llarg per 60 metres d'ample. Al seu voltant s'hi construí una pista d'atletisme de terra. Un tercer anell el conformava una pista plena d'obstacles —coneguda popularment com pista americana— on els soldats s'instruïen físicament equipats amb el vestit militar i proveïts de corretges i fusells(46). A l'altre costat de la pista hi bastiren tot el necessari per a la realització de salts de llargada amb uns fossats plens de sorra i serradures. A la part inferior de la pista poliesportiva instal·laren un gimnàs amb diverses màquines, peses i boles pesades amb les quals exercità la musculatura i algunes dutxes. Tot plegat era amarat per un sistema de megafonia amb diversos altaveus ubicats en diverses localitzacions al voltant de la zona esportiva. La seva inauguració fou molt tardana, concretament el 29 d'octubre de 1938(47). Molts diumenges s'hi realitzaren espectacles esportius —curses d'atletisme i exhibicions d'anelles— i militars o castrenses —sobretot desfilades— que rebien la lliure assistència dels pujaltins. En destaquem el festival realitzat el setembre de 1938 al qual assistiren els caps, oficials, comissaris i autoritats civils de Pujalt i de les poblacions veïnes(48) i l'acte d'homenatge als soldats de l'exèrcit republicà(49). Com afirma Senén Regí: “com que no hi havia nois, que tots eren a la guerra, quan els soldats feien festes sempre anaven a ballar a Pujalt totes les d'aquests voltants hi disfrutaven molt”(50).

Ben aprop s'habilitaren uns terrenys com a camp de tir En el camí que es dirigeix cap a la veïna població de Sant Martí de Sesgueioles —a mitja hora del campament i a uns dos quilòmetres de distància— en uns terrenys que pertanyien a Conxita Morera, hi havia el camp de tir. A la solana hi van fer una rasa (encara es conserva parcialment) i hi situaren uns ninots de fusta. Amb el toc d'una trompeta ordenaven l'inici i finalització de l'entrenament. Acte seguit els soldats s'atansaven als ninots per tal d'observar els impactes realitzats(51).

Zones depenents de la direcció

Una de les parts essencials de la base d'instrucció eren aquelles que depenien directament de la direcció, és a dir, de la persona que n'estava al capdavant i els principals oficials que l'acompanyaven.

L'actuació del comandament de la base probablement se centrà en dos àmbits principals: atendre les múltiples necessitats dels soldats i configurar una organització militar operativa. Això vol dir que entre les seves múltiples funcions hi destacarien la planificació, organització i administració dels recursos amb l'objecte que la base funcionés de la millor manera possible. Entre d'altres podríem destacar la fixació dels serveis de patrulla i reconeixement, la fortificació del perímetre, l'execució de mètodes i zones d'instrucció, el municionament, la previsió i gestió dels queviures, l'hospital...

Entre els espais d'aquest apartat hem pogut detectar la zona on es realitzava la filiació de soldats i les oficines militars Aquestes últimes s'ubicaren a la rectoria. Unes nou o deu persones amb màquines d'escriure duïen a terme tasques administratives relacionades amb la base. La casa del cap de la base i el centre de comandament se situaren a cal Casanova (52). Allí hi vivien tant el comandant “Àguila” —sobrenom amb el qual popularment es coneixia a Antonio Aguiló Collantes(53), primer comandant de la base— com posteriorment Santiago Gonzalez i la seva família. De Collantes en tenim poques notícies. Sabem que al mes de maig de 1938 ja era cap de la base i que el seu mandat es perllongaria fins al juliol quan seria rellevat per Santiago Gonzalez(54). Les notícies relatives en són poques i es redueixen al relat d'un dels fills del comandant Gonzalez(55). Sota les seves ordres hi havia un seguit d'oficials, sots-oficials i soldats el nombre dels quals no hem pogut determinar(56). L'home de confiança i mà dreta del comandant Gonzalez era Ramón Cubas Cases. Exercia la important tasca d'escrivent de l'oficial en cap i alhora també es dedicava a ensenyar a llegir i escriure a alguns infants del poble. També

tenim constància d'un segon home de confiança, Joan Olivé Porter, secretari personal del comandant(57). (Figura 2)

Les fonts orals ens parlen de la presència d'un ampli ventall d'oficials, com el comandant Jaume Cases Estort —caps dels instructors—, el capità Josep Ensenyat —dedicat a tasques culturals entre els soldats i els vaillets del poble—, els tinentes Llongueras, Villajó, Serrallonga, Gratacós i Ortega i els comissaris polítics Gonar, Subirach i Feliu. Molts d'ells vivien en cases particulars i menjaven en menjadors apartats dels soldats(58). És un clar exemple de com les diverses dependències militars estan supeditat a l'escala de grau de l'exèrcit. Expressat en altres paraules, l'espai no deixa de ser res més que un reflex de la graduació, l'escalafó i la jerarquies castrense.

Sigui com sigui, hom pot afirmar que la base d'instrucció era el destí perfecte per a qualsevol militar que volgués allunyar-se del front de batalla i, per tant, de la mort. Com afirmava Manel López: "El campament de Pujalt era un petit paradís enmig de la guerra"(59).

Referències

1. El present article és una versió escurçada del llibre: *Pujalt i la base d'instrucció del XVIII cos d'exèrcit (1936-1939). Canvis, ruptures i continuïtats*, publicat l'any 2018 per la Universitat de Lleida i l'Ajuntament de Pujalt amb el suport de la Diputació de Barcelona i el Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya.
2. Archivo del Partido Comunista (APC), caixa 112, carpeta 1/25, carta del general Vicente Rojo i de l'Estat Major Central al *Ministerio de Defensa*, 30 març 1938.
3. APC, caixa 112, carpeta 1/27, 2 abril 1938.
4. Archivo General Militar Avila (AGMAV), legajo 507, carpeta 1, folis 63 a 69; *Informe sobre medidas generales de tipo militar que conviene adoptar en la situación actual* (10 d'abril de 1938), foli 63.
5. Hem desenvolupat la temàtica de la instrucció tant de l'oficialitat com de la tropa republicana en el nostre article: "La instrucció militar republicana durant la Guerra Civil Espanyola (1937-1939): el cas català", *Ebre 38*, 3: 119-140.
6. AGMAV, legajo 507, carpeta 1, folis 63 a 69; *Informe sobre medidas generales de tipo militar que conviene adoptar en la situación actual* (10 d'abril de 1938), foli 64.
7. AGMAV, caixa 934, 1,5, Ejército del este. Orden General del Ejército del dia 28 de abril de 1938. La del XVIIIè CE va ser creada cap al mes de setembre de 1938: Closa, Francesc (2015): La presència militar a l'Urgell durant la guerra civil espanyola: l'escola d'oficials i comissaris de Tàrraga, *URTX*, 29: 106-119.
8. Aquest fet també es donà amb la base d'instrucció de l'XIè Cos d'Exèrcit republicà, ubicat a la població osonenca d'Orís. En canvi la del Xè Cos es trobava a Montferrer, comarca de l'Alt Urgell, més propera al front.
9. Així, per exemple, a Agramunt hi havia la direcció dels serveis d'Intendència i la del servei de Transmissions del XVIIIè CE. A Tàrraga la direcció dels serveis de Veterinària i a Cervera el principal hospital de campanya, la clínica quirúrgica i el centre d'entrega de municions, ambdós pertanyents al citat cos d'exèrcit. També hi destacarien la veïna Sant Martí de Sesgueioles, centre de reunió i distribució dels reclutes del XVIIIè CE, l'hospital de campanya de Els Prats de Rei i Sant Guim de Freixenet, on s'establí la comandància general d'artilleria de l'exèrcit de l'Est (Carbonell, 202: 177).
10. Grup d'Exèrcits de la Regió Oriental, és a dir, de la Catalunya republicana.
11. Si tenim en compte les despeses realitzades pel consistori municipal el 1937 i les comparem amb les del 1938 hom podrà adonar-se d'un important increment de la despesa elèctrica del municipi i del pagament de les mensualitats per a la utilització del servei de telefonia. És molt probable que fossin emprades per les tropes republicanes que s'hi instal·laren i que el consistori municipal es fes càrrec del dispendi.
12. Tot i això tenim constància documental que s'especialitzaven per disciplines: metralladores, ús de morters i transports de ferits, tal i com es reflecteix en l'article: (1938): "Nuevos soldados en la base de instrucción del XVIII Cuerpo de Ejército", a *Avanzar: XVIII Cuerpo de Ejército*, 4: 14-15.
13. "Monitores de Cultura Física", a *La Trinchera: órgano de la 27 División*, 1938, 17: 14. En la mateixa tesitura es manifesten altres diaris. Tot bon soldat requeria d'un cos saludable, ferm, ben format, que suportés els estralls del conflicte i la guerra: "*La educación de nuestro Ejército, esto es lo que nosotros hemos querido siempre, esto es lo que nosotros ambicionamos. Que nuestros cuerpos que hasta hoy formaban débiles y flojos, que hoy con la cultura física nos formamos fuertes y sanos... (...) esta compenetración entre vanguardia y retaguardia es la que nosotros tenemos que reforzar...*", (1937): *Nuestro Ejército. Órgano de la 3ª División*, 9: 1.
14. *La Vanguardia*, diumenge 30 d'octubre de 1938, p. 5.
15. "Los comisarios y los activistas", a *Boletín de Información y Orientación Política del Comisariado de la 60 División, XVIII Cuerpo de Ejército*, núm. 3, 23 diciembre 1938.
16. La revista militar *Nuestro Ejército* explicava a les darreries del 1938 el millor moment per a fer-ho així com els supòsits que havien de definir i explicar. Fixem-nos en l'intent d'establir uns mínims elements pedagògics: "(...) *El Comisario (...) aprovechará los actos en la instrucción para sus charlas. Es el momento psicológico mas favorable. Al terminar toda marcha, supuesto táctico etc... se celebrarán reuniones, estudiando serenamente las órdenes y como se han cumplido por la tropa y extrayendo conclusiones que le servirán de positiva ayuda en el*

- combate*”, *Nuestro Ejército. Revista Militar*, núm. 7 i 8, novembre-diciembre 1938, p. 53. Segons l'historiador Gabriel Cardona, amb la reforma de Negrín els comissaris deixaven de ser legalment la veu dels partits i sindicats dins l'exèrcit, i es convertien en funcionaris de l'administració militar, mesura que facilitava la unitat de comandaments: (1996): “Milicias y Ejércitos”, DDAA, *La Guerra Civil Española*, vol. 10. *Milicias y Ejércitos*, Folio, Barcelona: 54.
17. Podem exemplificar-ho amb el testimoni de Lluís Randé i Inglès. Natural de la població tarragonina del Catllar s'incorporà a l'exèrcit popular de la república a l'abril del 1938 quan va ser cridada la lleva del 28, a la qual pertanyia. Després de diversos dies de viatge fins al seu destí final, “*el día 30 salimos para Pujal, pueblecito a pocos kilómetros. Al atardecer, una vez por el camino y con la obscuridad de la noche, nos despistamos de camino, teniendo que volver atrás, cogiendo luego un mal camino que todavía estaba chorreando el agua de las llubias de aquellos días, llegando a este pueblo al momento que el reloj daba las dos de la madrugada del 1º de mayo. Nuestro alojamiento, igual que al otro pueblo por las pallasas. Este primero de Mayo lo celebramos estupendamente: nos daron por todo el día medio chusco y un pequeño bistec de carne por ser primero de mayo. A la mañana del día siguiente, 2 de Mayo, regresamos otra vez a Sasgaiolas*”, Aguadé i Sordé, Jaume (2004), *El diari de guerra de Lluís Randé i Inglès. Batalles del Segre i de l'Ebre i camps de concentració (abril 1938-juliol 1939)*, Cossetània Edicions, Valls: 83-84.
  18. Es el cas de Magí Morera. Exercia de portalliteres a la Brigada Mixta 95 inclosa en la Divisió 60. Va ser ferit a l'Ebre. Després de passar per diversos hospitals va ser enviat a Pujalt on s'acabà de recuperar de les ferides de guerra. El mateix li succeí al soldat Manel López. Ell va arribar-hi a les darreries d'octubre i els primers dies del mes de novembre del 1938. Formava part d'un grup d'homes operats d'hèrnies els quals estaven oficialment exempts de realitzar el servei militar. Les vicissituds del conflicte havien fet que la Generalitat revoqués l'ordre i els obligà a realitzar instrucció i, consegüentment, a enquadrar-se en les unitats existents. Aquesta va ser la causa que explica la seva presència a Pujalt.
  19. *La Vanguardia*, 23 octubre 1938: 2.
  20. Una primera aproximació a l'article Besolí, Andreu (2003): “La recuperació i divulgació del patrimoni de la guerra civil a Catalunya: el centre d'instrucció de l'exèrcit popular a Pujalt (Anoia, Barcelona)”, *Ebre 38*, 1: 117-124.
  21. <https://www.exercitpopular.org/>
  22. Entre elles la Diputació de Barcelona, els Fons FEDER de la Unió Europea i el Memorial Democràtic.
  23. Al llarg dels darrers 20 anys hi han participat diversos organismes que han ajudat a tenir una visió polièdrica de la base. Entre aquests hi destaquen la tasca desenvolupada pel Taller de Projectes, Patrimoni i Museologia del Departament de Didàctica de les Ciències Socials de la UB, les recerques arxivístiques i hemerogràfiques realitzades per Francesc Closa i les excavacions arqueològiques i el procés musealitzador endegat per Catpatrimoni.
  24. Les dades arqueològiques aportades en el següent article provenen de les memòries realitzades per Sònia Pasqual al llarg de les excavacions realitzades entre els anys 2007 i 2009. També del seus articles: Pascual García, Sònia (2009) “Actuacions arqueològiques a la Base d'Instrucció Militar del XVIIIè Cos de l'Exèrcit Popular de la República (campanyes 2005-2006 i 2007). Pujalt (Anoia)”, *Miscellanea Aqualatensis*, 2009,13, 439-462 i Pascual García, Sònia (2010): “La guerra civil espanyola i el seu patrimoni: exemples de les intervencions arqueològiques a la demarcació de Barcelona i de Lleida”, *Ebre 38: Revista Internacional de la Guerra Civil*, 4: 145-162.
  25. Entrevista realitzada a Conill el 8 de febrer de l'any 2013.
  26. González Macho, Eduardo (1937): “Hogar del Soldado del 209 Batallón”, *Nosotros: órgano de la 53 Brigada Mixta*, 1: 1.
  27. “El Hogar del Soldado”, *Revista de Estudios Militares*, tomo 1, núm. 0, juny 1932, pp. 405-412.
  28. *La Vanguardia*, núm. 23.268, 13 octubre 1938: 2.
  29. “El Hogar del Soldado”, *Horitzons. Òrgan del Partit Socialista Unificat de Catalunya*, 62, 1938: 2.
  30. S'ubicava a l'interior de la pròpia població, concretament a cal Caselo (situada a la plaça de Dalt).
  31. Coletas, Ramon (1997), *Pujalt*, treball manuscrit inèdit: 52.
  32. Afirmació realitzada per Manel López en l'entrevista realitzada el 8 de febrer de l'any 2013.

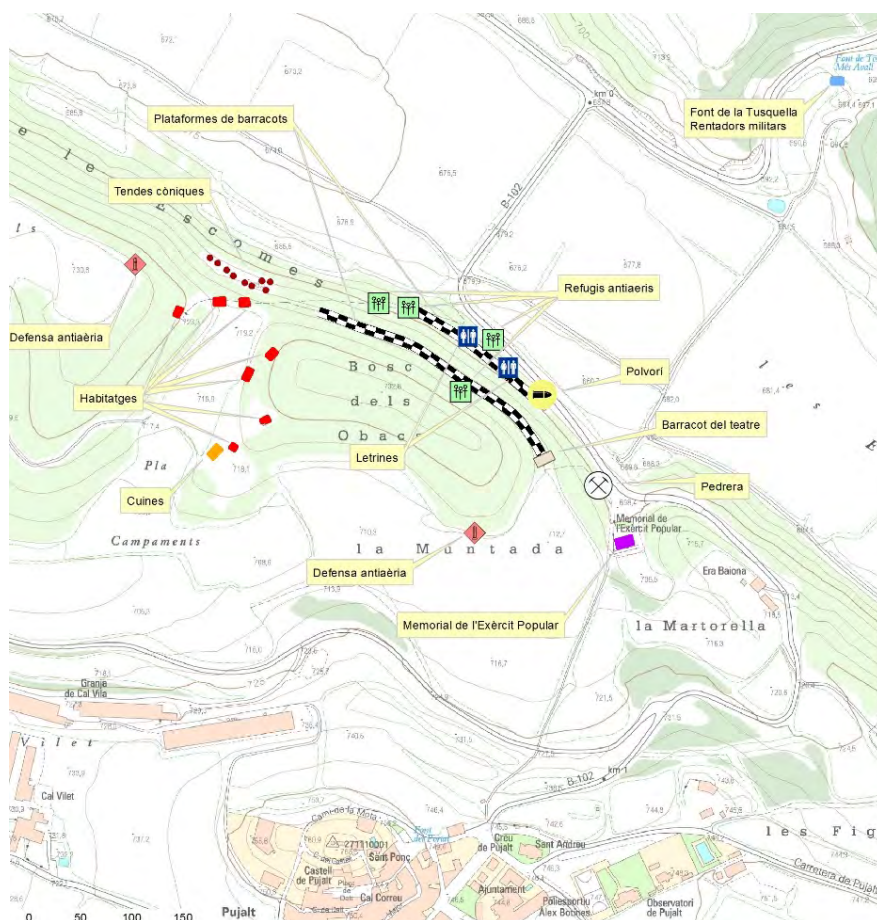
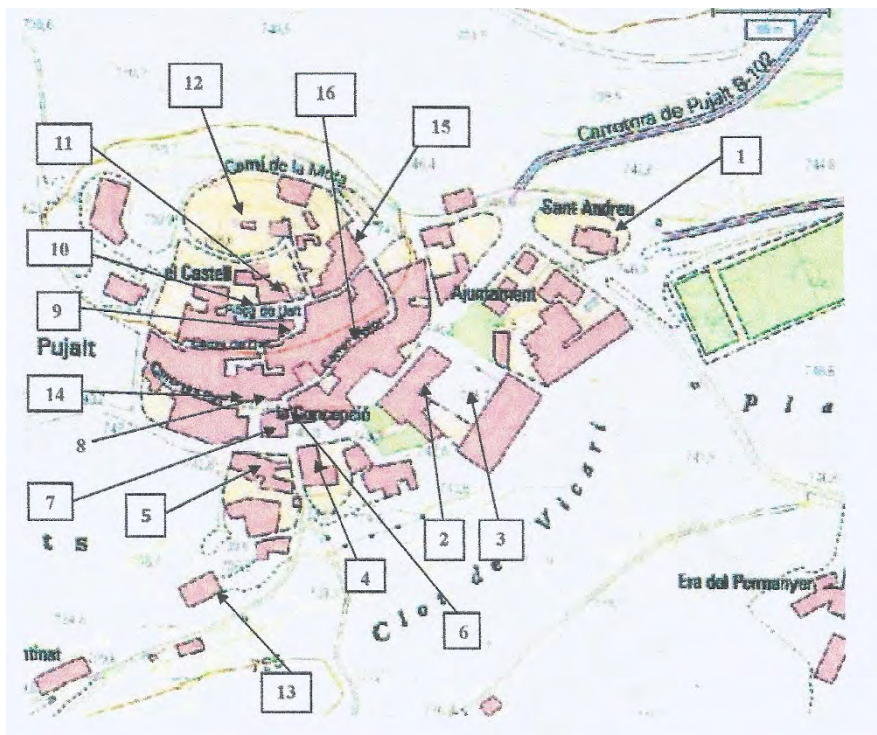
33. S'hi accedeix mitjançant unes escales de pedra. Es tracta d'un túnel excavat a la roca natural amb 19 metres de llargada, 1 metre d'amplada i una alçada que oscil·la entre amb 1'70 metres i 2'10 metres. Aquest refugi presenta la peculiaritat de tenir un reforç doble: a l'entrada trobem una volta feta de pedra amb ciment en la qual es recolzava una estructura en fusta d'uns 6 metres de llargada.
34. Va néixer i va viure els primers anys de la seva vida al barri barceloní de Gràcia. El 14 d'abril de 1938 va ser cridat —com molts altres nois catalans— a files i passà a formar part de la famosa lleva del biberó. Va participar en diverses batalles. A l'Ebre va ser ferit i posteriorment se'l traslladà a Pujalt on va ser incorporat al Batalló d'Obres i Treballs de la base.
35. López recorda que tots els dies eren exactament iguals. Els llevaven a les set del matí. Els portaven una mica de cafè malta i s'havien d'espavilar per tal d'ingerir alguna cosa sòlida. Després s'estaven tot el matí treballant o bé asseguts fumant: "la veritat és que treballàrem poc". Quan arribava el migdia realitzaven l'únic àpat que tenien garantit cada dia. Es traslladaven fins on els deien i els repartien menjar d'unes peroles. Si hi havia sort fins i tot podien gaudir de mig "chusco". Aquest fet els obligava a traslladar-se setmanalment fins a poblacions veïnes —com Sant Ramon— on compraven tot allò que trobaven. Continuaven treballant fins que es feia fosc. Aleshores tenien plena llibertat per traslladar-se fins a *l'Hogar del Soldado* i prendre's una grosella.
36. Entrevistes realitzades, respectivament, el 30 de desembre de 2012, el 8 de gener de 2003 i el 28 de desembre de 2002.
37. Aquest va ser el cas de Josep Bru. Quan era un vailet, tenia al voltant de 4-5 anys, es va clavar una punxa d'un tancat de ferro. Els seus amics i familiars el dugueren a l'hospital militar de Pujalt on els soldats el van curar.
38. Concretament el parc central estava a Igualada. Hi havia un destacament a Manresa i un altre a Solsona i tot un seguit de tallers mòbils a Òdena, el Portell, Calaf, Tàrraga, Santa Margarida de Montbui i Santa Coloma de Queralt.
39. Aquestes i altres expropiacions poder resseguir-se a: Arxiu Comarcal de l'Anoia: caixa 41: "*Relación de los objetos que han sido quitados por los rojos*".
40. "El Front Popular parla a Pujalt", *Horitzons. Òrgan del Partit Socialista Unificat de Catalunya*, 84, 18 desembre 1938: 12.
41. Ubicats respectivament a cal Solé, cal Solé Vell i a cal Paraire, a la plaça de Dalt.
42. La barberia es trobava ubicada a cal Casana. L'alimentació podien complementar-la comprant productes a l'única botiga d'ultramarins de Pujalt.
43. Aquest servei l'oferia el Socorro Roig local. El van crear unes noies de Pujalt, l'agost de 1938, per tal d'ajudar a combatents i refugiats.
44. "Monitores de Cultura Física", *La Trinchera: órgano de la 27 División*, 17, 10 diciembre 1938: 14.
45. Coletas, Ramon (1997): *Pujalt*, treball manuscrit inèdit.
46. Podeu resseguir-ho a l'article: "Nuevos soldados en la base de instrucción del XVIII Cuerpo de Ejército", *Avanzar: XVIII Cuerpo de Ejército*, núm. 4, 10 diciembre 1938, pp. 14-15.
47. *La Vanguardia*, diumenge 30 d'octubre de 1938, p. 5.
48. Hi participaren esportistes de la base i atletes d'altres unitats militars. Realitzaren exercicis gimnàstics, curses, llançaments de granades, lluita de cordes i un partit de futbol entre l'equip de la base i el de la Intendència de Calaf. Tot seguit un equip de noies del "Comité Català pro Esports Popular" realitzà exercicis de gimnàstica rítmica i diverses proves d'atletisme. Hi participaren, entre d'altres, les atletes Torremadé, Saltó, Valls, Manzano i les germanes Andreu. El festival finalitzà: "*con recitales y cantos ejecutados por la tropa y unos ballets catalans por las muchachas de la Comisión Femenina d'Ajut al Combatent, terminando con un lucido baile*", *La Vanguardia*, dissabte 3 de setembre de 1938: 9.
49. Un cop més l'esport estava present mitjançant un partit de futbol que guanyà l'equip de la base. Se'ls obsequià amb una pilota reglamentària donació pel Comitè local del Socorro Rojo. Durant el descans: "*se celebró un concurso de montaje y desmontaje de mortero, fusil ametrallador y ametralladoras. Los premios se los llevaron los soldados Ataul Herranz, Augusto Oller, J. Pons, R. Pons, Francisco Pedro y Manuel Felip*", *La Vanguardia*, dijous 20 d'octubre de 1938: 4.
50. Varela, Maria (2002): "La memòria de la Guerra Civil perdura a Pujalt", *La veu de l'Anoia*, 1047: 69.

51. El fill del comandant Gonzalez recorda com un bon dia va sortir de la base atret pel soroll de trets. Va arribar a un camp de tir on un grapat de soldats tombats a terra feien pràctiques de tir. Quan va aparèixer el crit d'un soldat els va fer parar. Jacques Gonzalez es va quedar petrificat. Un capità es dirigí a ell i el va fer pujar a un cotxe que el traslladà fins a l'entrada de la base. Des d'aleshores el jove vailet decidí no atansar-s'hi més.³⁶³, González, Jacques (2002): *La tour de Lagestère*, Anglet, Atlantica: 150-151.
52. Abans de la guerra era la casa més vistosa de la població —una casa burgesa com la recorda Jacques Gonzalez— i estava ubicada a l'entrada de Pujalt³⁶⁵. Sembla ser que els militars van fer marxar els propietaris (Juanito i Blanca) per instal·lar-s'hi.
53. Del major Collantes només en tenim una notícia; va ser cridat a presentar-se urgentment a la Comandància Militar de Barcelona a inicis de 1938 (*La Vanguardia*, 23 de març de 1938: 10).
54. Tal i com pot comprovar-se en l'article "La tasca cultural de la 27 Divisió", *Horitzons. Òrgan del Partit Socialista Unificat de Catalunya*, 65, 18 de juny de 1938: 7.
55. Quan arribà a Pujalt l'impactà notablement les moltes comoditats que varen rebre. No n'estaven acostumats. Podien escollir què volien menjar i hi havia pastís. Tenien una persona dedicada exclusivament al seu servei. Menjaven en una de les habitacions de la casa. A la del costat ho feien els seus pares acompanyats per diversos oficials. La seva mare era l'única dona. El pare estava molt content per veure's rodejat per la seva família, però alhora eren un problema per a la base.
56. Segons les informacions arxivístiques el nombre d'oficials i soldats destinats a cada base era de 49. Dissortadament no hem pogut, ara per ara, afirmar-ho per al cas de Pujalt. Dades extretes de AGMAV, legajo 473, carpeta 2, documento 6 i CRAI, Fons José del Barrio, Caixa 2(1)a, document núm. 24: instrucciones sobre reorganización, 1 octubre 1938.
57. Inspirant-se en les "Estampas de Castelao" Olivé va escriure un seguit de poesies de crítica al franquisme. Fa uns anys l'ajuntament de Pujalt en va una reproducció facsímil.
58. En totes les cases hi pernoctaven oficials: a can Lluç, per exemple, tenien un que era d'Olesa i la dona el venia a veure algunes temporades. A can Casel hi tenien el tinent Llongueras — que havia fet de Crist a la Passió d'Olesa i que s'encarregava de coordinar el batalló d'obres i treballs de la base— i el comandant Jaume Cases.
59. *La Veu de l'Anoia*, divendres 27 d'abril de 2007, p. 8.

Imatges

Mapa 1. Principals ubicacions dels equipaments militars a Pujalt

1. Església de Sant Andreu (Hogar del Soldado)
2. Casanova (casa on vivia el comandant de la base).
3. Parc mòbil i taller de reparació de vehicles.
4. Cobert de cal Solé (intendència).
5. Corral de la Mundeta (magatzem de roba).
6. Cal Franquesa (hospital de la base).
7. Capella de la Puríssima Concepció (Hi assajava la banda de la base).
8. Rectoria (primera casa dels refugiats i oficines militars).
9. Cal Serra (escoles abans, durant i després de la Guerra Civil).
10. Plaça de Dalt (refugi antiaeri).
11. Cal Paraire (presó).
12. Castell de la Mota (punt d'observació i defensa antiaèria).
13. Serradora.
14. Ajuntament.
15. Cal Casteller (S'hi feien classes d'alfabetització per als soldats).
16. Cal Solé Vell (Sabateria).

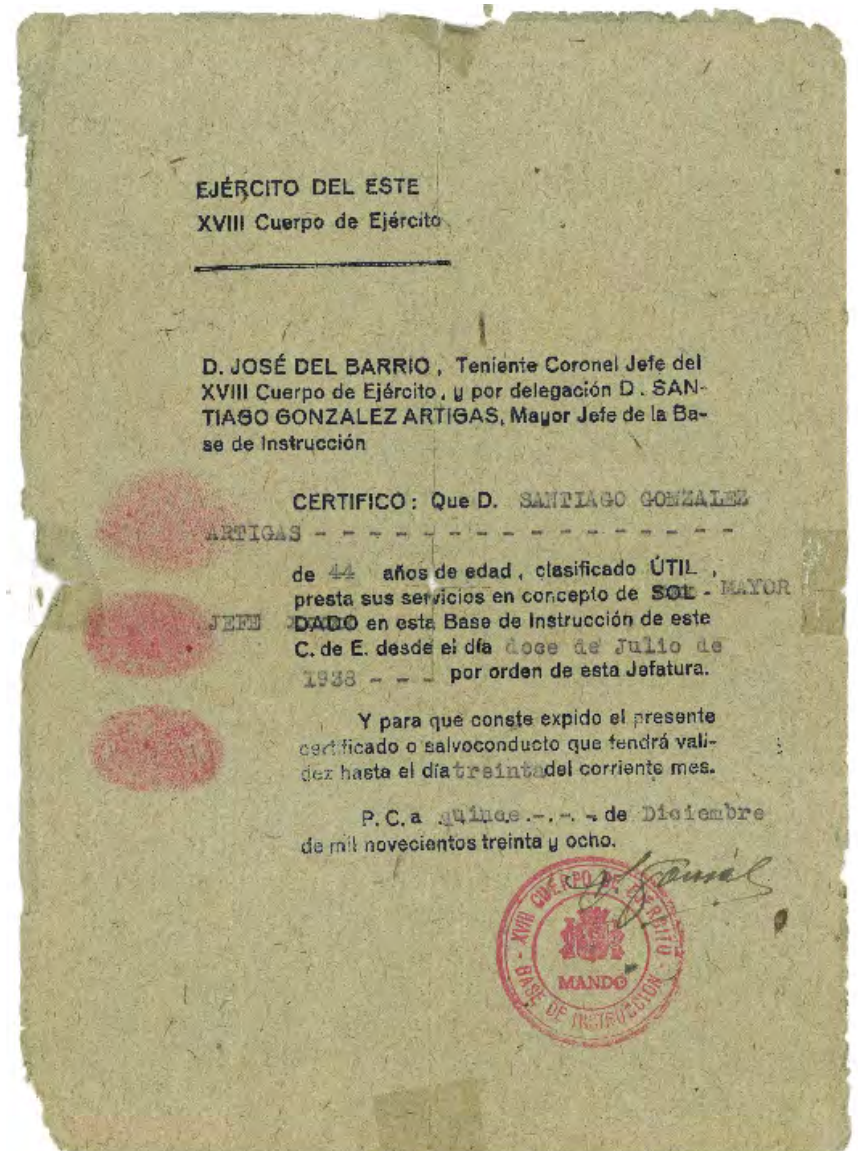
Mapa 2. Espais de la base, fora del recinte urbà.

Figura 1. Tendes còniques o suïsses.

Figura 2. Document en què es designava González com a cap de la base de Pujalt.

Bibliografia

- Aguadé i Sordé, Jaume (2004): *El diari de guerra de Lluís Randé i Inglès. Batalles del Segre i de l'Ebre i camps de concentració (abril 1938-juliol 1939)*, Cossetània Edicions, Valls.
- Besolí, Andreu (2003): "La recuperació i divulgació del patrimoni de la guerra civil a Catalunya: el centre d'instrucció de l'exèrcit popular a Pujalt (Anoia, Barcelona)", *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil*, 1: 117-124.
- Carbonell i Fita, Pere (2002): *Entre la vocació i el deure. Un estudiant de mestre a l'artilleria de l'exèrcit popular (1936-1939)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- Cardona, Gabriel, (1996): "Milicias y Ejércitos", a DDAA, *La Guerra Civil Española*, vol. 10. *Milicias y Ejércitos*, Folio, Barcelona.
- Closa Salinas, Francesc (2004): "La base d'instrucció de l'exèrcit republicà a Pujalt: 1938-1939", *Revista d'Igualada*, 18: 22-37.
- (2008): "La instrucció militar republicana durant la Guerra Civil Espanyola (1937-1939): El cas català", *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil*, 3: 119-140.
- (2015): "La presència militar a l'Urgell durant la guerra civil espanyola. L'escola d'oficials i comisaris de Tàrrrega", *URTX*, 29: 105-119.
- (2018): *Pujalt i la base d'instrucció del XVIII cos d'exèrcit (1936-1939). Canvis, ruptures i continuïtats*, Universitat de Lleida, Lleida.
- Coletas, R (1997): *Pujalt, treball manuscrit inèdit*, 1997.
- González, Jacques (2002): *La tour de Lagestère*, Anglet, Atlantica.
- (2009): "En los meandros del exilio", *Memòria antifranquista del Baix Llobregat*, 5: 22-23.
- Parera i Parera, Magí (2006): *Del solc a la trinxera. Diari de guerra (1938-1939)*, Ajuntament de Subirats, Vilafranca del Penedès.
- Pascual García, Sònia (2009): "Actuacions arqueològiques a la Base d'Instrucció Militar del XVIIIè Cos de l'Exèrcit Popular de la República (campanyes 2005-2006 i 2007). Pujalt (Anoia)", *Miscel·lània Aqualatensia*, 13: 439-462.
- (2010): "La guerra civil espanyola i el seu patrimoni: exemples de les intervencions arqueològiques a la demarcació de Barcelona i de Lleida", *Ebre 38: Revista Internacional de la Guerra Civil*, 4:145-162.
- Sagués, Joan (2003): *Una ciutat en guerra. Lleida en la guerra civil espanyola (1936-1939)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- Salas Larrazábal, Jesús (1973): *Historia del ejército popular de la República*, Editora Nacional, Madrid.
- Varela, Maria (2002): "La memòria de la Guerra Civil perdura a Pujalt", *La veu de l'Anoia*, 1047, Igualada: 67-69.

Autoria: El present treball ha estat conceptualitzat i escrit per Francesc Closa Salinas. L'autor ha llegit i està d'acord amb la present versió del manuscrit.

Conflictes d'interès: L'autor declara no tenir cap conflicte d'interès.

Copyright: © 2021 de l'autor. Presentat per a una possible publicació d'accés obert sota els termes i condicions de la llicència Creative Commons Attribution (CC BY) (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Historia y arqueología

Enviado: 12/05/2021

Aceptado: 16/06/2021

La II República contra las fiebres tifoideas: vertebración del territorio y agua potable. Aproximación histórica a las políticas legislativas y preventivas, 1931-1939.

Mariano Monge Juárez^{1*}

¹ Universidad de Murcia

* Correspondencia: mongejuarez@um.es

Resumen: La fiebre tifoidea es una enfermedad infecciosa, relacionada con el acceso al agua potable, por tanto, se trata de una enfermedad de marcado carácter social e íntimamente unida a las crisis y las desigualdades económicas. La orientación social de las políticas sanitarias de la II República se ocupa de las fiebres tifoideas mediante una legislación preventiva, que, sobre todo, aborda el problema del acceso al agua potable en el mundo rural. Este artículo trata de sintetizar las respuestas del Estado republicano a un problema endémico en el ámbito de la biopolítica, y centra su principal objeto de estudio en el campo de las estrategias legislativas de carácter preventivo, que, hacia 1936, consiguen una drástica disminución de la mortalidad por fiebres tifoideas. La Guerra Civil supone un contexto crítico ante el cual el gobierno instalado en Barcelona establecerá por primera vez la vacunación obligatoria contra las fiebres tifoideas desde noviembre de 1937.

Palabras clave: agua potable; epidemia; fiebres tifoideas; biopolítica; medicina social; política sanitaria.

Abstract: Typhoid fever is an infectious disease related to access to drinking water, therefore, it is a disease of marked social character and closely linked to crises and economic inequalities. The social orientation of the health policies of the Second Republic deals with typhoid fevers through preventive legislation, which, above all, addresses the problem of access to drinking water in the rural world. This article tries to synthesize the responses of the republican State against an endemic problem in the field of biopolitics and focuses its main object of study in the field of preventive legislative strategies, which, by 1936, achieved a drastic reduction in mortality from typhoid fever. The Civil War is a critical context in which the government installed in Barcelona will establish mandatory vaccination against typhoid fever for the first time since November 1937.

Keywords: drinking water; endemic; typhoid fevers; biopolitics; social medicine; health policy.

1. Introducción

El presente artículo tiene por objeto plantear una aproximación a la historia legislativa que se desarrolla en España según el paradigma jurídico-científico entre la proclamación de la II República y la ruptura que supone la Guerra Civil, desde el punto de vista de las políticas legislativas sanitarias, preventivas y sociales, en cuento al acceso al agua potable y su relación con las fiebres tifoideas. Por tanto, la legislación estudiada gira en torno a tres campos, el sanitario, el social y el de las obras públicas.

La historiografía tradicional no ha prestado mucha atención a la dimensión social, económica o política de las fiebres tifoideas, a pesar de constituir una de las principales causas de enfermedad y muerte, tanto en zonas rurales como urbanas, desde al menos finales del siglo XVIII hasta los años treinta del siglo XX, momento en el que, por primera vez, cambia la tendencia y las cifras de morbimortalidad se reducen y alcanzan cotas cercanas a las de Francia o Alemania. Es en este contexto concreto, de ruptura y transformación social, en el que hemos de entender el cambio de paradigma general que supone el advenimiento de la II República y sus nuevas prácticas materializadas, por ejemplo, en la Ley de Coordinación Sanitaria de 1934.

El planteamiento de partida de esta breve investigación es investigar las condiciones legislativas que los diferentes gobiernos republicanos ponen en práctica para luchar directa o indirectamente contra fiebres tifoideas, una infección que afecta especialmente a la población activa en general, pero en especial a los menores de 5 años de edad, cuestión a la que hemos de sumar el problema secular del acceso al agua potable, uno de los indicadores clave para el análisis de las desigualdades interregionales, de clase, de género, desequilibrios campo-ciudad, y/o diferencias entre barrios de grandes ciudades.

Este hecho sitúa al historiador o historiadora ante la dimensión económica, productiva, social y humanitaria de las fiebres tifoideas como problema endémico, ya que supone no solo una amenaza inmediata a la producción (1), sino también a los derechos fundamentales de la ciudadanía. Es por ello que, ante una concepción biopolítica del ejercicio del poder, propia del primer tercio del siglo XX, el Estado republicano y su administración sanitaria intenten combatir el avance de las fiebres tifoideas —igual que de otras enfermedades infectocontagiosas— por primera vez en la historia de España, desde un enfoque holístico y social, característico de su orientación política entre 1931 y 1939.

Por tanto, este artículo pretende mostrar las políticas legislativas de forma descriptiva, de modo que permita a otros investigadores o investigadoras un análisis más completo de la historia social y de la lucha contra las enfermedades infecto-contagiosas —epidémicas o endémicas— a través de modelos interpretativos materialistas, biopolíticos o funcionalistas, en otras regiones, ciudades o en otros países

1.2. Estado de la cuestión

En cuanto a la historiografía general que se ha ocupado de las aportaciones de la II República en materia de medicina social y sanidad pública, en primer lugar, cabe citar la monografía de Barona y Bernabéu, *La salud y el Estado* (2008). Entre las investigaciones más concretas, destaca el artículo de Rodríguez Ocaña, “La sanidad en la II República española, 1931-1939” (2008), el de Bernabéu Metre, “La utopía reformadora de la segunda república: la labor de Marcelino Pascua al frente de la dirección general de sanidad, 1931-1933”, y por último, las aportaciones de Townson, en el “Saneando la sanidad. La Ley de Coordinación Sanitaria de 1934” (2005).

En cuanto a la historiografía general que se ha ocupado de las aportaciones de la II República en materia de medicina social y sanidad pública, en primer lugar, cabe citar la monografía de Barona y Bernabéu, *La salud y el Estado* (2008). Entre las investigaciones más concretas, destaca el artículo de Rodríguez Ocaña, “La sanidad en la II República

española, 1931-1939” (2008), el de Bernabéu Metre, “La utopía reformadora de la segunda república: la labor de Marcelino Pascua al frente de la dirección general de sanidad, 1931-1933”, y por último, las aportaciones de Townson, en el “Saneando la sanidad. La Ley de Coordinación Sanitaria de 1934” (2005).

Si nos referimos a los trabajos más concretos, llama la atención que no exista un gran volumen historiográfico sobre las fiebres tifoideas como objeto de estudio, no obstante, resulta imprescindible señalar el que quizá sea no solo el primer estudio sobre las tifoideas, sino también uno de los más completos, el que publica, en 1951, el pediatra y político italiano, Piero Fornara, “Tratamiento de las fiebres tifoideas en la infancia”. Por otra parte, son imprescindibles las aclaraciones de J. Tuells en sus artículos “El estupor de las fiebres confusas tifoidea y vacuna de Almroth Wright” (2008), en el que hace un brillante ejercicio aclaratorio del concepto fiebre tifoidea, confundido habitualmente con el tifus exantemático, a pesar de que se trata de enfermedades muy diferentes. También es muy conveniente tener en cuenta el artículo de Ledermann, “Una historia del bacilo de Eberth desde Junker hasta Germanier” (2003), sobre la historia de las investigaciones acerca la infección desde finales del siglo XVIII, así como el trabajo de investigación de M. R. Gómez Martínez, “El binomio miseria-enfermedad: un estudio sociohistórico y legislativo sobre las fiebres tifoideas en España (1886-1930) desde la Historia de la salud” (2020), vital para conocer las políticas legislativas desarrolladas en España contra las fiebres tifoideas en los periodos anteriores al que nos ocupamos. Con otra orientación, es imprescindible la perspectiva que plantea Castelló Botía en “Higiene alimentaria y mortalidad en la España contemporánea (1900-1974): el ejemplo de la fiebre tifoidea y la diarrea y enteritis (en menores de dos años)” (2011). Por último, es necesario destacar la rigurosa labor de Laval y Ferreccio, “Fiebre tifoidea: Emergencia, cúspide y declinación de una enfermedad infecciosa en Chile” (2007), que facilita una visión analógica entre el caso de España y el de Chile.

Las fuentes primarias se han centrado casi exclusivamente en documentos legislativos, Órdenes, Reglamentos, Decretos o Leyes del archivo digital de la Gaceta de Madrid (2). También han sido estimables los documentos de Palanca, Yangüela o Moreno Blasco de 1929, 1930 y 1933 respectivamente.

2. Consideraciones históricas contextuales

Debido a las dificultades que las tifoideas presentan hasta la segunda mitad del siglo XIX para ser interpretadas como una entidad nosológica independiente, es difícil rastrear su historia. La obra “Nosographie philosophique, ou la méthode de l’analyse appliquée à la médecine”, de Philippe Pinel (1745-1826), publicada en 1798, no las contempla y Armand Trousseau (1801-1867) tampoco concreta su sintomatología ni su nombre específico. (Laval y Ferreccio, 2007: 535) Hacia 1810, Hildebrand establece por primera vez una clara diferencia entre tifus intestinal y tifus exantemático, y en 1813, M. Petit y M. Serres fijan la definición como “fiebres entero-mesentéricas” (Ledermann, 2003: 58). En 1840, se publica en España la obra —traducida— del doctor Joseph Brize de Larroque (1783-1858), “Tratado de la fiebre tifoidea. Con especificación de las diferentes formas bajo que puede presentarse y del tratamiento que es aplicable”, investigación que ya define la enfermedad y fija su descripción y tratamiento por primera vez en el ámbito castellanoparlante, no obstante, todavía habrá que esperar más de cuarenta años hasta encontrar el agente causante de la infección.

El descubrimiento de la bacteria responsable de las fiebres tifoideas se contextualiza en la revolución pasteuriana. Se trata del momento en que Louis Pasteur (1822-95) funda el nuevo paradigma de la microbiología, Robert Koch (1843-1910) describe por primera vez el bacilo de la tuberculosis, Jaime Ferrán (1851-1929) pone en práctica “su método”, es decir, la primera vacuna contra el cólera morbo o Alexander Yersin (1863-1943) y

Kitasato Shibasaburō (1852-1931) identifican la *yersinia pestis*, un periodo marcado por dos focos de creación científica que avanzarán a marchas forzadas en el campo de la microbiología: el Instituto Pasteur de París, desde 1887, y el Instituto Koch de Berlín, inaugurado en 1891. Es también el tiempo en el que se construye la ciencia nacional, ya que, por primera vez, en Francia y Alemania, el Estado se implica e invierte de forma directa en el desarrollo científico. De modo que, desde la década de los años ochenta, Francia y Alemania rivalizarán en una carrera que cambiará el mundo y las formas de afrontar enfermedades hasta aquel momento incurables. En este panorama político-científico, hemos de entender el primer abordaje de las fiebres tifoideas, también el modelo de “ciencia nacional”, que en cierto modo procura España desde principios del siglo XX con escaso éxito, y que la II República asume como uno de sus principales objetivos.

En el caso concreto de las tifoideas, desde 1880, dos científicos pugnan por identificar su agente causante, los patólogos y bacteriólogos alemanes Edwin Klebs (1834-1913) y Karl Joseph Eberth (1835-1926), que definitivamente descubren la bacteria, también llamada “bacilo de Eberth” o *Eberthella*. (Ledermann, 2003: 59) Aunque, desde finales de los años noventa del siglo XIX el nombre “fiebre tifoidea” irá cayendo en desuso en beneficio del concepto “salmonela” o *salmonellosis*, cuya denominación se debe al veterinario estadounidense Daniel Elmer Salmon (1850-1914). (Gómez Martínez, 2020: 103-104).

En definitiva, la fiebre tifoidea, eberthianas, entéricas, paratifoideas, paratíficas, tifus abdominal, intestinal o salmonellosis es una enfermedad infecciosa -septicemia-, de carácter epidémico o endémico, producida por una bacteria del género *salmonella typhi* o *paratyphi* A, B o C que se transmite mayoritariamente por el consumo de aguas contaminadas por residuos fecales o alimentos en mal estado.

El periodo comprendido entre 1886 y 1924 significa una etapa de expansión económica, industrial y urbana, también de desarrollo de enfermedades infecciosas posteriores a las últimas grandes pandemias, de cólera morbo y gripe en Europa y América. Desde el punto de vista económico, social y epidémico, durante los años 20 y 30 del siglo XX, en España, sobre todo después de 1924, las medidas sociales y el auge de las obras públicas —conducciones de aguas potables— se traducen en un progresivo descenso de los fallecimientos por fiebres tifoideas, que, en 1936, como resultado de la intensa obra social y sanitaria de la II República, ya ha descendido un 51,8% respecto a los datos 1924 (3). En la Tabla 1 se observa la evolución de la mortalidad; la línea de la gráfica nos advierte que los datos del periodo republicano no se vuelven a lograr hasta 1948 (4) y nos señala tres momentos clave que definen crisis agudas de carácter político y/o militar en España: hacia 1918, tras la I Guerra Mundial y la pandemia de gripe; los años finales de la dictadura de Primo de Rivera; la Guerra Civil; y los primeros años de dictadura, hasta aproximadamente 1942, cuando la tendencia vuelve a cambiar.

Aunque la vacunación nunca fue masiva, ni las tifoideas fueron objeto principal de las autoridades sanitarias españolas, como decíamos antes, hemos de atribuir esta evolución positiva desde mediados de los años 20 a un momento de cierta bonanza económica y social en España, situación que afecta a todas las enfermedades infecciosas. Además, es considerable el hecho de que las fiebres tifoideas fueran incluidas en el grupo B —de “infecciones comunes”— de la lista de “enfermedades de declaración obligatoria”, a partir de 1919. (6) No obstante, las fiebres eberthianas seguirán siendo un problema social, así lo manifestaba en 1929 el futuro director general de sanidad, el médico militar José Alberto Palanca (1888-1973), que las considera un problema sin resolver, atribuido a tres causas: la mala gestión de las aguas potables por municipios y diputaciones provinciales; la falta de una educación higiénica suficiente; y las malas “condiciones de habitación” de la mayoría de los españoles (1929: 9). El advenimiento de la II República supone avances sociales y educativos revolucionarios, que contribuyen a dar una respuesta concreta y eficaz de los tres problemas sobre los que incide Palanca, y que supondrán al drástico descenso de la enfermedad que alcanza mínimos en 1936. Además, durante la década de los treinta, será destacable los avances

científicos en el seno del Instituto Llorente, que desarrolla la primera estandarización de una vacuna polivalente contra la fiebre tifoidea-paratífica, antiestafilocócica, antigonocócica y antimelitense (Mateo de la Hoz, 2015: 172).

Ya desde los años 20, el debate en torno a la etiología directa o indirecta de las tifoideas se había orientado al análisis sociológico de las condiciones de vida de las clases más desfavorecidas. Así lo argumenta O. Yangüela en 1930, en un artículo sobre la incidencia de las tifoideas en Barcelona en los años 20, sirviéndose de una cita de Macaigne:

“La predisposición creada por el surmenaje, la fatiga, la mala alimentación, el hacinamiento, es un factor tan constante, que ciertos autores se inclinan a considerar como causa determinante que permite al bacilo ingerido o preexistente en el intestino, adquirir o manifestar su virulencia.” (1930: 125).

En definitiva, la mejora de las condiciones de vida generales durante el periodo de la II República, más las reformas sanitarias, la educación para salud y la aplicación de avances científicos suponen un periodo de sensible retroceso de la infección.

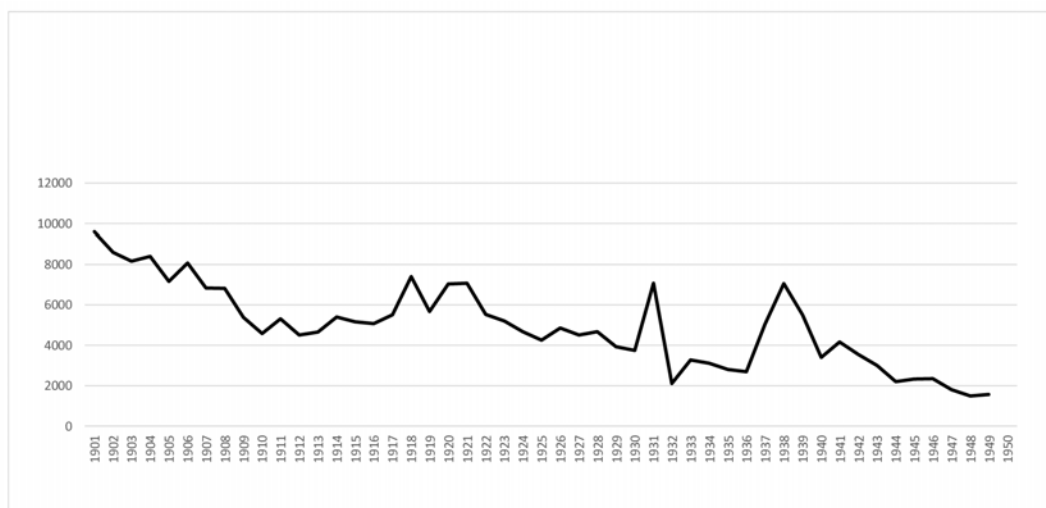

Tabla 1. Mortalidad por fiebres tifoideas en España, 1901-1950 (5)

3. La II República y la salud como derecho fundamental

En este contexto de medicina social que nos recuerda mucho las tesis de Rudolf Virchow (1821-1902), la República inicia su andadura política con un hecho histórico, la creación del Ministerio de Trabajo y Previsión Social en abril de 1931, a cuyo frente se encontrará el socialista Largo Caballero (1869-1946). Por primera vez, la sanidad en España se desmilitariza y no depende del Ministerio de Gobernación –siempre relacionado con las estructuras militares y policiales del Estado-. A su vez, en la Dirección General de Sanidad se sitúa Marcelino Pascua (1897-1977), un prestigioso científico, civil, que centra muchas de sus acciones en el acceso del agua potable, tanto de zonas rurales como urbanas, una estrategia política y legislativa muy intensa con los nuevos gobiernos, que, aunque en cierta medida pretenden continuar con la orientación que

había seguido el último director general de sanidad de la dictadura (Gómez Martínez, 2020), la nueva filosofía política republicana produce un giro sustancial en la medicina preventiva, mucho más dirigida a fomentar el equilibrio entre territorio y clases sociales, pero sobre todo, porque el nuevo paradigma republicano va a significar que se hable por primera vez de la salud como un derecho fundamental, (Moreno Blasco, 1933:5) ya que la nueva idea es hacer de la medicina un ejercicio público:

“[...] es necesario que el médico salga a la plaza y actúe públicamente ejerciendo de vocero de la higiene y de la profilaxis, convirtiéndose así en elemento director de la vida de los pueblos.” (Moreno Blasco, 1933: 3)

Uno de los primeros documentos que mejor sintetiza la filosofía social y sanitaria de la República es el Decreto del 14 de octubre de 1931, que dicta el Ministerio de la Gobernación para la “creación de una comisión permanente de investigación sanitaria”. Según su artículo 2, “dicha Comisión permanente quedará constituida de la siguiente manera: presidente, D. Jorge Francisco Tello Muñoz; Vocales, don Gregorio Marañón Pasadillo, D. Gustavo Pittaluga Fattorini, D. Manuel Tapia Martínez y D. Sadí de Buen Lozano; secretario, D. José Domingo Hernández Guerra.” Resulta difícil seguir escribiendo sin hacer referencia al destino que van a sufrir varios de estos científicos durante los primeros años de la dictadura. Tello Muñoz, será víctima del “programa de depuración”, por tanto, separado de su cátedra y de la dirección del Instituto Cajal; Gustavo Pittaluga también será destituido de su cátedra en febrero de 1939 y tendrá que exiliarse primero en París, y posteriormente, en La Habana. Pittaluga nunca aceptaría las invitaciones de Marañón para regresar a España (Otero Carvajal et al., 2006). En cuanto a Sadí de Buen Lozano, sin duda el virólogo con más proyección de futuro de aquel momento en España, será asesinado por militares sublevados en Córdoba el 3 de septiembre de 1936. (Chacón Torres, 2000: 213-214)

La cuestión es que se trata de un prestigioso equipo de científicos, la mayoría procedentes del Instituto Nacional de Higiene Alfonso XIII (Instituto Nacional de Sanidad a partir de 1934), que han recibido formación fuera de España, y constituye parte de la vanguardia europea y española en materia de microbiología y medicina preventiva y social, como es el caso de los citados Pittaluga o Tello Muñoz y sus discípulos Tapia Martínez y de Buen Lozano.

A la misma vez se crea por Decreto la “Sección de Ingeniería y Arquitectura Sanitaria”, en el seno de la Dirección General de Sanidad, con el objeto de dar respuesta a:

“El creciente proceso y desarrollo del urbanismo y la preocupación que actualmente se inicia por parte de importantes organismos del Estado, de acometer la solución de problemas de ingeniería, íntimamente ligados con la Higiene y Sanidad de las ciudades, así como el inexcusable deber de la Dirección general de Sanidad de sugerir, iniciar, cooperar y fomentar la realización de obras y trabajos de saneamiento del medio rural” (9).

Es decir, la estrategia que fundamenta la política sanitaria de la joven República española es abordar por primera vez la vertebración del territorio nacional y empezar a superar los desequilibrios interregionales, sobre todo campo-ciudad que venían siendo, desde la segunda mitad del siglo XIX, uno de los grandes retos para políticos e intelectuales. En su ensayo publicado en 1921, “España invertebrada”, Ortega y Gasset había puesto el foco de atención en un nuevo concepto, la vertebración y equilibrio interterritorial. Es esta idea la que determina a los políticos republicanos al afrontan el

problema de la sanidad, las comunicaciones —obras públicas— y/o la educación, factores decisivos en el reto de esta vertebración. (Molina Cano, 2018)

Como ya advertíamos más arriba, la nueva filosofía política en materia de sanidad tiene una marcada orientación social, dirigida a las áreas o regiones más deprimidas de la geografía española, para ello, en abril de 1932, se crean los Centros Secundarios de Higiene Rural en Hellín, Alcoy, Reinosa, Plasencia, Sigüenza, Jaca, Linares, Algeciras, Lorca, Talavera de la Reina, Villalón, Villafranca del Bierzo, Valdepeñas, Peñaranda de Bracamonte y Pozoblanco, y el modelo de vertebración progresa. Su función es eminentemente preventiva, pero, sobre todo, intenta abordar el problema de las “enfermedades evitables” y, sobre todo, la mortalidad infantil por medio de “estudios demográficos-sanitarios, higiene social, propaganda higiénica (10). Al frente de estos centros rurales se sitúa a un médico que coordina las actividades del siguiente eslabón, las “enfermeras visitadoras (11), que funcionan como agentes de cambio social en contacto con la realidad cotidiana (condiciones de vida material).

Las autoridades republicanas son conscientes de que las fiebres tifoideas suponen un indicador de subdesarrollo regional, de ahí que el campo normativo o legislativo sea planteado como una lucha global de la salud pública, humana y animal. En 1932, la Dirección General de Industria y Ganadería, a cuyo frente se encuentra el farmacéutico Francisco Saval Moris, convoca un concurso oposición para veterinarios que incluye un tema destinado al estudio de las “Causas de alteración y toxicidad de los alimentos. Putrefacción y fermentación. Inspecciones: paratíficas. (12). Serán numerosos los municipios que aprovechan el apoyo estatal para desarrollar proyectos de abastecimiento de aguas seguras; Sitges (13), Tabernes de Valldigna (14), Santiago de Compostela (15), Jaén (16), Mallorca (17), Islas Canarias son los primeros municipios o territorios (18). En enero de 1932, el Ministerio de Obras Públicas dota con más de 800.000 pesetas a la Dirección General de Obras Hidráulicas para la conducción de aguas potables (19).

Por otra parte, en junio de 1933, la Gaceta de Madrid publica el nombramiento del prestigioso bacteriólogo, José Román Manzanete (1902-83), como nuevo jefe de la Sección de Epidemiología Hídrica y Fiebre Tifoidea del Instituto Nacional de Higiene (20), es decir, se crea, por primera vez, una sección específica para la lucha contra las tifoideas. Igual que Tapia Martínez, Hernández Guerra, de Buen Lozano o Marcelino Pascua, Román Manzanete responde a un perfil similar, un joven científico vinculado a la Fundación Rockefeller, que han gozado de becas o experiencias en Francia, Alemania o Estados Unidos. (Bernabéu Mestre, 2000).

En junio de 1934 se produce también un hecho fundamental, ya que el médico y ministro José Estadella Arnó (1880-1951) —sucesor de Largo Caballero— presenta en el parlamento la Ley de Coordinación Sanitaria (21), aprobada el 11 de julio, cuyo objetivo es renovar el contexto jurídico sanitario todavía anclado en la Ley de 1855. (Townson, 2005) A continuación, también en julio del 34, el Ministerio de Obras Públicas presenta el proyecto de ley sobre el Plan Nacional de Obras Hidráulicas, que pretende llevar aguas potables a gran parte de España (22). En septiembre de ese mismo año, el Ministerio de Trabajo, Sanidad y Previsión publica el Reglamento Orgánico de Sanidad Exterior, una medida legislativa que sitúa a España en el contexto sanitario europeo del momento, en consonancia con las estrategias de cooperación internacional de la Ley de Enfermedades de Declaración Obligatoria de 1919, pero, sobre todo, según las directrices del Convenio Sanitario Internacional de París de 1926, que pretende:

“Impedir la importación en territorio español de las enfermedades infecciosas, así como la exportación de las mismas. [Sanidad exterior] Está constituida por todos los servicios que contribuyen a tal fin y regulada por las deposiciones, legales y administrativas dictadas al efecto [...] Entre las enfermedades contagiosas comunes se comprende, como principales, el dengue, difteria, disenterías, encefalitis letárgica, escarlatina, fiebre recurrente, fiebres tíficas y paratífica, gripe, lepra, meningitis cerebroespinal, paludismo, poliomiелitis aguda, psitacosis, septicemias en general,

sarampión, sarna, tuberculosis, tos ferina, coqueluche, tracoma, varicela, varioloide y venereosifilíticas, así como cualquier otra que pueda adquirir carácter epidémico.” (23).

Además, en 1935, las cortes aprueban la Ley Municipal que coordina y vertebra los poderes locales, en la que se contempla el abordaje del acceso a las aguas potables (24), así como la reforma de las Mancomunidades Sanitarias, que se encarga de tejer una red de control sanitario en la España rural (Martínez Navarro, 1994: 32). En diciembre del 35, es aprobado el Reglamento de los Servicios Centrales de la Subsecretaría de Sanidad y Beneficencia (25), que en su artículo 8 observa que cada municipio:

“Tramitará cuánto se refiere a los abastecimientos urbanos: aguas potables, eliminación de excretas y basuras, higiene de la vivienda y de los establecimientos e industrias insalubres, cementerios y policía mortuoria, vías públicas y demás asuntos, de carácter local.” (26)

La lucha contra la endemia invisible se intensifica en el momento en que alcanza los mejores datos estadísticos de mortalidad de la historia de España hasta el momento (Tabla 1). Es evidente que la coordinación estratégica lograda por la República, que combina el acceso a las aguas potables y las políticas sanitarias preventivas reducen sensiblemente la incidencia, y, por tanto, la mortalidad. Es en este momento de progreso cuando, en febrero de 1936, la Gaceta de Madrid da a conocer una de las Órdenes más importantes, aunque también menos conocidas, sobre la historia de la medicina preventiva en España, se trata del documento que fija las funciones elementales de los Centros Secundarios de Higiene Rural, entre las que se destaca la “inmunización contra la viruela, difteria, tifoideas y tuberculosis”(27), es decir, es el primer programa de vacunación integral que diseña el Estado español. Poco después, en diciembre de 1936, ya en plena Guerra Civil, Manuel Azaña firma uno de los decretos más importantes en materia de acceso al agua potable, que “proyectará y construirá totalmente a sus expensas las obras de toma, captación y conducción de aguas potables” destinadas al abastecimiento de pueblos menores “de dos mil habitantes”. (28)

Pero todo cambia con la Guerra Civil y los primeros años de la dictadura que significarán un cambio sustancial en la lucha contra las fiebres tifoideas. Ya en plena contienda, dadas las masivas infecciones, el gobierno de la República de Barcelona publica la Disposición de 11 de noviembre de 1937, por medio de la cual se recomienda la vacunación sistemática contra las fiebres tifoideas de toda la población civil, en especial en evacuados y refugiados (29). La medida produce pocos efectos prácticos, pero es histórica porque supone la primera medida legislativa que aconsejaba la vacunación específica contra el bacilo de Eberth.

Por otra parte, en los territorios en los que triunfa la sublevación fascista del 18 de julio de 1936 no será aplicada la recomendación de la vacunación sistemática. La España ocupada sufrirá un importante retroceso en materia de salud pública. Nuevamente militarizada, se abandonarán los presupuestos de la medicina social y de avance en el acceso al agua potable en zonas rurales y barrios depauperados de grandes ciudades.

La guerra producirá una epidemia de fiebres tifoideas entre 1937 y 1939, y tras la derrota de la II República, la incidencia mortífera de las tifoideas en todo el país mantendrá cifras muy elevadas, sobre todo en 1941. (Tabla 1).

Bibliografía

1. Amich Elías, Cristina (2008): "El trabajo de los menores de edad en la dictadura franquista", *Historia Contemporánea*, 36: 163-192.
2. Barona, Josep Lluís y Bernabéu, Josep. (2008): *La salud y el Estado*, PUV, Valencia.
3. Bernabéu Mestre, Josep (2000): "La utopía reformadora de la Segunda República: la labor de Marcelino Pascua al frente de la Dirección General de Sanidad", *Revista Española de Salud Pública*, 74: 1-13.
4. Castelló Botía, Isabel (2011): "Higiene alimentaria y mortalidad en la España contemporánea (1900-1974): el ejemplo de la fiebre tifoidea y la diarrea y enteritis (en menores de dos años)", *Revista española de nutrición humana y dietética*, 2; 41-46.
5. Chacón Torres, E.A. (2000): "Semblanza: Dr. Sadí de Buen López de Heredia", *Revista Médica del Hospital General de México*, S.S. 6(83): 213-214.
6. Fornara, Piero (1951): "Tratamiento de las fiebres tifoideas en la infancia", *Anales de Medicina y Cirugía*, octubre, 76: 224-249.
7. Gómez Martínez, María Rosa (2020): "El binomio miseria-enfermedad: un estudio sociohistórico y legislativo sobre las fiebres tifoideas en España (1886-1930) desde la Historia de la salud", *Cultura de los Cuidados*, 56: 101-114.
8. Laval, Enrique R. y Ferreccio, Catterina R. (2007): "Fiebre tifoidea: Emergencia, cúspide y declinación de una enfermedad infecciosa en Chile", *Revista Chilena de Infectología*, 24, 6: 435-440.
9. Ledermann, Walter (2003): "Una historia del bacilo de Eberth desde Junker hasta Germanier", *Revista Chilena de Infectología*, 20: 58-61.
10. Martínez Navarro, Juan Fernando (1994): "Salud pública y desarrollo de la epidemiología en la España del siglo XX", *Revista de Sanidad e Higiene Pública*, 68: 29-43.
11. Mateo de la Hoz, Mónica (2015): "Historia del Instituto Llorente. (1894-1997)", tesis doctoral dirigida por Fco. Puerto Sarmiento y Enrique Granda Vega. Universidad de Complutense de Madrid. Facultad de Farmacia y tecnología farmacéutica.
12. Molina Cano, Jerónimo (2018): "La polémica del España invertebrada de José Ortega y Gasset en la fábrica del Estado español", *Revista de Estudios Políticos*, 181: 13-38.
13. Moreno Blasco, Benito (1933): "Algunos aspectos de las epidemias tíficas, el teorema de Hazen y la profilaxis de las mismas", Conferencia pronunciada en el Ateneo Riojano en diciembre de 1932, Imprenta Aldecoa, Burgos.
14. Otero Carvajal, Luis Enrique et al. (2006): *La destrucción de la ciencia en España: depuración universitaria en el franquismo*, Universidad Complutense, Madrid.
15. Palanca, José A. (1929): "El problema de la fiebre tifoidea en España", Discurso leído en la Real Academia de Medicina leído el 9 de febrero, Imprenta Gráfica Universal, Madrid.
16. Rodríguez-Ocaña, Esteban (2019): "España y la organización mundial de la salud en tiempos de Palanca: una evaluación provisional", *Asclepio*, 71, (1): 254-265.
17. Rodríguez Ocaña, Esteban (2008): "La sanidad en la II República española, 1931-1939", en J. Atenza, B. Díaz y E. Rodríguez Ocaña, *El Centro Secundario de Higiene Rural de Talavera de la Reina. 75 aniversario de una experiencia modernizadora en la Sanidad*, Talavera de la Reina: 5-12.
18. Townson, Nigel (2005): "Saneando la sanidad. La Ley de Coordinación Sanitaria de 1934", *Cuadernos Republicanos*, 57: 25-38.
19. Tuells, José (2009): "EL estupor de las fiebres confusas: tifoidea y vacuna de Almroth Wright", *Vacunas: investigación y práctica*, 10, 2: 64-67.
20. Tuells, José y Duro-Torrijos, José Luis (2012): "Los caballos de la difteria", *Vacunas: investigación y práctica*, 13, 1: 2012, 35-37.
21. Yangüela, O. (1930): "La fiebre tifoidea en Barcelona durante estos últimos años", *Revista de los Servicios Sanitarios y Demográficos de Barcelona*, 7, octubre, tomo II.

Referencias

1. Sobre todo, si tenemos en cuenta que la cultura tradicional del trabajo en España empujaba a muchos niños y niñas de entre 7 y 12 años a incorporarse al mundo laboral, aunque el trabajo de la República centre grandes esfuerzos en endurecer la legislación para acabar con el trabajo infantil, sobre todo desde el Decreto de 25 de septiembre de 1934 (Amich, 2008: 164).
2. <https://www.boe.es/buscar/gazeta.php>.
3. Según el Instituto Nacional de Estadística (INE) el total de fallecidos por fiebres tifoideas en España en 1924 fue de 5.202 personas, y de 2.695 en 1936.
4. Conviene advertir que los datos estadístico sanitarios publicados por el INE de la dictadura presentan serias dudas, sobre todo en el contexto al que nos referimos, en el que España pretendía ser admitida en la OMS, hecho que no se produce hasta 1952, siendo el general José Alberto Palanca el Director General de Sanidad, precisamente uno de los mejores conocedores de las fiebres tifoideas. (Rodríguez-Ocaña, 2019).
5. Según el Instituto nacional de Industria (www.ine.es).
6. Gaceta de Madrid, nº 23, 23/01/1919, p. 308-310. <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1919/023/A00308-00310.pdf>
7. Gaceta de Madrid, nº 287, 14/10/1931, p. 255. <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1931/287/A00255-00256.pdf>
8. Gaceta de Madrid, nº 48, 17/02/1939, p. 932. <https://boe.es/datos/pdfs/BOE//1939/048/A00932-00932.pdf>
9. Gaceta de Madrid, nº 287, 14/10/1931, p. 256. <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1931/287/A00256-00256.pdf>
10. Gaceta de Madrid, nº 114, 23/04/1932, p. 593. <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1932/114/A00593-00593.pdf>
11. Gaceta de Madrid, nº 272, 28/02/1932, pp. 2237-2238. <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1932/272/A02237-02239.pdf>
12. Gaceta de Madrid, nº 334, 29/11/1932, p. 1477. <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1932/334/A01474-01480.pdf>
13. Gaceta de Madrid, nº 144, 24/05/1931, p. 905. <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1931/144/A00905-00905.pdf>
14. Gaceta de Madrid, nº 274, 26/09/1931, p. 2037. <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1931/269/A02037-02037.pdf>
15. Gaceta de Madrid, nº 205, 23/07/1932, p. 631. <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1932/205/A00631-00632.pdf>.
16. Gaceta de Madrid, nº 287, 14/10/1931, pp. 268-271. <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1931/287/A00268-00271.pdf>.
17. Gaceta de Madrid, nº 201, 19/07/1932, p. 419. <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1932/201/A00419-00419.pdf>.
18. Gaceta de Madrid, nº 227, 23/11/1933, pp. 1204-1205. <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1933/327/A01204-01205.pdf>
19. Gaceta de Madrid, nº 31, 31/10/1932, pp. 791-972. <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1932/031/A00791-00792.pdf>.
20. Gaceta de Madrid, nº 167, de 16/06/1933, p. 2028 <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1933/167/A02028-02028.pdf>
21. Gaceta de Madrid, nº 196, 15/07/1934, pp. 538-543. <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1934/196/A00538-00543.pdf>.
22. Gaceta de Madrid, nº 182, 01/07/1934, pp. 12-16. <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1934/182/A00012-00016.pdf>
23. Gaceta de Madrid, nº 262, 19/09/1934, p. 2418. <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1934/262/A02418-02431.pdf>
24. Gaceta de Madrid, nº 305, 01/11/1935, pp. 898-909. <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1935/305/A00898-00919.pdf>

25. Gaceta de Madrid, nº 338, 04/12/1935, pp. 1927-1932. <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1935/338/A01927-01932.pdf>
26. Gaceta de Madrid, nº 338, 04/12/1935, pp. 1927-1932. <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1935/338/A01927-01932.pdf>
27. Gaceta de Madrid, nº 44, 13/02/1936, p. 1336. <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1936/044/B01334-01336.pdf>
28. Gaceta de Madrid, nº 357, 22/12/1936, p. 1060. <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1936/357/B01080-01080.pdf>
29. GM, nº 315, 10/11/1937, p. 502. <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1937/315/B00502-00502.pdf>

Figuras

Figura 1. La vacuna antitífica” según “Mundo gráfico

(“La vacuna antitífica, en Mundo gráfico, nº 1333. 19/05/1937. P. 10. Biblioteca nacional de España. <http://hemerotecadigital.bne.es/issue.vm?id=0002440348&page=10&search=mundo+grafico+la+vacuna+antitifica&lang=es>

La vacuna antitífica

La vacuna por inyección y por vía bucal. En qué casos y a qué personas no debe vacunarse.—La vacuna, la mujer y el niño

En el éxito de la campaña antitífica, que, dirigida y orientada por el Ministerio de Sanidad, viene desarrollándose en Madrid, tiene una parte muy principal la labor desarrollada por el Instituto Nacional de Sanidad, una de las instituciones oficiales de que más legítimamente puede enorgullecerse el Estado español. El Instituto está realizando en este sentido un trabajo sencillamente admirable. Hemos creído interesante recoger, a través de personalidades tan destacadas en nuestros medios científicos como el doctor don Luis Rodríguez Illera, director del Instituto, y el doctor don José R. Manzanao, secretario, algunas opiniones en torno a la vacuna antitífica y en respuesta a las muchas preguntas que el público le hace sobre este tema tan de hoy. Por la jerarquía científica y la autoridad de los que emiten estas opiniones, por la precisión con que la gente sigue este problema de la vacuna, creemos que las palabras recogidas de los ilustres doctores Fernández Illera y Manzanao serán leídas por el público de nuestra revista con el máximo interés.

Razón de la vacunación antitífica

El mecanismo de protección del organismo está relacionado con el tipo de infección o enfermedad que se trata de combatir. Como la fiebre tifoidea y procesos similares (paratíficos, salmonelosis...) son fundamentalmente infecciones generalizadas, la orientación de la profilaxis o prevención de ellas ha de buscar el estímulo o la creación de sustancias específicas defensoras, imitando lo que la Naturaleza nos da hecho, pues sabemos que no hay inmunidad más sólida y duradera que la que proporciona el haber padecido la enfermedad. Y no se olvide que precisamente la enfermedad es generalizada y vacuna en firme, sin distinguir si el paciente tuvo más o menos localizaciones. Es más: en aquellas infecciones tíficas muy atenuadas, cuyos síntomas locales pasan casi inadvertidos, y que quedan, en realidad, reducidas a unos días de fiebre sin localización alguna, la inmunidad que confieren—es decir, la vacunación natural—es igualmente sólida y duradera. A esta evidencia responde la vacunación subcutánea, basada en principios perfectamente comprobados. Su eficacia está tan fuera de duda, que nadie la discute.

Estadísticas en favor de la vacuna

—La vacuna antitífica está implantada oficialmente en los ejércitos de todos los países; se exige su certificado en los emigrantes, los turistas e incluso los pensionados oficiales que llegan a países eminentemente sanitarios, como los Estados Unidos, por ejemplo. La gran cruzada contra la fiebre tifoidea ha sido emprendida siempre bajo el signo de la aguja hipodérmica. Uno de los comprobantes más serios de la eficacia de la vacuna T. A. B. lo ha dado la Comisión Antitífica Inglesa. Los datos analiza-

La vacuna en uno de los Hospitales Militares de Madrid (Fot. Vide)

dos por Greenwood y Yule dan una cifra de probabilidad en los vacunados menor de 0,0001. Es decir, que el riesgo es de uno entre 9.999. Las estadísticas de la Armada francesa en 1915 arrojan una cifra de 9,5 enfermos por 10.000 entre los vacunados y 103,52 entre los no vacunados. Entre los enfermos, la proporción de muertes por fiebre tifoidea también se mejora notablemente merced a la vacuna. Más datos: las estadísticas del ejército inglés en Francia durante la guerra arrojan un 4,57 por 100 de mortalidad entre los enfermos vacunados y un 18,35 por 100 entre los enfermos no vacunados.

La vacuna por vía bucal

—En cuanto a la vacunación por vía bucal —la llamada inmunización local—, creemos que no es la Prensa popular el sitio más adecuado para la exposición de un tema que tiene, indudablemente, mucho interés; pero que aun no ha salido airoso de las comprobaciones científicas realizadas seriamente. La sanidad científica, que no atiende otros intereses que los del individuo, que los del pueblo, no aconseja esa vacunación por vía bucal. Acostumbráramos a expresar el éxito de un producto profiláctico en número de vidas salvadas. Otras cifras, representativas de éxitos comerciales, no nos interesan. Sólo en aquellos casos de contraindicación de la vacuna subcutánea, muy escasos, puede aconsejarse la otra, como remedio, por lo que pudiera servir. En España, luego de la terrible epidemia de Jaca en personas vacunadas por vía bucal y de otros fracasos muy recientes, que por discreción debemos omitir, no podemos aconsejar más vacuna que la que todo el mundo acepta: la vía subcutánea con vacuna mixta T. A. B.

¿Por cuánto tiempo inmuniza la vacuna antitífica?

—Inmuniza de modo muy variable en cuanto a duración. Puede afirmarse, en términos generales, que la inmunización dura a lo largo de un año, y luego va decreciendo. El vacunado, después, queda siempre con mejores defensas que antes. Por aquella duración media de la vacuna se aconseja repetirla anualmente.

Qué significa la reacción que sigue a la vacuna

—La reacción sólo significa la susceptibilidad individual, sin que guarde relación con que el sujeto esté más o menos predispuesto a la enfermedad. Prueba de ello es que personas que hace poco han tenido una tifoidea y están prácticamente inmunes, pueden tener una reacción grande si se les vacuna. La reacción está muy ligada a la dosis (número de millones de gérmenes), a la composición de la vacuna (más cargada de «paratífico A», produce más reacción) y a la técnica de fabricación. Nuestra vacuna produce el mínimo de reacción.

¿Existe algún riesgo en la aplicación de la vacuna?

—En una persona normal no hay riesgo con una dosificación adecuada. Puede haberlo, de existir alguna contraindicación. Por eso, nuestro Instituto no suministra vacuna a particulares, y exige en todos los pedidos el aval de un facultativo que vigile la vacunación.

En qué casos está contraindicada la vacuna

—Las contraindicaciones son de tres grupos: totales, pasajeras y parciales. Todas deben ser establecidas por el facultativo que dispone la vacunación.

Grupo de contraindicaciones totales.—Lo forman las enfermedades agudas (nefritis, tuberculosis activas, hemoptoicas, etc.); cardiopatías y enfermedades del aparato circulatorio en general (hipertensión, aortitis, etc.); enfermedades graves de hígado (cirrosis, etc.).

Grupo de contraindicaciones pasajeras.—Se refieren a ciertos estados, en algunos de cuyos momentos no debe ser inyectada la vacuna, pudiéndolo, en cambio, ser en otros. La diabetes, por ejemplo; si está tratada, si se es diabético y se está, sin embargo, en equilibrio funcional —puede ser, naturalmente—, no hay inconveniente en inyectarse. La sífilis, pasado el momento de infección florida, un sífilico tratado y sin manifestaciones ni lesiones orgánicas, no tiene el menor riesgo. Claro está que un aórtico

Bibliografía

- Amich Elías, Cristina (2008): "El trabajo de los menores de edad en la dictadura franquista", *Historia Contemporánea*, 36: 163-192.
- Barona, Josep Lluís y Bernabéu, Josep. (2008): *La salud y el Estado*, PUV, Valencia.
- Bernabéu Mestre, Josep (2000): "La utopía reformadora de la Segunda República: la labor de Marcelino Pascua al frente de la Dirección General de Sanidad", *Revista Española de Salud Pública*, 74: 1-13.
- Castelló Botía, Isabel (2011): "Higiene alimentaria y mortalidad en la España contemporánea (1900-1974): el ejemplo de la fiebre tifoidea y la diarrea y enteritis (en menores de dos años)", *Revista española de nutrición humana y dietética*, 2; 41-46.
- Chacón Torres, E.A. (2000): "Semblanza: Dr. Sadí de Buen López de Heredia", *Revista Médica del Hospital General de México*, S.S. 6(83): 213-214.
- Fornara, Piero (1951): "Tratamiento de las fiebres tifoideas en la infancia", *Anales de Medicina y Cirugía*, octubre, 76: 224-249.
- Gómez Martínez, María Rosa (2020): "El binomio miseria-enfermedad: un estudio sociohistórico y legislativo sobre las fiebres tifoideas en España (1886-1930) desde la Historia de la salud", *Cultura de los Cuidados*, 56: 101-114.
- Laval, Enrique R. y Ferreccio, Catterina R. (2007): "Fiebre tifoidea: Emergencia, cúspide y declinación de una enfermedad infecciosa en Chile", *Revista Chilena de Infectología*, 24, 6: 435-440.
- Ledermann, Walter (2003): "Una historia del bacilo de Eberth desde Junker hasta Germanier", *Revista Chilena de Infectología*, 20: 58-61.
- Martínez Navarro, Juan Fernando (1994): "Salud pública y desarrollo de la epidemiología en la España del siglo XX", *Revista de Sanidad e Higiene Pública*, 68: 29-43.
- Mateo de la Hoz, Mónica (2015): "Historia del Instituto Llorente. (1894-1997)", tesis doctoral dirigida por Fco. Puerto Sarmiento y Enrique Granda Vega. Universidad de Complutense de Madrid. Facultad de Farmacia y tecnología farmacéutica.
- Molina Cano, Jerónimo (2018): "La polémica del España invertebrada de José Ortega y Gasset en la fábrica del Estado español", *Revista de Estudios Políticos*, 181: 13-38.
- Moreno Blasco, Benito (1933): "Algunos aspectos de las epidemias tíficas, el teorema de Hazen y la profilaxis de las mismas", Conferencia pronunciada en el Ateneo Riojano en diciembre de 1932, Imprenta Aldecoa, Burgos.
- "Mundo gráfico", nº 1333, 19/05/1937, p. 10.
- Otero Carvajal, Luis Enrique et al. (2006): *La destrucción de la ciencia en España: depuración universitaria en el franquismo*, Universidad Complutense, Madrid.
- Palanca, José A. (1929): "El problema de la fiebre tifoidea en España", Discurso leído en la Real Academia de Medicina leído el 9 de febrero, Imprenta Gráfica Universal, Madrid.
- Rodríguez-Ocaña, Esteban (2019): "España y la organización mundial de la salud en tiempos de Palanca: una evaluación provisional", *Asclepio*, 71, (1): 254-265.
- (2008): "La sanidad en la II República española, 1931-1939", en J. Atenza, B. Díaz y E. Rodríguez Ocaña, *El Centro Secundario de Higiene Rural de Talavera de la Reina. 75 aniversario de una experiencia modernizadora en la Sanidad, Talavera de la Reina*: 5-12.
- Townson, Nigel (2005): "Saneando la sanidad. La Ley de Coordinación Sanitaria de 1934", *Cuadernos Republicanos*, 57: 25-38.
- Tuells, José (2009): "EL estupor de las fiebres confusas: tifoidea y vacuna de Almroth Wright", *Vacunas: investigación y práctica*, 10, 2: 64-67.
- Tuells, José y Duro-Torrijos, José Luis (2012): "Los caballos de la difteria", *Vacunas: investigación y práctica*, 13, 1: 2012, 35-37.
- Yangüela, O. (1930): "La fiebre tifoidea en Barcelona durante estos últimos años", *Revista de los Servicios Sanitarios y Demográficos de Barcelona*, 7, octubre, tomo II.

Autoría: El presente trabajo ha sido conceptualizado y escrito Mariano Monge. El autor ha leído y está de acuerdo con la presente versión del manuscrito.

Conflictos de interés: El autor declara no tener ningún conflicto de interés.

Copyright: © 2021 del autor. Presentado para una posible publicación de acceso abierto bajo las condiciones de la licencia de Creative Commons Attribution (CC BY) (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Historia y arqueología

Enviado:

Aceptado:

Exhumaciones de fosas comunes en el País Valenciano: 10 años de intervenciones científicas

Andrea Moreno Martín ^{1*}
Miguel Mezquida Fernández ^{2*}
Marisol E. Schwab ^{3*}

¹ Secció d'arqueologia i Antropologia Social-Cultural. Associació Científica ArqueoAntro.

* Correspondència: andrea.moreno@uv.es

² Director Secció d'arqueologia. Associació Científica ArqueoAntro

* Correspondència: arqueoantro@gmail.com

 ORCID: 0000-0002-9792-1636

³ Secció Antropologia Física i Forense. Associació Científica ArqueoAntro

* Correspondència: Marisol_schwab@hotmail.com

Resumen: Este artículo aborda, a modo de estado de la cuestión, las exhumaciones de víctimas del franquismo durante la última década en el territorio valenciano. El objetivo principal es ofrecer una actualización de los datos disponibles hasta la fecha, en lo que respecta al número de intervenciones, fosas, víctimas, identificaciones, etc. No obstante, al mismo tiempo, pretendemos reflexionar sobre la urgencia de hacer realidad algunas medidas como la creación del banco de ADN y el censo de víctimas. O abordar la necesidad de un debate profesional sobre algunas cuestiones como el escenario legal existente ante la imposibilidad de judicializar los procesos de exhumación. La finalidad en conjunto es mostrar y defender que las políticas públicas de memoria son un reto que va más allá de la exhumación de víctimas, donde la transversalidad y la profesionalización de procesos y proyectos deben ser una realidad y un compromiso tanto de los equipos técnicos como de las administraciones, sin caer en el error de dejar al margen a la ciudadanía.

Palabras clave: Arqueología forense, exhumaciones, fosas comunes, memoria histórica.

Abstract: This article approaches the exhumations of victims of Franco dictatorship during the last decade in the Valencian territory. The main goal is to offer the current data regarding the number of interventions, graves, victims, identifications, etc. However, at the same time, we discuss on the urgency of making certain measures a reality, such as the creation of the DNA bank and the census of victims. Or address the need for a professional debate on some issues such as the existing legal scenario given the impossibility of judicializing the exhumation processes. The purpose as a whole is to highlight and defend that memory public policies are a challenge, which goes beyond the exhumation of victims, where the transversality and professionalization of processes and projects must be a reality and a commitment by both technical teams and administrations, without falling into the mistake of leaving aside the citizenry.

Keywords: Forensic archaeology, exhumations, mass graves, public memory.

1. Introducción

El año 2020 marca la primera década de exhumaciones científicas de las víctimas del franquismo en territorio valenciano y, aprovechando este aniversario, el presente texto pretende ser una reflexión que aborde el estado de la cuestión.

En la actualidad y, especialmente, a partir del año 2010, los procedimientos de exhumación en el País Valenciano se han reactivado fruto de varios factores:

- Las demandas de las familias de las víctimas, así como de los colectivos y movimientos memorialistas, que han tenido calado tanto en la sociedad civil como en sectores profesionales y académicos, han sido catalizador y el gran motor y corazón de estas acciones.
- La proactividad del *Govern de Botànic* con las políticas públicas de memoria que, desde 2015, ha cuajado en la construcción de un marco legislativo valenciano (Ley 14/2017) que, aunque en algunos aspectos resulte preliminar, legisla sobre el derecho a la reparación, a la justicia y a la memoria en un escenario que hasta hace escasamente unos años no tenía precedente en el País Valenciano (Ibáñez, 2019; Baldó, 2021).
- La protocolización de los procedimientos de localización, exhumación e identificación de las víctimas (Orden PRE/2568/2011). En este sentido, el análisis de los aspectos metodológicos, procedimentales y teóricos respecto a las exhumaciones tanto en ámbito valenciano como estatal ya ha sido publicado por otros autores/as (Etxeberria, 2020; Ferrándiz, 2019; Etxeberria y Solé, 2019; Polo et al., 2018; Ríos y Etxeberria, 2016; Santacreu, 2016; Mezquida et al., 2018).
- La existencia de presupuestos públicos para afrontar los gastos por parte tanto de las diputaciones de València y, recientemente, de Castelló, del gobierno de la Generalitat Valenciana, así como los ayuntamientos de las ciudades de Castelló y València.
- A todo esto, hay que añadir un despegue mediático que ha hecho que las fosas, los procesos de exhumación y las memorias de estas víctimas hayan ido llenando poco a poco la vida pública a través de programas de radio, documentales, canciones, libros, etc. de una manera que hasta este momento no se conocía (Solé, 2019; Solé y Díaz-Ramonedá, 2021).

No obstante, para contextualizar nuestro discurso y evaluar la coyuntura que tratamos, desandaremos parte del camino andado para resaltar algunos hitos que merecen ser comentados.

Por resumir, podemos decir que, según los datos del mapa de fosas estatal, existen fosas en las 17 Comunidades Autónomas (CC.AA.) y en las 2 ciudades autónomas (aunque la de Ceuta y la de Melilla fueron trasladadas al Valle de los Caídos) (Etxeberria et al., 2020). A fecha de 2020, todas las CC.AA. tienen alguna fosa intervenida, aunque las cuantificaciones marcan desigualdades territoriales muy evidentes en el número de exhumaciones (Herrasti, 2020, figs. 4-6). Además, hasta la fecha parece que sólo 11 de las 17 CC.AA. implementan procesos científicos de exhumación con dinero público de sus gobiernos regionales: Andalucía, Aragón, Baleares, Canarias, Castilla-La Mancha, Castilla y León, Cataluña, País Valenciano, Euskadi, Extremadura, Navarra. No obstante, todo apunta a que 2021 marcará un hito pues parece que la Secretaría de Estado de Memoria Democrática (SEMD) va a impulsar procesos de exhumación en aquellas regiones que no cuenten con fondos propios como ocurre por ejemplo en Madrid y Murcia. De manera que parece que las exhumaciones se podrían ejecutar en el grueso de las Autonomías bien con dinero propio o estatal. Por otro lado, las intervenciones con dinero privado o de asociaciones tienden a ser residuales, aunque la Asociación para la Recuperación de la

Memoria Histórica (ARMH) sigue promoviendo y gestionando algunos procesos de manera autónoma. Respecto a la existencia de laboratorios de referencia en genética forense aplicados a memoria histórica, según la información actual de la SEMD, existen a fecha de hoy una decena, repartidos en Galicia (Universidad de Santiago de Compostela), Euskadi (Euskal Herriko Unibertsitatea), Navarra (Nasertic), Madrid (Universidad Complutense de Madrid, Labgenetics, Instituto Nacional de Toxicología), Valencia (FISABIO), Cataluña (Universitat Autònoma de Barcelona - Univ. Pompeu Fabra), Andalucía (Universidad de Granada), Las Palmas (Instituto de Medicina Legal). No obstante, de momento, únicamente cuentan con banco de ADN: Andalucía, Cataluña, Navarra y Euskadi (1).

Cuando hablamos de cifras es difícil de concretar un número definitivo, pero en el Estado español se calcula que el número de víctimas del franquismo alcanzó, al menos, las 140.000 personas (Espinosa, 2010; Preston, 2011: 22-24) y que existen más de 3.000 fosas (Jiménez y Herrasti, 2007: 4). Si bien es cierto que haría falta una cuantificación actualizada, pues es evidente que:

- algunas fosas se han perdido/destruido y, por tanto, el resultado de la exhumación es negativo.
- se llevaron a cabo exhumaciones no científicas en etapas previas.
- y que a fecha de 2020 se han exhumado 777 fosas y se han recuperado más de 9.550 víctimas en el conjunto del Estado español (Etxeberria, 2020: 89). Aún así, el número de víctimas y fosas pendientes de localizar es devastador y, con todo, se calcula que aún se pueden recuperar entre 20.000-25.000 víctimas (Etxeberria, 2020: 190).

Las fosas documentadas en el territorio valenciano, según las cuantificaciones realizadas para definir el Mapa de Fosas del País Valenciano en 2020, ascienden a 583, siendo respectivamente: 77 en la provincia de Alacant, 156 en la provincia de Castelló y 350 en la provincia de València; haciendo referencia a fosas tanto de las víctimas de la guerra (represión republicana, muertos en combate y víctimas de bombardeos) como de víctimas del franquismo desde la postguerra hasta la Transición. Respecto al número de fosas intervenidas y el número de víctimas recuperadas, es evidente que con el paso de los años las cifras se han ido incrementando (fig.1). En el País Valenciano los procesos protocolizados de exhumación superan las 50 intervenciones y se ha superado el millar de víctimas exhumadas en una década de trabajos con metodología científica (Mezquida et al., 2021; Gabarda, 2021). Las cuantificaciones, hasta la fecha, indican que en territorio valenciano se han exhumado en torno a 70 fosas y se han recuperado 1.128 víctimas (5 son víctimas de represión durante la guerra en la retaguardia republicana). Lo que supone, aproximadamente, un 18% del total de víctimas que se computan en el País Valenciano. Por lo que respecta al cementerio municipal de Paterna, de las, al menos, 2.237 personas que allí fueron asesinadas, se han podido exhumar hasta ahora, 934 cuerpos, cifra que equivale al 42% de las víctimas de Paterna (ver anexo final).

La cuantificación del número de intervenciones y de víctimas y fosas localizadas y exhumadas en los últimos diez años se ha incrementado sustancialmente, pues, como indicábamos al inicio de este artículo, la coyuntura social, técnica y política ha favorecido la ejecución de intervenciones, y también porque no podemos olvidar que la financiación pública ha sido crucial para poner en marcha estos procesos.

Sin embargo, el interés y las acciones para recuperar a las víctimas empezaron hace décadas, aunque en procedimientos de una naturaleza muy distinta a la actual. De manera que, para contextualizar estos procesos, detallamos en los epígrafes siguientes las distintas etapas y las cuantificaciones actualizadas a modo de balance.

2. Exhumaciones de fosas: de la clandestinidad de la posguerra a las licitaciones públicas del siglo XXI

Como acertadamente apuntan Etxeberria y Solé, la historiografía de la apertura de fosas no se circunscribe al siglo XXI (2019: 407), porque las primeras exhumaciones de víctimas en el Estado español se realizaron durante la posguerra. Sin embargo, esta afirmación requiere alguna matización. En primer lugar, no se pueden catalogar como actuaciones con solvencia científica ni protocolos arqueo-antropológicos o forenses como los que se implementan en la actualidad. En segundo lugar, se trataba de procedimientos de exhumación de víctimas asesinadas durante la guerra. Huelga decir que durante la posguerra la dictadura puso en marcha la política de la victoria y del terror. La España de Franco diseñó una exitosa ritualización propagandística e instrumentalizó a las víctimas de la violencia revolucionaria de la retaguardia republicana, convirtiéndolas en “mártires de la Cruzada” (Ferrándiz, 2009: 81). Por macabro que parezca, mientras llenaban las calles y plazas con monumentos a los “caídos”; mientras los exhumaban y reinhumaban e imprimían estampitas religiosas con aquellos muertos “por Dios y por España” y se celebraban oficios religiosos para honrarlos y recordarlos “siempre presentes” en la victoria (fig. 2), el franquismo seguía dictando juicios sumarísimos, ejecutando y llenando fosas con aquellos “vencidos” que para ellos solo eran dignos del olvido, el castigo y la deshumanización; pues representaban la antítesis de lo que la dictadura franquista preconizaba (Porcar, 2020). Los “vencidos” se convirtieron, pues, en la “Anti-España” (Rodrigo, 2008: 52-61); y sólo merecían el silencio y la desmemoria. Las cuantificaciones actualizadas computan, para el conjunto del Estado español, en torno a 49.426 personas víctimas de la violencia en la retaguardia republicana y unas 140.159 víctimas de la violencia franquista (“vencidos”) (Espinosa, 2021: 103-110); siendo las cifras en el País Valenciano: 6.415 y 6.386 víctimas, respectivamente (Gabarda, 2020: 20-21).

Para recorrer el largo camino que va desde la clandestinidad de la posguerra a las licitaciones públicas del siglo XXI en estos procesos de exhumación, hemos definido una serie de etapas que nos ayudarán, a modo de línea en el tiempo, a entender los orígenes de algunos procesos y reivindicaciones que, en algunos casos, aún perduran en la actualidad.

2.1. Exhumaciones durante el primer franquismo (1939-1958)

Según los datos disponibles para territorio valenciano (Santacreu, 2016; Mezquida, 2017), en esta etapa se pueden contabilizar unas 70 acciones, que se inician en el año 1939 y se dilatan hasta finales de los años 50. La recuperación de los cuerpos fue realizada con el beneplácito del propio régimen franquista que, ya en mayo de 1939, legisló *ad hoc* al respecto: “*Quedan facultados los Ayuntamientos para dispensar o reducir las exacciones municipales que gravan las inhumaciones, exhumaciones y traslados de cadáveres y restos de personas víctimas de la barbarie roja o muertas en el frente o como consecuencia de enfermedades o heridas adquiridas en campaña*” (BOE 137, 17/05/1939, 2687). De esta manera se dispuso que todo aquel que deseara exhumar el cadáver de “*alguno de sus deudos asesinado por la horda marxista, para ser inhumado en el cementerio*”, podía solicitarlo dentro del plazo de seis meses, sin que tuviera que abonar derechos sanitarios de ninguna clase (BOE 130, 09/05/1940, 3157).

No obstante, en esta etapa que podemos denominar Fase 0, estamos hablando no de “excavar-exhumar-identificar” sino de “escarbar-desenterrar-reinhumar”. Lo que, obviamente, son cosas distintas. La gran diferencia recae en el hecho de que esa primera triada conceptual se centra no sólo en la recuperación de los cuerpos y las evidencias sino en documentar científicamente todo el proceso y en implementar acciones que permitan abordar la identificación de las víctimas de forma científica y, al mismo tiempo, la recogida de pruebas periciales que confirmen la naturaleza del crimen. En el segundo caso, el objetivo es en sí la recuperación del cuerpo, sin que la exigencia de ninguna formalidad procedimental sea un requerimiento.

El desarrollo de lo que podríamos llamar la política franquista de exhumaciones de posguerra se describe muy bien en el caso de Quart de Poblet. La documentación conservada en la Causa General recoge con un grado de detalle excepcional cómo en mayo de 1941 las autoridades locales pusieron en marcha la solicitud de exhumación (fig. 3). En la partida de Les Travesseres de este municipio, a escasos 8km de la ciudad de València, existió durante los primeros meses de guerra un punto negro de la violencia revolucionaria. Sin poder concretar el número exacto de víctimas, al menos conocemos a partir de la documentación de época, el nombre y apellidos de 35 personas asesinadas entre agosto de 1936 y febrero de 1937 (Gabarda 2016, 2020; Moreno y Olmos, 2015: 36-40). Las actas redactadas a pie de fosa en 1941, indican cómo se procedió a exhumar “todos los cadáveres de los Caídos por Dios y por España en este término municipal en periodo rojo” que desde la guerra yacían en el cementerio, y su traslado a un mausoleo construido para dignificar sus muertes y “perpetuar su memoria como mártires de la *Religión y de la Patria*” (fig.3), que fue financiado por el ayuntamiento local y que se encargó al arquitecto Javier Goerlich Lleó. De hecho, incluso se publicitaron las “*exhumaciones en Quart de Poblet*” en la prensa valenciana. También analizando la Causa General del municipio de Benissoda hemos documentado que en julio de 1939 se exhuman 9 víctimas de la violencia de la retaguardia (2 sin identificar) que se encontraban inhumados en ese municipio y que sus cuerpos fueron trasladados a sus respectivos pueblos, principalmente Ontinyent (Causa General de Benissoda, Legajo1368, Exp.2, pág.6). Estos procedimientos de recuperación de cuerpos y traslados no fueron una excepción, pues se llevaron a cabo de manera semejante en otros municipios valencianos y del Estado español (Santacreu, 2006: 81; Solé, 2008: 96-ss; Saqqa, 2017).

Sin duda, estas actuaciones sirvieron a la maquinaria propagandística del régimen franquista para instrumentalizar a las víctimas, criminalizar a la II República y justificar el golpe de estado. Sin embargo, también habría que detallar que existen datos que describen cómo, cuando se produjeron esos asesinatos durante la guerra, algunas autoridades republicanas iniciaron procedimientos de investigación sobre esos crímenes. Por ejemplo, aún en guerra, durante los años 1937 y 1938, en Cataluña una iniciativa de la Generalitat y del gobierno de la República puso en marcha procesos de exhumación e identificación de víctimas de la violencia revolucionaria de la retaguardia republicana, que habían sido asesinadas en los primeros meses de la contienda. Según citan Etxeberria y Solé, en 1937 se recuperaron más de 2.000 cuerpos y se iniciaron actuaciones judiciales contra los presuntos responsables de dichos crímenes (2019: 407). Por otro lado, también las declaraciones en la Causa General de quien ejerció de juez municipal durante la guerra en Quart de Poblet, se desprende que las autoridades locales recogieron los cadáveres que los asesinos abandonaban en Les Travesseres; que fotografiaron a las víctimas (la Causa General contiene 6 fotografías de mujeres asesinadas sin identificar); que intentaron identificar quiénes eran y localizar a sus familias (aunque en la mayoría de los casos el proceso no tuvo éxito) y que los enterraron colectivamente en el cementerio municipal. Posteriormente, remitieron toda la documentación de esos asesinatos al juzgado de primera instancia de Torrent (Causa General 1835, exp.2, p.42). Desafortunadamente, desconocemos si aún se conserva esta documentación de las autoridades republicanas locales sobre los procesos de investigación de los asesinatos cometidos durante

la guerra por la violencia revolucionaria en Quart de Poblet; pero, de ser así, constituirían una prueba de que esos asesinatos cometidos durante la guerra fueron investigados como crímenes al margen de la legalidad vigente.

Traslados al Valle de los Caídos durante la dictadura

Por otro lado, en esta Fase 0 de exhumaciones y reinhumaciones, también habría que recordar cómo durante los últimos años de la década de 1950 y hasta 1983 el régimen de Franco puso en marcha el vaciado de fosas comunes de “vencedores y vencidos” y el traslado de sus restos a Cuelgamuros para completar el fastuoso monumento funerario del dictador. El popularmente conocido como Valle de los Caídos fue inaugurado en 1959; diecinueve años después de que se decretara el inicio de su construcción (Sueiro, 1983). La fecha elegida fue el 1 de abril, tan propagandística y simbólica como todo lo que rodea al mausoleo, el cual acabó convirtiéndose en una gran fosa común que alberga al menos 33.000 personas (Solé y López, 2019: 306-309). Estas acciones fueron organizadas y centralizadas e implicaron el traslado masivo de miles de cuerpos. De manera que se realizaron exhumaciones (no científicas) de centenares de fosas. A partir de la documentación existente, se calcula que, desde el territorio valenciano, fueron trasladados, al menos, 2.535 cuerpos (Solé, 2008, 57-90: 2009). Huelga decir que, en la mayoría de los casos, estos traslados se realizaron sin autorización ni consentimiento de las familias.

2.2. Exhumaciones de vencidos durante el segundo franquismo (1959-1975)

Lo que podríamos denominar Fase 0 de la exhumación de vencidos, es decir, de víctimas de la represión franquista, habría que contextualizarla durante la propia posguerra. Fue entonces cuando algunas personas recuperaron los cuerpos de sus familiares, después de ser fusilados, con la intención de, al menos, darles sepultura individualizada y evitar la fosa común. Normalmente eran familias que podían asumir el coste económico de lo que una acción de esa índole implicaba; en algunos casos con avales o con el apoyo de autoridades locales civiles y/o religiosas. Con todo, este tipo de casuísticas es de difícil rastreo y cuantificación tanto por el tiempo transcurrido como porque se trataba de actuaciones que no siempre constan en los registros formales. No obstante, la colaboración de algunas familias nos ha permitido documentar estas acciones en el cementerio municipal de Paterna, donde además de con los testimonios orales, también contamos con algún documento que confirma cómo la familia compró un féretro de madera y pagó el “derecho de cementerio” justo el día siguiente al fusilamiento con la finalidad de poder trasladar a la víctima a su pueblo natal y darle sepultura evitando la fosa común (fig. 4).

A todas luces, estos traslados en caliente no fueron la tónica general y se trató de acciones muy concretas de algunas personas/familias. Sin embargo, sí podemos afirmar que las inhumaciones en caliente en nichos o en enterramientos individualizados, facilitaron traslados a partir de mediados de los años 1950 y durante las décadas de 1960 y 1970, en unas acciones por parte de las familias de los represaliados para recuperar a sus víctimas que podríamos calificar como valientes y reivindicativas. Así, siguiendo a Santacreu, podemos rastrear como entre 1968 y 1975 se llevaron a cabo, al menos, 5 exhumaciones de víctimas republicanas sufragadas por las propias familias en localidades como en Castelló, Dénia, Godella o Paterna (2006: 85-ss). Y, aunque es cierto que

tampoco podemos definir estos procesos como exhumaciones científicas, sí que debemos admitir que las acciones y reivindicaciones de estas familias son lo que podríamos llamar la Fase 1 de las exhumaciones de víctimas del franquismo. Es decir, el germen de lo que vendría décadas después. De manera que la búsqueda no ha sido una moda que floreciera al abrigo de las subvenciones contemporáneas en materia de memoria, sino que estas acciones y reivindicaciones por recuperar a las víctimas del franquismo fueron promovidas y ejecutadas de manera privada y particular por las propias familias, y existieron desde el mismo momento en que esas personas desaparecieron o, por hablar con propiedad, los y las hicieron desaparecer.

De nuevo la colaboración de las familias deviene crucial para recuperar documentación y testimonios que confirmen estos procedimientos. En el Cementerio Municipal de Paterna hemos podido rastrear varios casos ya desde mediados de los años 1950. Algunos testimonios orales relatan cómo previo permiso del Gobierno Civil y de forma privada recuperaron a sus familiares, los trasladaron a sus municipios de origen y los reinhumaron con la dignidad que cualquier persona merece (fig. 5). De nuevo, es un tema poco cuantificado y son datos difíciles de sistematizar porque estos traslados no suelen aparecer en los registros de los cementerios porque obviamente, no se trataba de exhumaciones protocolizadas y porque la discreción era, más que un requisito, una necesidad. No cabe duda de que, en la coyuntura socio-política de la segunda mitad del siglo XX en España, con una dictadura militar perpetradora de esos crímenes a la cabeza del Estado, cualquier mínima intención de resucitar este tema ya era *per se* toda una reivindicación y un acto de lucha y compromiso.

2.3. Exhumaciones durante la Transición y las primeras décadas de la democracia

A pesar de la coyuntura desfavorable del tardofranquismo y el clima político de estos años (baste recordar la aprobación de la ley de amnistía en 1977, la violencia política y el terrorismo de la extrema derecha, la conocida como Batalla de Valencia, el golpe estado de 1981, etc.), en esta etapa se contabilizan en territorio valenciano, al menos, 19 procesos de exhumación de víctimas del franquismo entre los años 1976 y 1989 (Santacreu, 2006, 87-88).

Las acciones de localización y recuperación de estas víctimas son procesos iniciados por los familiares sin ayuda, apoyo o intervención de ninguna administración pública. El hecho que estas intervenciones (y otras muchas que vendrán después hasta la aprobación de los marcos legislativos actuales) sean sufragadas, promovidas y ejecutadas de manera privada por familias y/o asociaciones, genera la lectura errónea de que este tipo de reivindicaciones/acciones se circunscriben estrictamente al ámbito de la memoria personal y familiar. Es decir, que un sujeto X actúa para recuperar a un familiar Y como parte de un duelo y una necesidad de memoria individual. Sin embargo, la memoria es un derecho y, como derecho, es el Estado quien debe trabajar, legislar e invertir en normas, medidas y recursos para lograr progresivamente la plena efectividad del mismo.

Olvidar o recordar puede ser una opción personal, pero ante desapariciones forzadas y violencia de estado contra población civil, en un contexto en el que la guerra ya había terminado (2), un estado democrático no puede más que asumir su responsabilidad y velar porque se cumpla la tríada de verdad, justicia y reparación para las víctimas directas y para el conjunto de la sociedad. De manera que no es cuestión de venganza, de honrar/olvidar “a los tuyos o a los míos”, sino todo lo contrario (Mezquida, 2013: 46-ss). Paradójicamente, olvidar como opción “personal” de memoria no es en sí un problema pues, como escribió Benedetti, el olvido está lleno de memoria, y porque por largo que sea ese olvido, la historia no desaparece (Moreno, 2019: 228). El problema viene cuando

el olvido se instaure como punto de partida de las políticas públicas y éste generaliza e institucionaliza la indiferencia, el desconocimiento y la uniformización de la memoria (Moreno, e.p).

2.4. *Década de los 2000: exhumaciones científicas*

La prueba irrefutable de esa apatía por parte de las administraciones en exhumar a las víctimas del franquismo, la encontramos en el hecho de que para poder identificar en el Estado español un proceso de exhumación científica, arqueológica y antropológicamente hablando, debemos esperar al año 2000 con la intervención en Priaranza del Bierzo (León). Habían pasado 22 años desde la aprobación de la constitución de 1978 y 25 años desde la muerte del dictador. Y aún habría que esperar a 2007 para que la ley de memoria española viera la luz.

La actuación en Priaranza recuperó a 13 personas asesinadas en 1936, que fueron identificadas a partir del ADN (Prada et al., 2001). Aunque ésta se considera la primera intervención científica en el ámbito estatal promovida por familiares (Etxeberria y Solé, 2019), es cierto que un año antes, en 1999, se había exhumado en Castellnou de Bages (Catalunya), la fosa del guerrillero antifranquista Ramon Vila Capdevila, “Caracremada”; una intervención científica arqueológica que comportó la exhumación y recuperación de la víctima y su posterior estudio y análisis en el Laboratori de Paleoantropologia del Museu d’Arqueologia de Catalunya (Pujol, 2017).

En el caso del territorio valenciano, aún habría que esperar una década más, pues no es hasta el año 2010 cuando se realiza la primera intervención científica para exhumar víctimas de la represión franquista (Polo et al., 2012; Mezquida, 2017; Polo y García-Prósper, 2019). No obstante, existen exhumaciones entre 1995 y 2010 que podríamos calificar como “intervenciones bisagra”, pues son la fase de transición entre los procesos no normativos y los protocolizados científicamente. Se trata de las exhumaciones en: Castillo de Onda (1995 y 2008); en la fosa 1 de Villar del Arzobispo (2003) con resultado negativo; en Crevillent y Callosa de Segura (2003 y 2004) se recuperan dos sacerdotes asesinados durante la guerra, víctimas de la violencia revolucionaria, que son exhumados para su identificación y su posterior canonización/beatificación (Santacreu, 2006); en 2005, PaleoLab interviene el nicho 475 del cementerio municipal de Paterna (Alonso, 2018). Estos procesos, principalmente ejecutados con financiación privada, permitieron recuperar 10 víctimas (ver anexo final, IDs 1-7).

Previamente a la ley valenciana 14/2017, el marco legislativo a aplicar venía marcado por la ley estatal 52/2007, conocida popularmente como Ley de Memoria Histórica. En esta coyuntura inicial, los procedimientos de recuperación y localización de víctimas del franquismo se iniciaban a través de la gestación de asociaciones de familiares de las víctimas que se constituían legalmente. Era el movimiento asociativo quien ponía en marcha la solicitud de exhumación y el procedimiento administrativo para hacerla factible. En este contexto, algunas asociaciones de víctimas se han acogido a las subvenciones públicas que, desde el Estado español a partir de 2006, desde la Diputació de València en 2016 y desde la Diputació de Castelló en 2020, han sufragado este tipo de intervenciones.

Por lo que respecta a las subvenciones de Ministerio de Presidencia español, 6 son los procesos de exhumación que se han llevado a cabo en territorio valenciano entre 2010 y 2012. Desde 2017, otros 22 se han implementado través de las subvenciones de la Diputació de València (3) y, recientemente, en 2020 se ha incorporado la Diputación Castelló para intervenir en el cementerio civil de la capital de la Plana Alta (4). En estos años, también algunos casos puntuales se han ejecutado a través de presupuestos municipales como en las ciudades de València (caso Teófilo Alcorisa, 2015) y Castelló (antiguo Cementerio Civil de Castelló, 2018, 2019 y 2020) (ver tabla anexo final).

Aprobada la ley valenciana de memoria a finales de 2017, la Conselleria de Justicia anunciaba a principios de 2018 que asumiría los procedimientos de exhumación de oficio, licitando las intervenciones arqueológicas para la exhumación de las víctimas por procedimiento público. Varias son las remesas de licitaciones ya adjudicadas, que funcionan en paralelo a las subvenciones de la Diputació de València. Así, en el año 2019, la Generalitat publicó tres lotes por un presupuesto base de licitación de en torno a 164.500€, que incluía: los municipios de Benissa y Monòver (Alacant); el municipio de Castelló de la Plana, y los municipios de Paterna y Godella (València). Las intervenciones se ejecutaron en 2020 aunque el lote de Paterna-Godella se quedó desierto y sin adjudicar.

En 2020/2021 dos procesos de contratación distintos han licitado, por un lado, las fosas 21 y 126 del cementerio municipal de Paterna, con un presupuesto de 157.537 y 504.927 euros respectivamente. Y por otro, 4 lotes más: la fila 2 del cementerio municipal de Castelló, la fosa 2 del cementerio municipal de Segorbe, la fosa 10 del cementerio municipal de Alacant y la fosa 2 del cementerio parroquial de Orihuela, con un presupuesto base de licitación de aproximadamente 88.000€ por el conjunto de cuatro lotes.

Que la Administración exhume de oficio es algo que se debe exigir si entendemos que la memoria es un derecho, si asumimos que hay un marco legislativo que cumplir y si defendemos que las políticas públicas de memoria son un asunto de Estado y no una reivindicación estrictamente privada de algunas familias. No obstante, la adjudicación de estos contratos ha generado algo de desconcierto entre los familiares de las víctimas ante las dudas y el desconocimiento por parte de la ciudadanía de los detalles de este tipo de licitaciones públicas, pues éstas no responden estrictamente a los procedimientos con los que estaban acostumbrados a hacer frente a través de las subvenciones públicas, donde la asociación podía elegir y daba el consentimiento al equipo técnico interdisciplinar que asumía el Proyecto (5). Además, también hay que tener en cuenta que estos procesos de contratación por lotes abren la puerta a una mercantilización de los procesos científicos de excavación y exhumación, pues la prevalencia de criterios estrictamente económicos, dan pie a que empresas sin experiencia o solvencia acreditada en este tipo de procedimientos y contextos forenses puedan ser las adjudicatarias de estos contratos.

En este sentido, consideramos que la localización, exhumación e identificación de las víctimas del franquismo exige contrataciones donde la elaboración de los pliegos técnicos tenga en cuenta criterios cualitativos que puedan garantizar resultados óptimos y de calidad desde un punto de vista científico. Debemos recordar que estas intervenciones están protocolizadas y que son complejas e interdisciplinares y, por consiguiente, el equipo debe cumplir unos estándares científicos y de solvencia profesional que permitan que todas las evidencias recuperadas, la documentación generada a partir de los diferentes informes de expertos puedan ser válidos judicialmente, ya que no debemos olvidar que en esencia se trata de procesos de recuperación e identificación de víctimas de desapariciones forzadas realizadas de manera sistemática lo que, a tenor de la legislación de derechos humanos internacional, constituyen delitos de lesa humanidad (Pego, 2020) (6). Y en este caso, la singularidad de los procesos a los que hacemos frente, así como la relevancia científica intelectual de los mismos avalan la elaboración de procesos de contratación ajustados a las necesidades que requiere —desde un punto de vista técnico y científico— la exhumación de víctimas del franquismo (fig. 7). De modo que nos hacemos eco de las recomendaciones del Estado relativas a los procesos oficiales de exhumación e investigación forense de las fosas de la Guerra Civil Española y la Dictadura: “A todos los expertos que integren los Equipos Forenses de Intervención se les debe exigir para formar parte en el equipo Formación Académica del Grado correspondiente y de Posgrado especializada en el ámbito de trabajo concreto, experiencia contrastada y no inferior a cinco años en su especialidad así como en el campo forense de la Guerra Civil y acreditación de méritos relacionados con el ámbito forense. A los coordinadores de equipos se les exigirá experiencia contrastada no inferior a 10 años y tener una vinculación laboral con las Ciencias Forenses (antropología forense, patología forense, medicina legal y forense, etc.)” (Serrulla y Etxeberria, 2020: 141-142)

Sin embargo, las exhumaciones no son la meta final del proceso de localización y recuperación de víctimas, sino el principio de todo. El rescate de los cuerpos del subsuelo además de una intervención necesaria, es un acto simbólico por lo que representa, pues exhumarlos permite traer de vuelta a la superficie —al mundo presente de los vivos— a las víctimas y sus cuerpos sepultados, que son parte de nuestra memoria colectiva y de un pasado reciente que aún no hemos cerrado. La verdad es que, por poder, podríamos seguir exhumando dentro de varios años, incluso décadas. No habría problema pues los procedimientos científicos y la metodología arqueológica y antropológica serían los garantes de esas actuaciones. La prioridad aquí es clara: la exhumación es necesaria para poder localizar a las víctimas ahora y en el futuro; pero lo importante, para completar la recuperación de sus cuerpos, es recuperar sus historias de vida, sus memorias y sus identidades. De manera que la verdadera urgencia, si queremos poder identificar esos cuerpos es, además de excavar y exhumar, contar con muestras de ADN de los familiares directos que aún viven, que nos permitan saber quiénes son las víctimas. No obstante, este tema es bastante más complejo de lo que parece y a menudo se cuenta con uno o ningún familiar directo vivo del que obtener una muestra. El hecho de que ya hayan pasado 80 años desde estos crímenes, supone una gran limitación, pues cada vez contamos con menos hijas e hijos de las víctimas que permitan resultados exitosos de las pruebas de ADN y que nos cuenten de primera mano sus historias de vida.

3. ADN: se nos acaba el tiempo

El tiempo corre en nuestra contra desde hace décadas en lo que respecta a la identificación de las víctimas exhumadas. En el caso del territorio valenciano, es desde hace escasamente 10 años que se han puesto en marcha intervenciones que permiten la identificación científica de las víctimas y, a pesar de que en los últimos años se ha incrementado el número de las exhumaciones científicas, seguimos sin contar con un banco de ADN y con un censo de víctimas que nos permita compilar los datos y poder compararlos y cotejarlos.

El proyecto de un banco de ADN en territorio valenciano se remonta a septiembre de 2018, cuando el presidente del gobierno valenciano anunciaba en Les Corts su creación con el fin de identificar los restos de las víctimas durante la legislatura vigente. Su declaración se enmarcaba en la Ley de Memoria Democrática Valenciana que recoge en su capítulo primero la elaboración de un censo de víctimas y de mapas de localización de las fosas para poder exhumar los restos y su posterior identificación. Concretamente, el artículo 12 hace mención a la realización de pruebas bioantropológicas y genéticas y prevé que la Generalitat gestione un banco de datos genéticos para identificar los restos óseos exhumados.

En 2017, la ley de memoria valenciana asignaba la gestión del banco de ADN al Instituto de Medicina Legal y Ciencias Forenses de València, lugar de investigación y de depósito temporal de todos los restos exhumados hasta la entrega definitiva para su rehumación. Aunque el gobierno valenciano propuso una encomienda de gestión a favor de la Fundación para el Fomento de la Investigación Sanitaria y Biomédica de la Comunitat Valenciana (FISABIO). Y posteriormente en favor de la Fundación para la Investigación del Hospital Universitario La Fe. En 2020, este cometido seguía sin resolverse y ahora en 2021 parece que quiere empezar a caminar (7). El *quid* de la cuestión, no obstante, ya no es el quién y el dónde, sino el cómo y el cuándo. Porque es prioritario poner en marcha este tema sin más dilación.

Hasta el momento, ante la falta de un banco público de ADN, los equipos técnicos que llevaban a cabo un determinado proceso de exhumación procedían de forma independiente al contacto con los familiares para la toma de muestras biológicas para la realización de la prueba de ADN. El muestreo y la gestión de las muestras se realizaban siguiendo los protocolos y pautas acordadas con el laboratorio privado que las analizaba. Además, se tomaban las muestras (si se localizaban o conocían familiares) *ad hoc*. En algunas ocasiones también se han realizado tomas de muestras bajo demanda de la propia familia, que aún no había podido iniciar el procedimiento de exhumación, pero que instaba al equipo técnico a tomar y custodiar la muestra ante la avanzada edad del familiar. Pero, de nuevo, volvemos a caer en el voluntarismo de los profesionales y en la iniciativa de los familiares y no en una acción sistematizada por parte de la administración(8).

Un banco de ADN público sería el encargado de centralizar la toma de las muestras, su procesamiento y custodia, siguiendo criterios técnicos unificados. Esta centralización de la información genética permitiría ampliar el rango de búsqueda del familiar desaparecido e incluso trabajar de forma coordinada entre laboratorios de genética forense de otras comunidades. Además, la existencia de un banco permitiría que las muestras de referencia de familiares de las víctimas pudieran ser almacenadas independientemente de que su familiar haya sido exhumado o esté pendiente de localizar y/o exhumar.

Pero ante la creación del inminente del banco de ADN público —una década posterior al comienzo de las exhumaciones científicas— surgen nuevos interrogantes: ¿Qué ocurrirá con las muestras que ya han sido tomadas por los equipos técnicos que vienen trabajando desde hace varios años con las asociaciones de familiares de víctimas? ¿Las muestras que ya han tomado los equipos profesionales serán aceptadas en el futuro banco de ADN? ¿O no se aceptarán si no responden a la normativa que el banco regule *ex novo*? ¿Se aceptarán los perfiles y las muestras ya tratadas por laboratorios privados? Son muchas las incógnitas y todas ellas sólo apuntan a una dirección: la necesidad imperiosa de sistematizar y regular estos procesos y conocer, por lo tanto, qué protocolos o qué requisitos y necesidades mínimas van a validarse.

Aunque la exhumación es necesaria para poder localizar a las víctimas ahora y en el futuro, sin familiares directos vivos será cada vez menos factible poner nombre y apellidos a los cuerpos exhumados. Hoy la verdadera urgencia son los familiares que quedan, razón por la cual el éxito de la identificación de los cuerpos depende de la celeridad en la implementación de un proyecto global y masivo de toma de muestras a los familiares. Porque, ciertamente, como ya nos ha pasado en otros asuntos, parece que hemos empezado a construir la casa por el tejado (9).

En este contexto, en el que los cuerpos llevan tanto tiempo enterrados, la prueba de ADN suele ser la única herramienta que tenemos para la identificación. Otros procedimientos técnicos que se realizan en una excavación científica como el registro de testimonios orales a familiares y conocidos de las víctimas; el estudio antropológico de los cuerpos exhumados, el análisis de la materialidad asociada a los cuerpos y el estudio de la documentación de archivo, en general, actúan como evidencias que complementan la investigación, pero sin carácter decisivo a la hora de identificar científicamente a una víctima.

El cotejo de ADN se basa en la comparación de una muestra biológica de la víctima exhumada (normalmente extraída de piezas dentales y/o huesos largos) con la de familiares vivos (generalmente de saliva y/o sangre) (Alonso et al., 2012; Alonso, 2020). Todo el proceso de toma y triaje de las muestras debe ser realizado por equipos de profesionales siguiendo unos protocolos y unas cadenas de custodia que velan por evitar sustituciones, contaminaciones o alteraciones durante las fases de recolección, conservación y entrega fiscalizada para su análisis. Conforme a esto, la selección de los familiares idóneos para la toma de ADN debe ser supervisada por algún especialista en genética humana. La misma debe ir en consonancia con los patrones de herencia de los marcadores de ADN que se analizaran para la identificación forense. En general, son principalmente

tres los marcadores predominantemente utilizados en la identificación de las víctimas exhumadas (Alonso et al., 2012; Alonso, 2020). Se trata del ADN autosómico, el ADN del cromosoma Y y el ADN mitocondrial:

- El ADN autosómico es eficiente cuando se utiliza para el análisis de perfiles genéticos de familiares de primer grado, pues permite identificar relación de parentesco hijo/hija, padre/madre entre el familiar de referencia y la víctima. Cada hijo o hija recibe la mitad del material genético de ambos progenitores. Ese 50% del material genético coincidente es único, sólo lo comparten el progenitor y su descendiente, por lo que esta técnica permite la identificación de forma indubitativa de la víctima. En el contexto de cotejo de víctimas del franquismo, su posibilidad de empleo depende de que se localicen familiares directos vivos (hijo/hija) o de que las familias autoricen y gestionen la exhumación de una pieza ósea de un familiar directo, ya fallecido, que permita cotejar la muestra con la víctima.
- El ADN del Cromosoma Y se transmite por vía paterna a todos los descendientes varones de un grupo familiar. Aunque sus reactivos no tienen la alta sensibilidad del ADN autosómico, el uso de este ADN permite recurrir a un mayor número de familiares (hermanos, sobrinos, nietos) de segundo, tercer o cuarto grado, siempre que sean varones. Su falta de discriminación, no permite identificar a un individuo en concreto, sino que identifica la pertenencia de la víctima a un linaje masculino determinado. En este sentido, en el caso de contar en una fosa con dos víctimas que fueran por ejemplo hermanos, no podríamos identificar individualmente a cada uno, aunque sí confirmar que son dos individuos del mismo linaje familiar.
- El ADN mitocondrial es de estricta herencia materna, se transmite de la madre a su descendencia (hijos varones y mujeres) y solamente las hijas/mujeres pueden transmitirlo. Dado que la mayoría de víctimas con que trabajamos son hombres, que portan, pero no transmiten el ADN mitocondrial, se suele recurrir a la toma de muestras de un hermano, hermana o a la descendencia de ésta, es decir, a sobrinos o sobrinas maternas (o sobrinos/as de cuarta generación) pertenecientes a ese mismo linaje mitocondrial. Al igual que el cromosoma Y, este ADN no identifica a un individuo en concreto sino la pertenencia de la víctima a ese linaje.

A fecha de hoy, en los procesos de identificación de las víctimas del franquismo existen factores que condicionan la obtención de resultados óptimos (Ríos, 2012). Unas veces, es el estado de degradación de la muestra ósea extraída a la víctima exhumada lo que no posibilita obtener perfiles genéticos reproducibles y fiables. Otras veces, es la ausencia de familiares de referencia vivos lo que no permite realizar una identificación. Esta ausencia suele deberse a que, por alguna razón, los familiares de la víctima no reclaman su identificación o a que, aunque la reclaman, no quedan descendientes vivos en el grupo familiar que sirvan como referencia para realizar el cotejo. En cierto modo, éste último es uno de los grandes problemas a los que nos enfrentamos a medida que se deja pasar el tiempo, ya que los hijos e hijas de las víctimas van falleciendo.

Grosso modo, según detalla Francisco Etxeberria, se identifican positivamente una de cada tres víctimas exhumadas en los procesos abiertos en España (Diario Público 06/10/2020). En el caso de las exhumaciones en territorio valenciano a fecha de 2020 se han intervenido en torno a 70 fosas, de las que se han exhumado 1.128 víctimas, siendo las identificadas a través de la huella genética 136, es decir, un 12,06% de total (10) (fig. 8). Este porcentaje se encuentra influido en parte por los efectos de muchos años de olvido y silencio, y a que quedan cada vez menos hijos e hijas de las víctimas, que son los actores más importantes para la identificación (11). Además, estos procesos son abiertos y las cifras nunca son definitivas, varían en la medida que se incorporan más familiares a los cotejos. Por consiguiente, urge dar solución a esta necesidad de creación

y puesta en marcha de bancos de ADN en el Estado español, así como de campañas masivas de toma de muestras entre las familias.

No obstante, será requisito indispensable que los registros genéticos pertenecientes a todas y cada una de las Administraciones, deban ser plenamente interoperables entre sí. Y esto es necesario porque, por ejemplo, en las fosas ubicadas en territorio valenciano hay cuerpos de víctimas de Ciudad Real, Murcia, Almería, etc. de igual modo que las fosas de otras CC.AA. puede haber víctimas valencianas. De manera que se debe garantizar la interconexión, la compatibilidad, así como la transmisión telemática de las solicitudes, escritos y comunicaciones que se incorporen a los mismos, tal y como ya sucede con otro tipo de registros electrónicos de las administraciones públicas.

Huelga decir que la necesidad de disponer y actualizar los mapas de fosas y censos de víctimas también es una urgencia. En la actualidad, existen diferentes fuentes donde consultar bases de datos sobre las víctimas; algunas son compiladas por asociaciones, otras por universidad o administraciones públicas (Solé, 2020). Pero sería necesario que se unifique la información y que se coordinen estos recursos y proyectos, porque a menudo es tal el *mare magnum* de información y la duplicidad de contenidos que no resulta eficiente. Lo deseable sería que las familias, las personas interesadas y los investigadores pudiéramos acceder a unos catálogos de consulta oficiales, tanto en lo que respecta a la ubicación de las fosas como al censo de víctimas. Estas acciones se deben orientar a distintas finalidades. Por un lado, a documentar y generar inventarios de fosas y víctimas para poder ofrecer esa información a la sociedad civil de cara a la posible búsqueda de víctimas; por otro, el conocimiento de esas ubicaciones debe permitir que se preserven y no se destruyan las fosas existentes. Del mismo modo que los listados de víctimas deben servir para que el Estado y la sociedad sepan sus nombres y se dignifique su memoria. En el caso valenciano, quizás esta responsabilidad en la coordinación de tan ingente tarea sea futura competencia del tan deseado Instituto de la Memoria (Solé y Díaz-Ramoneda, 2021: 124), aunque de momento seguimos esperando que el citado instituto sea una realidad.

Judicialización de exhumaciones: amnistía, olvido e impunidad

A todas luces la exhumación, además de la identificación de víctimas, debería llevar aparejado un procedimiento judicial para el esclarecimiento de los asesinatos. Lo deseable sería la judicialización de las exhumaciones, exigiendo la implicación de la justicia como dispone la ley de enjuiciamiento criminal y la legislación penal internacional de derechos humanos. Sin embargo, hasta la fecha, ante la aparición de los restos humanos de las víctimas del franquismo, los procedimientos judiciales no prosperan, alegándose que esos crímenes han prescrito.

Los antecedentes son los siguientes:

- El marco penal español establece que son delitos prescritos al haberse superado la horquilla de 20 años que marca el artículo 131.1 del Código Penal. Sin embargo, esa misma ley orgánica especifica que los delitos de lesa humanidad y de genocidio no prescribirán en ningún caso (art.131.3).
- La ley de memoria española (Ley 52/2007) indicaba en su artículo 13 que los hallazgos derivados de tareas de localización e identificación de restos de las víctimas se pondrán inmediatamente en conocimiento de las autoridades administrativas y judiciales competentes.
- El artículo 3 de la Ley 52/2007 subraya la carencia actual de vigencia jurídica de aquellas disposiciones y resoluciones contrarias a los derechos humanos. La Ley

incluye una disposición derogatoria que priva de vigencia jurídica a aquellas normas, condenas y tribunales creados bajo la dictadura manifiestamente, represores y contrarios a los derechos fundamentales.

- La disposición adicional segunda recoge que las previsiones contenidas en la Ley 52/2007 son compatibles con el ejercicio de las acciones y el acceso a los procedimientos judiciales ordinarios y extraordinarios establecidos en las leyes o en los tratados y convenios internacionales suscritos por España.
- La vigencia de la ley 46/1977 de Amnistía perpetúa la imposibilidad de juzgar crímenes del pasado y exigir responsabilidades penales.

De manera que el escenario en el que trabajamos es contrario a toda lógica. En este sentido, la Ley de Amnistía sigue lastrando en la actualidad la posibilidad de implementar los derechos de justicia de las víctimas al dotar de inmunidad los crímenes del franquismo. Hija de su época, su mantenimiento supone un error de calado histórico que obstaculiza los procesos democráticos del derecho a la memoria, entendido éste como un proceso integral donde justicia, reparación y verdad son incógnitas insustituibles de la ecuación (12). Esta “singularidad” de la democracia española supone que, a fecha de hoy, el Estado español flote en un marco legal incoherente que, por un lado, cuenta con normas estatales y autonómicas sobre memoria y, por otro, mantiene una amnistía que le impide asumir y cumplir los tratados y acuerdos internacionales sobre las mismas materias que ha ratificado (Pego, 2020).

El franquismo quedó, así, edulcorado y exonerado ante la necesidad de éxito del “mito fundacional de la democracia española”, que justificó la impunidad equitativa como ideología de estado; es decir, que víctimas y victimarios fueron equiparados (Vinyes, 2011: 11-30). Y así, el asunto de la memoria permaneció en *stand by* durante legislaturas. Y pasó lo que pasa donde habita el olvido: que ante la falta consciente de recuerdo y de memoria, se instaura la indiferencia, se difumina el pasado y se deshumaniza el horror.

La reivindicación es aquí clara: los crímenes del franquismo son violencia de estado contra población civil. Son asesinatos, violaciones de derechos humanos, amparados por un régimen antidemocrático que nace de un golpe de estado contra la democracia republicana y que institucionaliza la purga, la represión y la violencia contra aquello y aquellos que la dictadura consideraba enemigos. Las exhumaciones en España ofrecen, a través de la arqueología forense, evidencias científicas irrefutables de los mecanismos de violencia y represión que el estado franquista puso en práctica, y permiten analizar los grados de intencionalidad y la deliberación de las muertes. Las evidencias en territorio valenciano son clarificadoras pues el número de víctimas y las formas nos permiten hablar de asesinatos masivos, de premeditación e impunidad en el ejercicio indiscriminado de la violencia contra la población (Gabarda, 2020; Díaz-Ramonedá et al., e.p.; Moreno et al., e.p.). Es lo que se ha calificado como el genocidio u holocausto español (Preston, 2011).

Los familiares tienen derecho a recuperar a sus víctimas, a cerrar ese duelo (verdad, justicia y reparación). Pero si no existen procesos de enjuiciamiento judicial por los crímenes del franquismo y proyectos integrales de políticas públicas de memoria, solo nos queda presentar a toda la ciudadanía como víctima crónica de la desmemoria que el Estado ha cultivado durante décadas. Porque con el final de la guerra no llegó la paz sino la victoria; con la muerte del dictador y la Transición llegó la amnistía y el olvido, “un olvido de todos y para todos” (13); y con la reinstauración de la democracia llegó la impasibilidad y la indiferencia. Paradójicamente, incluso hoy en día, en 2021, hay quienes pretenden un oxímoron, y piden una memoria que sea políticamente correcta y que no mire atrás, que no recuerde.

En 2020, el relator de la ONU para la promoción de la Verdad, la Justicia y la Reparación ha instado al Estado español —como ya hiciera en 2018— a actuar sin excusas para derogar la amnistía y acabar con la impunidad del franquismo (Diario Público 16/07/2020). También está en marcha la modificación de la ley de memoria española de

2007. Habrá que esperar a su aprobación para analizar cuán ambiciosa es la nueva ley en cuanto a la persecución y juicio de los crímenes del franquismo. Y qué grado de desarrollo integral alcanzan las políticas públicas de memoria, porque la memoria, más allá de la exhumación de víctimas, implica otras muchas cosas.

5. Recapitulación Final: el deber de memoria, el deber de recordar

Exhumar no es caridad. No se trata de complacer a nadie bajo la máxima de “quien no llora no mama” como algunas personas y organizaciones vociferan a bombo y platillo insinuando un uso interesado y lucrativo de las subvenciones y los recursos públicos. Al contrario, debemos trabajar para evitar que se malentienda la memoria como una especie de victimismo revanchista y explicar que la memoria es un derecho irrenunciable de todas las personas, reconocido internacionalmente. Un derecho de las víctimas directas de la violencia del estado franquista para recuperar a sus muertos, reparar y dignificar su memoria (en muchos casos también su sepultura); un derecho del conjunto de la sociedad como víctima colateral de las políticas de desmemoria para conocer la verdad y exigir reparación y justicia. Y como derecho, es el Estado quien debe garantizar su ejercicio, adoptar medidas y disponer los recursos para lograr progresivamente la plena efectividad del mismo.

Sin embargo, exhumar, recuperar e identificar los cuerpos no es el final del proceso memorialista. Con estas acciones se intenta cerrar el duelo y reparar a las familias de las víctimas; pero a partir de estos procedimientos científicos tenemos también la oportunidad de exigir verdad, justicia y reparación para las víctimas y, al mismo tiempo, iniciar nuevos escenarios para recuperar la memoria de todo un país. Una memoria que fue sepultada y postergada, instaurando el silencio y un olvido oficial que, ciertamente, siempre estuvo lleno de memorias. De manera que, si se pretende que las políticas de memoria comporten únicamente la recuperación de los cuerpos —sean identificados o no— vía la exhumación de las fosas con la finalidad de, literalmente, vaciar esos agujeros de barbarie y vergüenza; quizás a algunos les sirva como estandarte de su lucha en pro de la memoria, pero corremos el riesgo de no estar más que simplificando mucho un proceso mucho más complejo. ¿Qué pasará entonces cuando esos agujeros del Cementerio Municipal de Paterna estén ya desocupados de cuerpos? Pasará que únicamente habremos cumplido una etapa en la larga carrera de fondo de la memoria. Porque hacer políticas públicas de memoria no es tan sólo vaciar fosas. Además de los trabajos de la arqueología y la antropología forense y de los estudios históricos, necesitamos hacer muchas más cosas, y la antropología social y cultural no puede quedar al margen (García-Hernandorena y Gadea-Peiró, 2021) como tampoco lo puede estar la educación y la divulgación a la ciudadanía. Por tanto, y poniendo el caso de Paterna como ejemplo, sin un proyecto que construya un memorial y un centro de interpretación sobre lo que fueron El Terror y el Cementerio de Paterna, donde se musealice e interprete la barbarie, donde se explique qué ocurrió allí a partir de un discurso científico, multidisciplinar y didáctico que los ponga en valor como espacios y lugares de memoria, corremos el riesgo de no estar más que vaciando fosas.

Como sociedad debemos exigir la implementación de proyectos integrales, es decir, políticas públicas de memoria que tengan en cuenta y pongan en marcha todas las posibilidades y no exclusivamente la reparadora y la sancionadora. Si presentamos los procesos de construcción de la memoria como algo asociado exclusivamente al duelo y a la reparación a las víctimas directas y sus familias, que sufrieron la estigmatización social durante la dictadura y el olvido del Estado durante décadas de democracia, nos encontramos ante la posibilidad de que se malentienda el derecho a la memoria como algo

estrictamente privado y familiar. Y a que algunos instrumentalicen y tergiversen estos procedimientos como acciones de revanchismo maniqueo.

Lo cierto es que respetando y asumiendo que la pérdida y el dolor que han sufrido las personas desaparecidas, torturadas, exiliadas y asesinadas, víctimas de la violencia durante la dictadura, deben ser reparados por el Estado, también entendemos que España como sociedad necesita de políticas públicas que permitan a toda la ciudadanía conocer, asumir y patrimonializar ese pasado reciente como memoria pública. No se trata solo de la ingente y necesaria tarea de localizar e identificar a las víctimas (14) (para lo que las exhumaciones e identificaciones genéticas son cruciales), sino también de aprovechar el gran potencial pedagógico que tiene analizar el pasado para fomentar el pensamiento crítico y potenciar el crecimiento cívico, moral y reflexivo del conjunto de la sociedad.

La dictadura franquista como periodo es parte de nuestra historia reciente y no se puede obviar ni borrar; pero eso no implica que el franquismo como régimen antidemocrático y como ejecutor de crímenes de lesa humanidad sea exonerado. Hacer memoria implica conocer y divulgar el franquismo como etapa histórica entre la ciudadanía no para elogiar ni perdonar sus faltas, sino para socializar la memoria y generar escenarios de participación que demanden a los poderes públicos la garantía y la protección del ejercicio de los derechos de verdad, justicia y reparación, tanto de las víctimas como del conjunto de la sociedad.

Propuestas como la denominada Justicia Transicional ponen en foco en el reconocimiento social de las víctimas (Hazan, 2008). Hoy más que nunca sigue vigente aquel “hacer historia a contrapelo” y “dar voz a los vencidos” que preconizaron Simone Weil o Walter Benjamin (Basili, 2017; Mate, 2006), porque la amnistía y el olvido lo único que han generado es impunidad y desmemoria.

Anexo

Anexo 1.- Recuento actualizado de intervenciones realizadas en el País Valenciano entre 1995 y 2020 (computado íntegramente hasta diciembre de 2020 en lo que respecta a víctimas exhumadas). Se incluyen las 54 actuaciones consideradas científicas (2011-2020) y también 7 que son del periodo transitorio (1995-2011). El número de víctimas identificadas genéticamente indica los datos disponibles a fecha de octubre de 2021.

Cuantificación actualizada de las exhumaciones realizadas en territorio valenciano de 1995 a 2020

ID	AÑO	INTERVENCIÓN	FINANCIACIÓN	EQUIPO TÉCNICO	Identificados /N.M.I	ENTIDADES
1	1995 ¹	Fosa II Castell d'Onda, Castelló (CST)	Ajuntament d'Onda	Joaquim A. Llorens Vicent Estall i Pales	0/2	Ajunt. d'Onda
2	2003	Fosa I Villar del Arzobispo (Valencia, VLC)	Privada	José D. Villalain	NEGATIVA	Familiares
3		Crevillent, Alacant (ALC)	Privada	Desconocido	¿?/3	Diócesis de Alicante
4	2004	Callosa de Segura (ALC)	Privada	Desconocido	¿?/2	Diócesis de Alicante
5	2005	Nicha nº 475 Cuadrante II Cementerio Municipal Paterna	Privada	PaleoLab	1/1	Ajunt. de Paterna La Gavilla Verde GRMH Familiares
6	2008	Fosa III Castell d'Onda (CST)	Ajuntament d'Onda; Fondos FEDER	Joaquim A. Llorens Vicent Estall i Pales	0/1	Ajunt. d'Onda Arqueologia i Patrimoni S.L.
7	2011	Fosa I Vértice Gozalva Llucena (CST)	Privada	Clemente González Artur Oliver Foix	0/1	Museu Belles Arts de Castelló
8	2010 ²	Fosa 1, 2, 3 y 4 de Benagéber (VLC)	Estatal	PaleoLab	5/8	Agrup. de Familiares La Gavilla Verde GRMH
9		Fosa Común Albalat dels Tarongers (VLC)	Estatal	PaleoLab	7/9	Agrup. de Familiares La Gavilla Verde GRMH
10	2011	Fosa Común Torrent (VLC)	Estatal	PaleoLab	NEGATIVA	Agrup. de Familiares GRMH
11		Fosa Común Segorbe (CST)	Estatal	PaleoLab	4/4	GRMH
12	2012	Fosa Común Portell de Morella (CST)	Estatal	PaleoLab	NEGATIVA	Agrup. de Familiares
13		Fosa XXXV Cementerio Municipal Paterna (Nº 126, 1ª Izq.)	Estatal	PaleoLab	5/12	Agrup. de Familiares GRMH
14	2013	Fosa I Cementerio Municipal Borriol (CST)	Micromecenazgo	GRMH	NEGATIVA	Agrup. de Familiares GRMH
15		Fosa III El Toro (Puntal de Magaña, CST)	Micromecenazgo	GRMH	¿?/2	GRMH

¹ Las 7 primeras actuaciones marcan, a modo de bisagra, la transición de las primeras intervenciones pre-científicas en el sentido de que no se actuaba con el Protocolo de actuación en exhumaciones de víctimas de la guerra civil y la dictadura que se decretará en 2011 (ORDEN PRE/2568/2011).

² Inicio efectivo de las intervenciones científicas acorde a la actuación de equipos interdisciplinarios especializados en contextos forenses.

16	2015	Fosa III Bejis (Lomas de La Juliana, CST)	Autofinanciada	ArqueoAntro GRMH	¿?/4	ArqueoAntro GRMH
17		Fosa VI Bejis (Lomas de La Juliana, CST)	Autofinanciada	ArqueoAntro GRMH	¿?/ 2	ArqueoAntro GRMH
18		Fosa I València Cementerio Civil (VLC)	Ajuntament de València	ArqueoAntro	1/1	Ajunt. de València Agrup. de Familiares GRMH
19	2016	Fosa XV Bejis (Lomas de La Juliana, CST)	Autofinanciada	ArqueoAntro GRMH	NEGATIVA	ArqueoAntro GRMH
20		Fosa XVIII Bejis (Lomas de La Juliana, CST)	Autofinanciada	ArqueoAntro GRMH	¿?/1	ArqueoAntro GRMH
21		Fosa XXVIII Bejis (Lomas de La Juliana, CST)	Autofinanciada	ArqueoAntro GRMH	¿?/1	ArqueoAntro GRMH
22	2017	Fosas LVI y LVII Cementerio Municipal Paterna (Nº 81 y 82, 1º Izq.)	Diputació de València	ArqueoAntro	0/2	ArqueoAntro Agrup. de Familiares GRMH
23		Fosa I Cementerio Ontinyent (VLC)	Diputació de València	PaleoLab	3/ 13	Ajunt. d'Ontinyent
24		Fosa XXVIII Cementerio Municipal Paterna (Nº 113, 1º Izq. y Nicho 45 del Cuadro 2)	Diputació de València	ArqueoAntro	8 ³ /50	Asoc. de Familiares ArqueoAntro GRMH
25		Fosas LVIII, LIX y XIX Cementerio Municipal Paterna (Nº 91,91-B y 92, 1º Izq.)	Diputació de València	ArqueoAntro	0/6	ArqueoAntro Agrup. de Familiares GRMH
26		Fosa LIV Cementerio Municipal Paterna (Nicho 54 y 55 Cuadro 3)	Diputació de València	PaleoLab	0/42	Ayunt. de Chiva
27		Fosa XXVIII Bejis (Lomas de La Juliana, CST)	Autofinanciada	ArqueoAntro GRMH	¿?/1	ArqueoAntro GRMH
28		Fosa II Bejis (Lomas de La Juliana, CST)	Autofinanciada	ArqueoAntro GRMH	¿?/2	ArqueoAntro GRMH
29		Fosa XI Bejis (Lomas de La Juliana, CST)	Autofinanciada	ArqueoAntro GRMH	¿?/1	ArqueoAntro GRMH
30	2018	Fosa VI Cementerio Municipal Paterna (Nº 22, 1º Izq.)	Diputació de València	ArqueoAntro	9/33	Assoc. Memòria Històrica de Carlet ArqueoAntro GRMH
31		Fosa XXXVII Cementerio Municipal Paterna (Nº 128, 1º Izq.)	Diputació de València	ArqueoAntro	13/107	Asoc. de Familiares ArqueoAntro GRMH
32		Fosa LXII Cementerio Municipal Paterna	Diputació de València	PaleoLab	0/38	Ayunt. de Chera

³ Siete de las ocho víctimas fueron identificadas genéticamente. La octava, fue localizada e identificada en un nicho individual a su nombre en el mismo Cementerio Municipal de Paterna, por lo que también se gestionó su traslado junto con el resto de identificados.

		(Nicho 43 y 44 Cuadro 3)				
33		Fosa XX Cementerio Municipal Paterna (VLC) (Nº 94, 1º Izq.)	Diputació de València	ArqueoAntro	4/39	Asoc. de Familiares ArqueoAntro GRMH
34		Fosa XXVII Cementerio Municipal Paterna (VLC) (Nº 112, 1º Izq.)	Diputació de València	ArqueoAntro	21/98	Asoc. de Familiares ArqueoAntro GRMH
35		Fosa II Bejis (Lomas de La Juliana, CST)	Autofinanciada	ArqueoAntro	¿?/3	ArqueoAntro GRMH
36		Fosa XI Bejis (Lomas de La Juliana, CST)	Autofinanciada	ArqueoAntro	¿?/2	ArqueoAntro GRMH
37		Fosa 1-8, 4-27 y 11- 11 Cementerio Civil Castelló	Ajuntament de Castelló	ArqueoAntro	17/13	Ajunt. de Castelló GRMHC
38	2019	Fosa XXX Cementerio Municipal Paterna (VLC) (Nº 115, 1º Izq.)	Diputació de València	ArqueoAntro	21/144	Asoc. de Familiares ArqueoAntro GRMH
39		Fosa XXXVI Cementerio Municipal Paterna (VLC) (Nº 127, 1º Izq.)	Diputació de València	PaleoLab CAVEA	17/143	Asoc. de Familiares
40		Nicho Carabineros Cementerio Municipal Castelló de la Ribera (VLC)	Diputació de València	ArqueoAntro	1 ⁴ /3	Ajunt. Castelló de la Ribera Republicans de Xàtiva
41		Fosa I Cementerio Municipal Alfarp (VLC)	Diputació de València	ArqueoAntro	NEGATIVA	Ajunt. d'Alfarp
42		Fosa XI Bejis (Lomas de La Juliana (CST)	Autofinanciada	ArqueoAntro GRMH	¿?/1	ArqueoAntro GRMH
43		Fosa XV, XVIII y XXVIII Bejis (Lomas de La Juliana, CST)	Autofinanciada	ArqueoAntro GRMH	¿?/3	ArqueoAntro GRMH
44		Fosa 4-9, 4-23, 6- 25, 9-50, 12-16 Cementerio Civil de Castelló	Ajuntament de Castelló	ArqueoAntro GRMHC	17/18	Ajunt. de Castelló GRMHC
45		Fosa XXII Cementerio Municipal Paterna (Nº 100, 1º Izq. y Nicho 223 del Cuadro 2)	Diputació de València	ArqueoAntro	3 ⁵ /22	Asoc. de Familiares ArqueoAntro
46	2020	Fosa II, III, IV, V, VI, VII y VIII Andilla (Hospital de Sangre, Corral de Aguavientos)	Diputació de València	Cristina Albir Herrero e Inés Blay Gil	¿?/14	Diputació de València

⁴ Los resultados genéticos no fueron concluyentes, en cambio 1 de los carabineros se encontraba inhumado en un nicho a su nombre en el mismo Cementerio Municipal de Castelló de la Ribera.

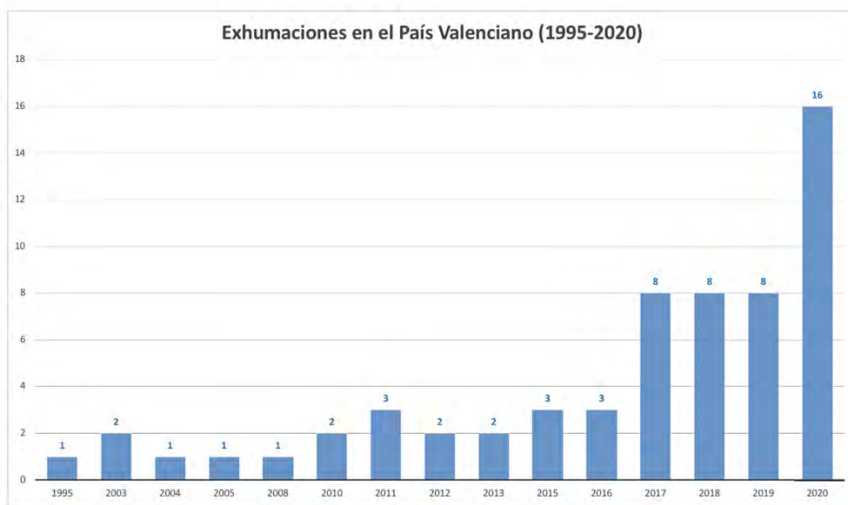
⁵ Dos víctimas fueron identificadas genéticamente, mientras que la tercera fue localizada e identificada en un nicho individual a su nombre en el mismo Cementerio Municipal de Paterna, por lo que también se gestionó su traslado junto con el resto de identificados.

47	Fosa XXVI Cementerio Municipal Paterna (VLC) (Nº 111, 1º Izq.)	Diputació de València	ArqueoAntro	5/150	Asoc. de Familiars ArqueoAntro GRMH
48	Fosas 1-1/1-5, y 3- 1/3-3 Cementerio Civil de Castelló	Generalitat Valenciana	DrakKar Consultores S.L.	¿?/18	Generalitat Valenciana GRMHC
49	Fosa I Cementerio Municipal de Monóver (ALC)	Generalitat Valenciana	DrakKar Consultores S.L.	NEGATIVA	Generalitat Valenciana
50	Fosa II Vistabella (Mas de Marimón, CST)	Autofinanciada	ArqueoAntro GRMH	¿?/1	Ajunt. de Vistabella ArqueoAntro GRMH
51	Fosa IV Vistabella (Mas del Collet II, CST)	Autofinanciada	ArqueoAntro GRMHC	NEGATIVA	Ajunt. de Vistabella ArqueoAntro GRMH
52	Fosa XXXII Cementerio Municipal Paterna (VCL) (Nº 120, 1º Izq.)	Diputació de València	ArqueoAntro	5/17	Asoc. de Familiars ArqueoAntro
53	Fosas LIX y CLVI Cementerio Municipal Paterna (Nº 13, 14, 15 1º Izq.)	Diputació de València	PaleoLab CAVEA	¿?/19	Asoc. de Familiars
54	Fosas 4-29/4-38, 5- 1/5-28, 8-1/8-5 Cementerio Civil de Castelló	Ajuntament de Castelló Diputació Castelló	ArqueoAntro GRMHC	¿?/42	Ajunt. de Castelló Diputació Castelló GRMHC
55	Fosas 2-1/2-18 Cementerio Civil de Castelló	Generalitat Valenciana	ArqueoAntro	¿?/18	Generalitat Valenciana GRMHC
56	Fosa LXIII Cementerio Municipal Paterna (VLC) (Nº 33, 1º Izq.)	Diputació de València	ArqueoAntro	NEGATIVA	Assoc. Memòria Històrica Carlet ArqueoAntro GRMH
57	Fosa CLVI y LXXIV Cementerio Municipal Paterna (VLC) (Nº 73-B, 1º Izq.)	Diputació de València	ArqueoAntro	¿?/10	Assoc. de Familiars ArqueoAntro GRMH
58	Nicho 645 Cuadro 2 Cementerio Municipal Paterna	Autofinanciada	ArqueoAntro	1/1	Familiars Ajunt. Paterna ArqueoAntro
59	Fosa II Cementerio Parroquial de Orihuela (ALC)	Generalitat Valenciana	DrakKar Consultores S.L.	NEGATIVA	Generalitat Valenciana
60	Fosa I y II antiguo Cementerio de Benissa (ALC)	Generalitat Valenciana	DrakKar Consultores S.L.	NEGATIVA	Generalitat Valenciana
61	Fosa I y IV Cementerio Municipal de Gandia (VLC)	Diputació de València	ArqueoAntro	NEGATIVA	Ajunt. Gandia Assoc. Familiars
	TOTAL: 61			TOTAL: 136/1.128	

Figuras

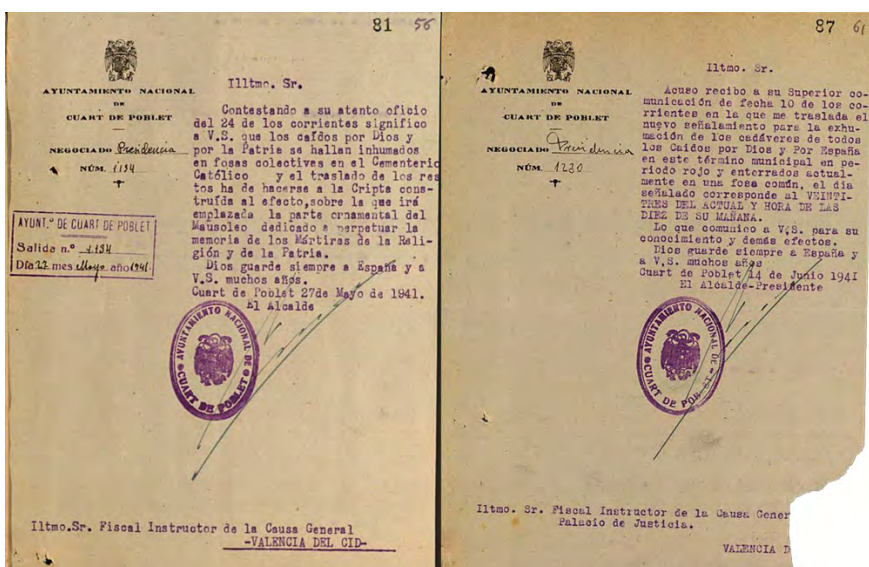
Figura 1: Recuento de procesos de exhumación llevados a cabo en territorio valenciano entre los años 1995 y diciembre de 2020

Figura 2: Monumentalización y socialización de “los mártires” como ejemplo de las políticas de memoria y homenaje del franquismo a “sus víctimas”: Mausoleo del 3r Cuadro Derecha del Cementeri General de València (Foto: ArqueoAntro); Panel cerámico “Presentes” de la Parroquia de Sant Antoni de Rafelbunyol (Valencia) (Foto: ArqueoAntro); Cruz a los caídos en el Parque Ribalta de Castelló (Foto: SSP); Memorial a José Antonio en el cementerio de Alacant (Foto: ArqueoAntro); Díptico recordatorio de las mujeres mártires de Acción Católica de la Diócesis de Valencia (Foto: Museu Virtual de Quart de Poblet).

Figura 3. Causa General Quart de Poblet año 1941: ejemplo de las políticas de exhumaciones de “caídos” promovidas por las autoridades franquistas durante la posguerra:

Figura 4. Traslados e inhumaciones individualizadas realizadas en caliente después del fusilamiento por parte de las familias de las víctimas: Recibo de 155 pesetas, fechado el 18 de julio de 1939, por “una caja y derecho a cementerio” de una persona fusilada el día anterior en Paterna (Colección particular). Ejemplo de sepultura personal de una de las víctimas de la saca del 21 de julio de 1939 de Paterna, inhumada por la familia de forma individualizada en el cementerio municipal de Paterna para evitar la fosa común (Foto: A.Jansen-ArqueoAntro).

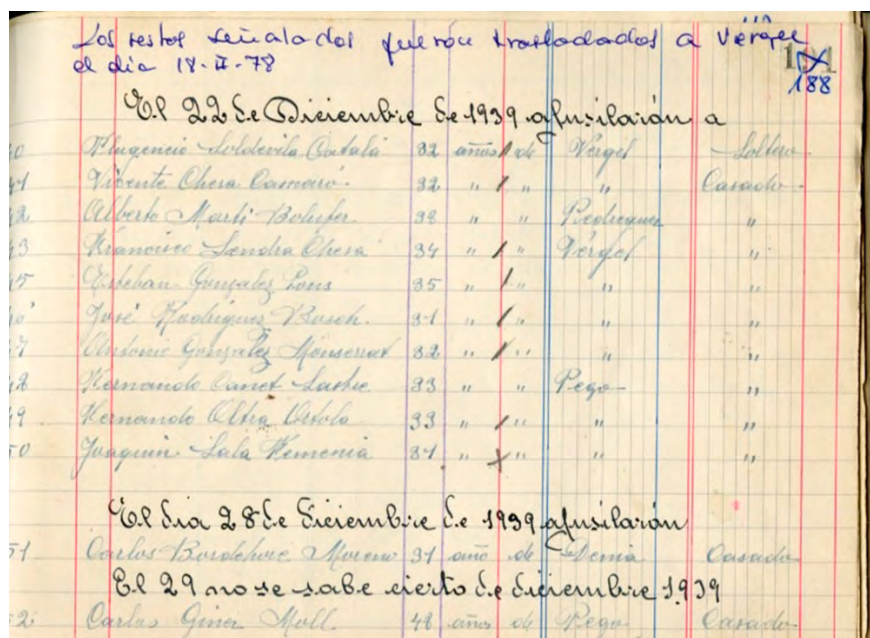

Figura 5. Traslados e inhumaciones individualizadas realizadas en las décadas de 1950 y 1970 por parte de las familias de las víctimas: Documentación sobre el traslado de restos en el año 1955 desde el Cementerio Municipal de Paterna al pueblo natal de la víctima: recibo de funeraria por valor de 1.000 pesetas y autorización del traslado de los restos de la Delegación del Gobierno Civil de la provincia de Valencia (Colección particular). Fotografías de una exhumación realizada entre 1967 y 1968 de las víctimas del 9 de noviembre de 1939, por problemas de hundimientos y filtraciones en el Cementerio Municipal de Paterna, según el testimonio oral de la familia (Archivo familiar de Gloria Lacruz).

Figura 6. Traslados realizados durante la Transición: Documentación del registro cementerial de Dénia con el apunte manuscrito del traslado de 8 víctimas fusiladas en diciembre de 1939 a la cercana población de El Verger el 18 de febrero de 1978 (Arxiu Municipal de Dénia).

Figura 7. Procesos científicos de exhumación de víctimas: excavación Fosa 112 y 128 del cementerio municipal de Paterna. Trabajo en el laboratorio y toma de muestras y entrevista con familias de las víctimas en el cementerio municipal de Paterna (Fotos: Eloy Ariza-ArqueoAntro).

Figura 8. Cuantificación comparativa entre número de cuerpos exhumados hasta diciembre de 2020 en territorio valenciano y número de víctimas identificadas a fecha de octubre de 2021.

Referencias

1. La pionera fue Catalunya que en 2015 puso en marcha un banco genético de víctimas en la Universitat de Barcelona. En Navarra desde 2016 se gestiona desde la empresa pública Nasertic; en Andalucía el encargado es el Centro Pfizer de Genómica e Investigación Oncológica de la Universidad de Granada y la Junta. En Euskadi se implementa a través de Gogora, el instituto público de memoria, y del equipo Biomics de la universidad EHU.
2. La guerra acaba oficialmente en abril de 1939, aunque la dictadura convenientemente mantendrá el estado oficial de guerra hasta 1948. Los fusilamientos en Paterna, por ejemplo, se alargan hasta 1956, aunque la violencia de estado y las ejecuciones por pena de muerte en España seguirán vigentes hasta la década de 1970.
3. Presupuestos de la Diputació de València consignados la Delegación de Memoria Histórica: 356.000€ en 2016, 696.000€ en 2017, 832.000€ en 2018, 836.000€ en 2019 y 1.166.000€ en 2020 (Solé y Díaz-Ramonedá, 2021: 124).
4. Hasta la fecha, la Diputació d'Alacant no cuenta con este tipo de subvenciones o ayudas económicas para los proyectos de exhumación.
5. Huelga decir que los procesos vía subvención pública también generan escenarios que no quedan libres de crítica, pues es cierto que la administración sufraga la exhumación, pero otros muchos aspectos necesarios para poder ejecutar el procedimiento dependen del voluntarismo de las familias. Es el caso de la localización de familiares, compilación de documentación histórica, recopilación de testimonios, gestión de la comunicación a las familias, elaboración de documentación para solicitar la subvención, entre otras, que recaen en las asociaciones de familiares y no en personal profesional de la administración o técnicos específicos subcontratados por ésta.
6. El Estatuto de Roma de la Corte Penal Internacional de 1998 ya estableció como «crimen de lesa humanidad» la desaparición forzada cuando se lleve a cabo como parte de un ataque generalizado o sistemático contra la población civil, teniendo el autor conocimiento de ello. Y la legislación posterior y actual han mantenido y ampliado esa conceptualización (Pego, 2020: 108).
7. Parece que Fisabio iniciará la recogida de muestras a finales de junio de 2021 a los familiares de la Fosa 21 del cementerio de Paterna en un "proyecto pionero en España" que va a realizar una secuenciación masiva "una técnica nunca utilizada en este tipo de identificaciones": <https://www.europapress.es/comunitat-valenciana/noticia-localizados-todos-familiares-fusilados-quart-poblet-enterrados-fosa-21-paterna-20210610175239.html>
8. En los procedimientos realizados por ArqueoAntro tanto autofinanciados como subvencionados por la Diputación de Valencia, los análisis genéticos se han realizado en un laboratorio privado de Madrid.
9. Y es que ya en 2007, la ley estatal de memoria reiteraba a lo largo de su articulado la necesidad de "localización e identificación de víctimas", pero no hacía referencia a pruebas genéticas ni mencionaba en ninguno de sus artículos el sintagma nominal "banco de muestras" ni siquiera el concepto "ADN". Tendremos que esperar a la aprobación de la nueva ley (de la que sólo hemos podido consultar el anteproyecto) para ver qué medidas se ratifican al respecto.
10. A fecha de octubre de 2021, se han identificado 136 víctimas de 1.128 cuerpos exhumados hasta diciembre de 2020. Sin embargo, aún hay procesos de 2018 y 2019 pendientes de nuevas réplicas genéticas. Y para las exhumaciones de 2020 aún no contamos íntegramente con los resultados. Por otro lado, también hay procesos licitados por la Generalitat, que siguen a la espera de que se inicie la fase de identificación a través de FISABIO. Por todo ello, el 12,06 % de identificados es un dato susceptible de cambio a medida que se confirmen los procesos de identificación en curso y los pendientes.
11. Un ejemplo para ilustrar lo enunciado podría ser la fosa 112 del cementerio municipal de Paterna (anexo final ID34), en la cual de las 20 muestras tomadas a familiares de primer grado (hijo/hija), 16 han permitido una identificación positiva (un 80%), mientras que la relación se invierte al 22% cuando hablamos de las muestras tomadas a familiares de segundo, tercer o cuarto grado, que han sido exitosas: 5 identificados de 23. Lo que es una prueba fehaciente de la importancia de contar con las muestras biológicas de hijos e hijas de las víctimas si queremos asegurar un mayor éxito en la identificación genética.
12. Hablamos de violaciones de derechos humanos, delitos de guerra y de lesa humanidad que equiparan los crímenes del franquismo a genocidios como los de las dictaduras del

cono sur, el de la guerra de los Balcanes o el de Ruanda, por citar algunos de los que en las últimas décadas han sido juzgados y condenados.

13. Como dijo Arzalluz en el congreso de los diputados en 1977 en el contexto de aprobación de la Ley de Amnistía.
14. A tenor de la temática que aborda este artículo, hacemos explícitamente referencia a las víctimas del franquismo ejecutadas y lanzadas a las fosas comunes especialmente durante la posguerra. No obstante, como víctima de la dictadura, dado su longeva diacronía, también debe contabilizarse a las personas y colectivos que sufrieron las políticas de purga, terror y violencia que implementó la España franquista hasta la década de 1970.

Bibliografía

- Alonso, A. (2020): "Recomendaciones sobre los estudios de identificación genética de víctimas de la Guerra Civil Española. Creación de una base de datos nacional de ADN de la Memoria Histórica" en F. Etxeberria (Coord.): *Las exhumaciones de la Guerra Civil y la dictadura franquista 2000-2019. Estado actual y recomendaciones de futuro*, Madrid: 155-161.
- Alonso, A., Martín P., Albarrán C., García P., Aguirre A., Fernández C. (2012): "La identificación genética de víctimas de la Guerra Civil Española: La experiencia del Instituto Nacional de Toxicología y Ciencias Forenses." *Boletín Galego de Medicina Legal e Forense* n.118, volumen monográfico sobre Antropología Forense de la Guerra Civil Española: 117- 122.
- Alonso, M. (2018): "Paterna 1936-1956. Termómetro de la represión en el Levante Feliz", en *Jornades de Memòria Democràtica a Paterna*, València: 31-52.
- Baldó, M. (2021): "Memòria democràtica i política de memòria", en V. Gabarda (Dir.), *Violència, conceptualització, memòria, represió, estudis, monumentalització, exhumacions. València 1936-2020*, València: 39-58.
- Basili, C. (2017): "La memoria de los vencidos: historia y justicia en el pensamiento de Simone Weil", *Revista de Filosofia* 42 (1): 41-57.
- Díaz-Ramoneda, E.; Vila, A.; Sancho, S.; Calpe, A.; Iglesias-Bexiga, J.; Mezquida, M. (e.p.): "Les fosses de Paterna, testimonis de la maquinària repressiva del règim franquista al País Valencià", *Revista d'Arqueologia de Ponent*: en premsa.
- Espinosa, F. (2021): "La investigación de la represión franquista 40 años después (1979-2020).", en V. Gabarda (Dir.), *Violència, conceptualització, memòria, represió, estudis, monumentalització, exhumacions. València 1936-2020*, València: 91-114.
- Espinosa, F. (coord.) (2010): *Violència roja y azul: España, 1936-1950*, Crítica, Barcelona.
- Etxeberria, F. (Coord.) (2020): *Las exhumaciones de la Guerra Civil y la dictadura franquista 2000-2019. Estado actual y recomendaciones de futuro*. Ministerio de la Presidencia, Relaciones con las Cortes y Memoria Democrática, Madrid.
- Etxeberria, F., Guijo, J. M.; Montero, J. (2020): Mapas de fosas comunes y enterramientos clandestinos, en F. Etxeberria (Coord.): *Las exhumaciones de la Guerra Civil y la dictadura franquista 2000-2019. Estado actual y recomendaciones de futuro*, Madrid: 6-17.
- Etxeberria, F.; Solé, Q. (2019): "Fosas comunes de la Guerra Civil en el Siglo XXI: antecedentes, interdisciplinariedad y legislación", *Historia Contemporánea*, 60: 401-438.
- Ferrándiz, F. (2019): "Exhumar la derrota. Fosas comunes de la guerra civil en la España del siglo XXI", *ÉNDOXA: Series Filosóficas*, n. 44: 17 – 46.
- Ferrándiz, F. (2009): "Fosas comunes, paisajes del terror", *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, LXIV (1): 61-94.
- Gabarda, V. (2020): *El cost humà de la repressió al País Valencià (1936-1956)*. Universitat de València- Servei de Publicacions.
- García-Hernandorena, M.J.; Gadea-Peiró, I. (2021): *Etnografía d'una exhumació. El cas de la fossa 100 del cementeri de Paterna*, Diputació de València-Delegació de Memòria, València.
- Hazan, P. (2008): "Les dilemmes de la justice transitionnelle", *Mouvements*, 53 (1), 1: 41-47.
- Herrasti, L. (2020): "Fosas exhumadas entre los años 2000 y 2019", en F. Etxeberria (Coord.): *Las exhumaciones de la Guerra Civil y la dictadura franquista 2000-2019. Estado actual y recomendaciones de futuro*, Madrid: 18-50.
- Ibañez, M. (2019): "Historia, memoria y políticas públicas en la provincia de Valencia: una mirada desde la universidad", *Studia historica. Historia contemporánea* 37: 37-53.

- Jiménez, J.; Herrasti, L. (2017): "Objets associés des fosses de la guerre civile en Espagne", *Les Cahiers Sirice* 2017/2, N°19: 41-54.
- Mate, M.R. (2006): *Medianoche en la historia. Comentarios a las tesis de Walter Benjamin*, Trotta, Madrid.
- Mezquida, M. (2017): "Excavaciones y exhumaciones de fosas de la guerra civil y del franquismo en el País Valenciano", *La Linde* 8: 167-218.
- Mezquida, M. (2013): "Arqueología de la Guerra Civil. Una arqueología por asimilar", *La Linde* 1: 42-50.
- Mezquida, M.; Iglesias, J., Calpe, A., Martínez, a. (2021): "Procesos de investigación, localización, excavación, exhumación e identificación de víctimas de la Guerra Civil y del Franquismo en el Levante peninsular", en V. Gabarda (Dir.), *Violencia, conceptualización, memoria, represión, estudios, monumentalización, exhumaciones. Valencia 1936-2020*, València: 295-314.
- Mezquida, M.; Martínez, A.; Calpe, A., Benito, M. Iglesias, J., Fortuna, M. (2018): "Procesos de Excavación y Exhumación en el Cementerio Municipal de Paterna", en *Jornades de Memòria Democràtica a Paterna*, València: 146-156.
- Moreno, A.; Mezquida, M., Ariza, E. (e.p.): "Cuerpos y objetos: la cultura material exhumada de las fosas del franquismo", *Saguntum-PLAV*: en prensa.
- Moreno, A. (e.p.): "La corbata de José", en M.A. Gomar (ed.): *Objectes (des)apareguts*, València.
- Moreno, A. (2019): "El olvido está lleno de memorias. Memorias y patrimonios de nuestro pasado reciente", *PH:Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*, año 27: 227-230.
- Moreno, A.; Olmos, P. (2015): *1936-1939 Quart de Poblet un poble de la rereguarda*, Ajuntament de Quart de Poblet.
- Pego, L. (2020): "Naciones Unidas. El estado de la cuestión de las fosas de personas desaparecidas en ella Guerra Civil y la Dictadura franquista en la España actual", en F. Etxeberria (Coord.): *Las exhumaciones de la Guerra Civil y la dictadura franquista 2000-2019. Estado actual y recomendaciones de futuro*, Madrid: 107-126.
- Porcar Orihuela, J.L.(2020): *Un país en gris i negre. Memòria històrica i repressió franquista a Castelló*. Publicacions de la Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 3ª ed.
- Polo, M., García-Prósper, E. (2019): "En torno a los juicios sumarísimos: una visión desde la antropología forense", en F.X. Duarte y López-Castro (eds), *Víctimes per violència i repressió als ports durant la Segona república i la Guerra Civil (1931-1941)*, Ajuntament de Portell de Morella: 57-102.
- Polo, M., García-Prósper, E., Crespo, S., Galtés, I., Márquez-Grant, N., García-Rubio, A., Armentano, N., Muñoz, V. (2018): "Protocolo de búsqueda, levantamiento y exhumación de restos humanos", *Revista Internacional de Antropología y Odontología Forense*, vol. 1, nº 1: 7-23.
- Polo, M., García-Prósper, E., Cruz-Rico, E., Ruiz-Conde, H. (2012): "Fosas comunes exhumadas en el territorio de la Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón (2005-2011)", *Boletín Galego de Medicina Legal e Forense* 18: 99-116.
- Prada, M., Etxeberria, F., Herrasti, I., Vidal, J., Macias, S., Pastor, F. (2003): "Heridas por arma de fuego en una fosa común de la Guerra Civil Española en Priaranza del Bierzo (León)", en M. CAMPO y F.J. Robles, *¿Dónde estamos? Pasado, presente y futuro de la Paleopatología*. Actas del VI Congreso Nacional de Paleopatología: 208-219.
- Preston, P. (2011): *El Holocausto Español. Odio y exterminio en la guerra civil y después*, Editorial Debate, Barcelona.
- Pujol, M. (2017): "Exhumación y estudio de los restos de Ramon Vila Capdevila en el cementerio de Castellnou de Bages", *Ebre38. Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, 7: 195-210.
- Santacreu, J.M. (2016): "Les exhumacions de les fosses comunes", en *La recuperació de la memòria històrica al País Valencià: reparar i dignificar les víctimes amb subvencions estatals (2006-2011)*. Colecció Història i Memòria, Patrimoni, N° 1, Castelló de la Plana: 80-133.
- Ríos, L., Etxeberria, F. (2016): "The Spanish Civil War Forensic Labyrinth", en O. Ferrán y L. Hilbink (eds.): *Legacies of Violence in Contemporary Spain. Exhuming the Past, Understanding the Present*, Routledge, New York: 44-68.
- Ríos, L. (2012): "Identificación en fosas comunes de la Guerra Civil: limitaciones y posibilidades a partir del caso de Burgos", *Boletín Galego de Medicina Legal e Forense* n.118, volumen monográfico sobre Antropología Forense de la Guerra Civil Española: 125-141.

- Rodrigo, J. (2008): *Hasta la raíz: Violencia durante la Guerra Civil y la dictadura franquista*, Alianza, Madrid.
- Saqqá, M. (2017): "Mártires y Caídos por Dios y por España: Una aproximación a la gestión de sus cuerpos", en I. Momoito y A.T. Núñez: *Memorias de guerra, proyectos de paz: violencias y conflictos entre pasado, presente y futuro*. Fundación Museo de la Paz de Gernika: 153-162.
- Serrulla, F., Etxeberria, F. (2020): "Recomendaciones relativas a los procesos oficiales de exhumación e investigación forense de las fosas de la Guerra Civil Española y la Dictadura", en F. Etxeberria (Coord.): *Las exhumaciones de la Guerra Civil y la dictadura franquista 2000-2019. Estado actual y recomendaciones de futuro*, Madrid: 140-154.
- Solé, Q. (2020): "El censo de víctimas y las bases de datos", en F. Etxeberria (Coord.): *Las exhumaciones de la Guerra Civil y la dictadura franquista 2000-2019. Estado actual y recomendaciones de futuro*, Madrid: 51-59.
- Solé, Q., Díaz-Ramoneda, E. (2021): "La recuperación de la memoria histórica al País Valencià i a Catalunya. Similituds i diferències", en V. Gabarda (Dir.): *Violencia, conceptualización, memoria, represión, estudios, monumentalización, exhumaciones. Valencia 1936-2020*, València: 115-132.
- Solé, Q., López, X. (2019): "El Valle de los Caídos como estrategia pétrea para la pervivencia del franquismo", *Kamchatka. Revista de análisis cultural* 13 (junio 2019): 299-317.
- Solé, Q. (2019): "Pervivencia de las fosas comunes de la guerra civil española en el siglo XXI. Evidencia cultural, particularidad académica", *Historia Contemporánea*, 60: 439-475.
- Solé, Q. (2008): *Els morts clandestins. Les fosses comunes de la Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)*, Afers, Catarroja.
- Solé, Q. (2009): "Inhumados en el Valle de los Caídos. Los primeros traslados desde la provincia de Madrid", *Hispania Nova. Revista de historia contemporánea* nº9, 2: 1-32.
- Sueiro, D. (1983): *El Valle de los Caídos. Los secretos de la cripta franquista*. Argos Vergara, Barcelona, 3ª edición.

Legislación:

- 2017: LEY 14/2017, de 10 de noviembre, de memoria democrática y para la convivencia de la Comunitat Valenciana (BOE n.311 de 23/12/2017).
- 2011: ORDEN PRE/2568/2011, de 26 de septiembre, por la que se publica el Acuerdo del Consejo de Ministros de 23 de septiembre de 2011, por el que se ordena la publicación en el Boletín Oficial del Estado del Protocolo de actuación en exhumaciones de víctimas de la guerra civil y la dictadura.
- 2007: LEY 52/2007, de 26 de diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil y la dictadura (BOE n.310 de 27/12/2007).
- 1977: LEY 46/1977, de 15 de octubre, de Amnistía (BOE n.248 de 17/10/1977).
- 1940: ORDEN aclaratoria de la de 1 de mayo último sobre exhumaciones e inhumaciones de cadáveres de personas asesinadas durante el período rojo (BOE n. 207, de 25/07/1940, p. 5.151).
- 1940: ORDEN sobre exhumaciones e inhumaciones de cadáveres asesinados por los rojos (BOE n. 130, de 09/05/1940, p. 3.157).
- 1939: LEY de 16 de mayo de 1939 facultando a los Ayuntamientos para dispensar o reducir las exacciones municipales que gravan las inhumaciones, exhumaciones y traslados de cadáveres víctimas de la barbarie roja o muerta en el frente (BOE n.137, de 17/05/1939, pp. 2687-2688).

Autoría: El presente trabajo ha sido conceptualizado y escrito por Andrea Moreno Martín, Miguel Mezquida Fernández y Marisol E. Schwab. Los autores han leído y están de acuerdo con la presente versión del manuscrito.

Conflictos de interés: Los autores declaran no tener ningún conflicto de interés.

Copyright: © 2021 de los autores. Presentado para una posible publicación de acceso abierto bajo las condiciones de la licencia de Creative Commons Attribution (CC BY) (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Història i arqueologia

Enviat: 10/07/2021

Acceptat: 02/09/2021

La memòria dels voluntaris catalans de la Gran Guerra durant la Guerra Civil

Alejandro Acosta López ^{1*}

¹ Universitat de Barcelona

* Correspondència: alejandroacosta1992@hotmail.com

 ORCID: 0000-0003-0542-6011

Resum: Aquest article s'apropa a la pervivència de la memòria sobre els voluntaris catalans de la Primera Guerra Mundial, la seva lectura i la utilització del record durant els anys de la Guerra Civil a Catalunya. Per fer-ho, l'article se centra en el llibre *Fets d'armes de catalans*, una publicació institucional de la Generalitat de Catalunya destinada als combatents republicans, i en els actes d'homenatge al voltant dels monuments de Gustave Violet i de Josep Clarà a Barcelona. A través d'aquests elements, es demostra com els voluntaris de la Gran Guerra van ser reivindicats com a símbol de compromís democràtic i buscats com element de sensibilització de les autoritats franceses.

Paraules clau: voluntaris catalans; Primera Guerra Mundial; Joan Solé i Pla; memòria; Josep Clarà; Generalitat de Catalunya; Guerra Civil Espanyola.

Abstract: This article deals with the survival of the memory of the Catalan volunteers of the First World War, their reading and the use of memory during the years of the Civil War in Catalonia. To do so, the article focuses on the book *Fets d'armes de catalans*, an institutional publication of the *Generalitat de Catalunya* aimed at republican combatants, and on the tributes around the monuments of Gustave Violet and Josep Clarà in Barcelona. Through these elements, it is shown how the volunteers of the Great War were vindicated as a symbol of democratic commitment and sought as an element of sensitization of the French authorities.

Keywords: Catalan volunteers; First World War; Joan Solé i Pla; memory; Josep Clarà; Generalitat de Catalunya; Spanish Civil War.

1. Introducció.

Els voluntaris catalans de la Gran Guerra

Durant la Primera Guerra Mundial, com és ben sabut, alguns catalans es van allistar com a voluntaris a les files de l'Exèrcit francès (1). Al no comptar amb la nacionalitat francesa, la majoria d'aquests catalans va combatre als rengles de la Legió Estrangera francesa, un cos militar creat l'any 1831 per canalitzar la integració d'efectius estrangers a l'Exèrcit i, per tant, un cos amb una base multiètnica (2). Així, els catalans a la Legió Estrangera francesa van compartir trinxeres amb soldats d'altres indrets de l'Estat espanyol, amb soldats polonesos, txecs, italians, portuguesos, grecs, sud-americans i de moltes altres nacionalitats. Sovint, el nexa comú entre soldats de tan diferents nacionalitats era la solidaritat i la camaraderia nascuda de la vida a les trinxeres, l'existència d'uns referents culturals i emocionals francesos i la base d'una comunicació mantinguda principalment en llengua francesa, que era la llengua exigida als soldats malgrat la pobresa lèxica, els barbarismes i els vulgarismes amb els que aquests sovint la parlaven (3). En total, s'estima entre 30.000 i 35.000 el nombre d'efectius que van formar part de la Legió Estrangera en algun moment determinat de la Gran Guerra (4). Una de les principals polèmiques historiogràfiques ha estat la del nombre de voluntaris catalans durant la guerra, i en aquest sentit cal assenyalar que ja des dels anys del conflicte es va estimar en milers. La premsa aliadòfila catalana i sobre tot les publicacions lligades al nacionalisme català radical van ser les que van donar major presència a les seves pàgines a aquesta idea de milers de catalans combatent a les trinxeres franceses. Com va assenyalar David Martínez Fiol, aquesta cobertura als voluntaris catalans i al seu nombre s'incardinava en una estratègia internacionalista d'ampli abast que perseguia guanyar les simpaties de les potències aliades vers la causa nacionalista catalana a través dels seus voluntaris per a que, un cop finalitzat el conflicte, les potències vencedores recompensessin el sacrifici dels catalans intervenint en el plet català (5). Aquella estratègia, que havia estat teoritzada de manera incipient per l'escriptor Antoni Rovira i Virgili (6), qui va llegir sempre la guerra des de l'òptica d'una lluita que podia implicar l'alliberament de les nacions (7), i que emulava els exemples del *Comitè d'Action Tchèque à l'Étranger* (8), va ajudar així a anar formant unes expectatives a través dels voluntaris, que aviat van passar a convertir-se en un element gairebé simbòlic en les relacions de Catalunya amb la República Francesa. Aquesta força de la idea de milers de voluntaris catalans va ser puntualment assumida fins i tot per personalitats del món aliadòfil madrileny que s'interessaven a impressionar a la opinió francesa per mostrar l'existència d'una Espanya amiga que admirava i s'inspirava en el model francès. Així, el propi secretari de l'Ateneo de Madrid, Manuel Azaña Díaz, va declarar als reporters de la premsa francesa després d'una visita al front a inicis de desembre del 1917, a la qual va anar acompanyat de diferents artistes i personalitats de Catalunya (9), que el nombre de voluntaris espanyols era de 15.000, dels quals la majoria eren catalans (10). Amb tot, va ser el diputat catalanòfil pels Pirineus Orientals Emmanuel Brousse qui va consolidar la idea de 12.000 voluntaris catalans en una al·locució a la *Chambre des députés* el 20 de novembre del 1918, en el debat d'una proposició de llei dirigida a retre un homenatge nacional al president nord-americà Woodrow Wilson, als països aliats i als seus caps d'Estat. Més concretament, Brousse, que va intervenir després del diputat René Renoult, va dir que el poble francès no podia oblidar als 15.000 voluntaris espanyols, dels quals 12.000 catalans, que havien contribuït a la victòria francesa, i igualment va dirigir unes paraules d'agraïment a la ciutat de Barcelona i al Comitè de Germanor amb els Voluntaris Catalans, plataforma que havia vetllat pels combatents catalans (11). Les paraules de Brousse van coincidir en un moment d'efervescència política a Catalunya i a tot l'Estat espanyol degut a la campanya autonomista (12), que va trobar una oposició molt important (13). En aquest marc, el Patronato de Voluntarios Españoles, una entitat que reunia a representants de l'elit francòfila madrilenya, va impulsar amb l'ajut de recursos mediàtics com el diari *La Época* o el setmanari *España* una campanya per defensar que no pas tots els voluntaris eren d'origen català i que havia combatent originals de les diferents províncies i regions d'Espanya (14). La

única via per conèixer els orígens geogràfics i el nombre de combatents de manera definitiva resta en la consulta dels expedients personals dels antics combatents de la Legió Estrangera als *Archives du BALE* (*Bureau des Anciens de la Légion étrangère*), a la localitat francesa d'Aubagne (Bouches-du-Rhône). Malauradament, aquests expedients estan actualment sotmesos a tota sèrie de restriccions a la consulta, però amb d'altres fonts militars oficials de la Legió podem obtenir un quadre molt representatiu. Així, la combinació de les fitxes alfabètiques que es guarden als *Archives du BALE* i altres fonts com els llibres de registre d'allistaments a la ciutat de París, ens permet assenyalar que per bé que els orígens geogràfics van ser molt diversos, els combatents nascuts al Principat de Catalunya, al País Valencià i a les Illes Balears haurien representat al voltant del 56% del conjunt de voluntaris allistats a la Legió Estrangera i nascuts a l'Estat espanyol (15). En tot cas, la documentació d'Aubagne també deixa palesa la inviabilitat de la xifra de 12.000 voluntaris catalans. Aquesta xifra només tindria cert fonament tenint en compte els combatents de la Catalunya del Nord mobilitzats forçosament a les files de l'Exèrcit regular francès a raó de la seva nacionalitat francesa, al marge que residissin o estiguessin molt lligats al Principat. Aquests combatents haurien quedat, doncs, al marge del que hem d'entendre com un allistament voluntari a títol estranger.

En qualsevol cas, independentment del debat sobre les xifres reals de combatents, el cert és que la idea del voluntariat català s'anà consolidant com un mite de la vocació internacional i democràtica del poble català. Els grups aliadòfils catalans potenciarien aquesta idea i s'encarregarien de fer-la perviure. En aquest article, pretenem resseguir precisament la utilització i pervivència de la idea del voluntariat català de la Primera Guerra Mundial a la Catalunya dels anys de la Guerra Civil. Per fer-ho, ens centrarem en la visió dels voluntaris catalans dintre de la tasca empresa pel Servei de Cultura al Front i en els discursos periodístics i actes que es van dur a terme al voltant de l'estàtua d'homenatge als voluntaris que s'inaugurà el 14 de juliol del 1936 al Parc de la Ciutadella de Barcelona, només quatre dies abans de l'esclat del cop d'estat.

2. El monument als voluntaris catalans de la Gran Guerra. Un monument inaugurat quatre dies abans de l'esclat de la Guerra Civil

El novembre del 1918, la vida política catalana va estar fortament mediatitzada per la proposta autonomista i per l'eufòria wilsonista que va seguir a la notícia de l'armistici firmat prop de Compiègne la matinada del dia 11 de novembre (16). La Lliga Regionalista, que havia mantingut al llarg de la Gran Guerra una actitud indolent a l'hora de posicionar-se sobre el conflicte europeu i havia tancat files amb la neutralitat oficial de l'Estat (17), va passar a posar-se al costat de les esquerres republicanes catalanistes i donar suport, quan no dirigir, a tot un seguit d'iniciatives que volien deixar palès l'entusiasme de les institucions i la ciutadania catalana per la victòria dels aliats (18). En aquest sentit, la Lliga faria valer el seu poder institucional des de la Mancomunitat de Catalunya per projectar el seu posicionament aliadòfil (19), seguint una línia que també va mantenir l'Ajuntament de Barcelona, la segona principal institució del país. En aquells moments, l'Ajuntament de la Ciutat Comtal estava controlat pel Partit Republicà Radical amb la figura del granadí d'origen Manuel Morales Pareja com alcalde. El republicanisme lerrouxista sempre havia mantingut un posicionament aliadòfil (20), que amb la victòria francesa tornava a excitar-se, assumint que la projecció aliadòfila podia ser útil en l'objectiu de la consecució d'una reforma i una revisió profunda del sistema de la Restauració a la qual també volien arribar donant suport a la campanya autonomista (21). Així, convergint en aquells moments les principals institucions i partits polítics de Catalunya al voltant d'un posicionament aliadòfil

que tenia una evident dimensió instrumental, va ser senzill que els regidors del Consistori arribessin a la unanimitat a la sessió del 14 de novembre a favor d'una sèrie de mesures presentades pels regionalistes i els republicans que volien evidenciar la celebració que feia Barcelona de la victòria aliada (22). A banda de telegrafiar a París, penjar banderes dels països aliats als edificis públics durant tres dies o declarar ciutadans honoraris als primers ministres de Bèlgica, Itàlia, el Regne Unit i França (23), l'Ajuntament acordà impulsar un monument en homenatge als voluntaris catalans caiguts a la Primera Guerra Mundial (24). El monument seria encarregat a l'escultor olotí i signífic aliadòfil Josep Clarà Ayats (1878-1958) (25), que es trobava en aquells moments residint a la ciutat de París. Malgrat els recels de l'artista, que temia que l'encàrrec finalment fos cedit a Josep Llimona o al rossellonès Gustave Violet i que lamentava a les seves notes els incompliments que deia patir sempre per part de les autoritats del seu país (26), certament tenim constància que a finals de gener del 1919 Clarà ja tenia els primers esbossos del monument i començava a treballar amb maquetes (27). La versió primigènica del monument, amb una clara influència de la escultura de Bourdelle (28), representava a un home nu amb un gest dramàtic, alçant el rostre i els braços i portant només un casc *M15 Adrian*, un cinturó amb una beina buida, una espasa agafada per la fulla pel puny dret i un escut circular subjectat per l'avantbraç esquerre. Pel cap i rostre de la figura, Clarà va usar com a model al fill del dibuixant i bon amic Alexandre Cardunets i Cazorla, qui assenyala a l'escultor "que'l meu noi no hi veu de goig i a nosaltres ens passa lo mateix per la distinció que li ha fet" (29). La obra reflectia una lectura heroica i èpica de la guerra en un moment que el conflicte encara era molt recent. De fet, la incorporació d'elements com escuts i espases, a banda d'obeir a la sensibilitat noucentista, associava a la idea del voluntari català el mirall dels almogàvers: el voluntari català de l'escultura apareixia com a icona idealitzada d'un guerrer del passat disposat a oferir la seva vida per una causa suprema. La escultura no ofería una visió crítica de la passada guerra ni reflectia el dolor o la mort dels combatents, sinó que més aviat tenia un cert caràcter d'exaltació de les virtuts marcial. La memòria sobre els voluntaris es construïa així en termes de perpetuació de la visió propagandística i romàntica que el catalanisme i sobre tot el nacionalisme català més intransigent havia promocionat durant la guerra. En aquest sentit, no ha de sobtar que el projecte d'escultura entusiasmés al doctor homeòpata Joan Solé i Pla (1874-1950), aleshores president de la Unió Catalanista (30), qui va ser l'ànima del Comitè de Germanor amb els Voluntaris Catalans i que se significà en l'ajut material i propagandístic als voluntaris des d'una orientació ideològica marcadament nacionalista (31). A més de promoure la creació del monument, l'entusiasta Solé i Pla no va defallir a l'hora de cercar finançament per fer front al pagament a l'escultor, posant-se en contacte amb multitud de persones i entitats i tenint un paper molt actiu dintre de la Comissió Executiva que d'ençà l'any 1921 l'Ajuntament de Barcelona va constituir per dur a feix termini el projecte del monument i accelerar-ne les gestions (32).

Malgrat el compromís de personatges com el doctor Solé i Pla i l'èxit d'iniciatives com la inauguració d'una exposició al saló de La Pinacoteca el desembre del 1922 per recaptar fons (33), la conclusió del projecte es va anar demorant degut a la manca de finançament i a la retirada dels càrrecs de la Lliga que es van passar a Acció Catalana (34). El cop d'estat de Miguel Primo de Rivera el setembre del 1923 va interrompre de soca-rel totes les gestions, deixant-se el projecte de banda degut a que les noves autoritats municipals no compartien la significació catalanista que envoltava el monument als voluntaris catalans. Durant la Dictadura, no obstant, es va inaugurar el juny del 1925 un obelisc en homenatge als soldats francesos i als voluntaris espanyols morts durant la Gran Guerra que es va instal·lar al cementiri de Montjuïc i que va ser encarregat a l'escultor rossellonès Gustave Violet. L'acte d'inauguració, al qual va assistir el propi rei Alfons XIII i el vicepresident del Directori, el marquès de Magaz, va estar envoltat d'una gran pompa i va tenir naturalesa de cerimònia d'Estat (35). L'acte també va posar sobre la taula la clara voluntat d'apropiació per part de la Dictadura del record dels voluntaris espanyols de la Gran Guerra amb unes connotacions clarament lligades al nacionalisme espanyol. Amb la cai-

guda del règim de Primo de Rivera, l'abril del 1930 es va reconstituir la Comissió Executiva del Monument als Voluntaris Catalans i el 22 de gener del 1932, ja amb el nou règim republicà, se'n va constituir una tercera Comissió Executiva en la que també s'integrà Joan Solé i Pla (36), que després de la celebració de les primeres eleccions autonòmiques democràtiques el 20 de novembre d'aquell any passaria a ser diputat al Parlament de Catalunya integrat al grup parlamentari de ERC. Les reunions de la Comissió Executiva van ser freqüents, el nou alcalde Jaume Aiguader va impulsar una notable campanya de subscripcions i Josep Clarà va finalitzar la versió definitiva de la obra en bronze, però a despit del canvi polític, la qüestió del monument no seria resolta fàcilment. D'una banda, les dificultats pressupostàries prosseguien. Però, també, la lectura social de les guerres havia experimentat un canvi notori en el nou context de la dècada del 1930, moment en el qual s'obrí pas amb força una cultura pacifista amb vocació internacionalista que seria reivindicada en els actes que es farien al voltant del monument durant els anys de la Guerra Civil. Un debat municipal que va tenir lloc a la sessió del 10 de novembre del 1933 a l'Ajuntament de Barcelona va servir d'aparador a aquesta sensibilitat que qüestionava la visió salutífera i heroica de la guerra. Més concretament, el regidor Josep Maria Bertran de Quintana, ferm defensor del pacifisme que s'havia separat d'ERC per sentir-se incòmode amb la creixent influència d'Estat Català (37), va oposar-se al monument i va sostenir que la quantitat de 60.000 pessetes que anava a votar l'Ajuntament per la erecció del monument devia ser destinada a beques pels fills dels voluntaris catalans morts. A més a més, Bertran de Quintana va mantenir que el monument contribuïa a una exaltació de la guerra i que els voluntaris catalans havien estat homes enganyats i manipulats pels grups dirigents. Aquest posicionament enfrontà agrament Bertran de Quintana amb Joan Casanovas i Maristany, qui compatibilitzava el càrrec de regidor amb el de President del Parlament de Catalunya. Casanovas va sostenir el caràcter heroic de la contribució dels voluntaris catalans a les trinxeres de França i va cridar a deixar de banda un esperit càndid mentre les forces reaccionàries estaven aconseguint imposar els seus plantejaments a molts països d'Europa. En aquell debat, un dels pocs suports de Bertran de Quintana va ser Josep Jover Sarroca, qui va defensar que la placa al peu del monument havia de ressignificar als voluntaris catalans com a víctimes de la guerra (38).

Finalment, el monument en homenatge als voluntaris catalans, que havia estat projectat des de novembre del 1918, va ser inaugurat el 14 de juliol del 1936, coincidint amb el dia de la Festa Nacional francesa. La versió definitiva del monument de Josep Clarà va diferir força del projecte inicial. L'escultor va eliminar de la figura en bronze el casc, l'escut i el cinturó amb la beina, deixant només a la mà dreta de l'home nu un ram de fulles de roure i una espasa amb la fulla mirant avall. Així, la escultura va quedar desposseïda dels elements marcial i enlloc de reflectir un elogi de la guerra volia tenir un significat més ample com a símbol de la entrega voluntària dels catalans, de la seva defensa de les llibertats i de la seva vocació pacifista. A més, l'estàtua no comptava amb elements que la identifiquessin amb la Primera Guerra Mundial ni amb cap conflicte o temps específic, la qual cosa enfortia aquesta significació àmplia i atenta als plantejaments pacifistes que havien anat guanyant força al llarg de la dècada de 1930. De fet, l'acte d'inauguració del monument també va estar impregnat d'aquell esperit civil i de la reivindicació del valor de la pau. A l'acte hi van assistir importants autoritats com el conseller de Cultura Ventura i Gassol, diversos diputats del Parlament de Catalunya, l'alcalde Carles Pi i Sunyer i nombrosos regidors, autoritats militars com el general Francisco Llano de la Encomienda i una nodrida representació de la colònia francesa a Barcelona encapçalada per Jean Dorgebray, a més d'autoritats consulars i naturalment veterans de guerra francesos i antics voluntaris catalans com Bonaventura Fabra. El diputat Joan Solé i Pla, qui s'havia significat en l'impuls al monument i que era reconegut com el benefactor dels voluntaris, va tenir un paper molt especial en aquella jornada, llegint un emocionat discurs en el qual va mantenir una línia molt romàntica, pròpia de la seva idiosincràsia, glossant les gestes en les que els catalans havien pres part. Les intervencions també van deixar palesa la confiança en França com a baluard dels valors democràtics en un moment en el que els feixismes havien polaritzat la situació internacional (39). Irònicament, només quatre dies

després d'aquell acte que havia volgut lloar el valor de la pau, va esclatar el cop d'estat que va donar inici a la Guerra Civil.

3. Els actes d'homenatge als voluntaris catalans durant la Guerra Civil

Després d'aplicar-se el cop d'estat militar a Catalunya per part de les milícies obres i les forces d'ordre públic lleials a la República, les institucions democràtiques republicanes de Catalunya van continuar funcionant a despit del marc anòmal imposat per la situació de guerra, per la violència política a la rereguarda i pels conflictes estratègics i polítics que van ser continuats a l'interior del propi bàndol republicà. En aquell marc de la Catalunya i la Barcelona en Guerra Civil, cada 14 de juliol i cada 11 de novembre, en commemoració de la Festa Nacional francesa i de l'aniversari de l'armistici de Compiègne respectivament, el monument als voluntaris catalans al Parc de la Ciutadella va ser escenari regular d'un acte de record i tribut a França, a la firma de l'armistici i als voluntaris catalans de la Gran Guerra. En aquells actes celebrats entre el dia 11 de novembre del 1936 fins el del 1938, acostumà a assistir-hi la màxima autoritat de l'autonomia, el president de la Generalitat Lluís Companys i Jover, així com nombrosos representants del Govern de la Generalitat i membres del Parlament i de l'Ajuntament de Barcelona. Aquell desplegament institucional de les autoritats més rellevants de Catalunya mostrava amb claredat la importància que es concedia a aquells actes des de la mateixa Generalitat. Naturalment, el llavors encara diputat Joan Solé i Pla va significar-se especialment i pràcticament sempre en tots aquells actes, car la seva vinculació amb la realització del monument, amb la propaganda sobre els legionaris catalans i amb els propis ex-combatents era fonamental. Igualment, a aquests actes acostumà a assistir representants de la minvada colònia francesa resident a Barcelona i membres del Consolat de la República Francesa a Barcelona, així com antics combatents francesos i catalans. Els voluntaris catalans que van assistir a aquells actes normalment van ser els que havien mantingut un contacte més estret al llarg dels anys amb Joan Solé i Pla, sovint el seu benefactor a l'hora de trobar feina o de fer qualsevol gestió important; molts d'aquells antics combatents relacionats amb Solé i Pla havien donat forma al llarg de la dècada de 1930 a un precari associacionisme de veterans a través d'agrupacions com la Unió d'Ex-Voluntaris Catalans de la Gran Guerra, que havia estat creada a finals de l'any 1931 i que havia maldat per vincular-se i obtenir suport o atenció de part de la Presidència de la Generalitat de Catalunya, potser amb la finalitat de dur a terme serveis en matèria d'assessorament en ordre públic o en instrucció militar (40). Així, tenint en compte aquesta temptació de ser útil als interessos de la Generalitat i guanyar escalf i imatge des de les institucions al llarg de la dècada, no és d'estranyar que els membres d'aquelles associacions estiguessin presents en aquells actes d'homenatge.

La significació donada al monument a través dels discursos i a través de la presència de les autoritats deixa palès el sentit que es va donar al record dels voluntaris catalans com a element simbòlic de reafirmació en els valors democràtics però també com a valor moral que apel·lava, més que mai en les circumstàncies de guerra, a la tradició de sacrifici dels catalans, per més mitificada que aquesta fóra. Hom pot dir que, novament com des dels anys de la Gran Guerra, es va mantenir des del catalanisme una línia discursiva que recorria a la memòria d'aquells voluntaris en les seves formes de legitimació i imaginació simbòlica de la nació catalana. Era una memòria que es desenvolupava discursivament en termes de compromís inequívoc amb la via i la cultura democràtica. Però, a més, en la dimensió de la instrumentalització política i estratègica, la importància donada als actes al voltant del monument s'ha d'entendre com un recurs en les relacions entre la Catalunya autònoma i republicana i la República Francesa. I és que al llarg de la Guerra Civil, els representants públics catalans van esforçar-se en donar mostres de simpatia envers la

República Francesa, en la que dipositaven esperances d'ajuda econòmica, militar i política a la República Espanyola. Per això mateix, els actes del 14 de juliol i del 11 de novembre eren una oportunitat extraordinària per reivindicar l'admiració i deute del poble català respecte l'esperit democràtic de la República Francesa, i fer gestos de complicitat i aliança que influïssin sobre la postura oficial de l'Estat francès. Aquella estratègia tenia en els agents consulars francesos a Barcelona una especial fixació, en tant que ells i les seves impressions a Barcelona podien exercir una gens menyspreable influència a través dels canals diplomàtics. Igualment, la premsa barcelonina va oferir una cobertura periòdica prou significativa a aquests actes. Dintre d'aquesta lògica de presentació dels catalans com a poble amic i aliat de França, el record dels voluntaris catalans tenia una utilitat fonamental: calia projectar la idea que els catalans havien lluitat i s'havien sacrificat per França per tal de sensibilitzar la opinió intervencionista francesa i aconseguir un compromís amb la defensa de la República que en certa manera compensés el deute històric de França amb el sacrifici dels voluntaris catalans. No cal oblidar en aquest sentit que, a diferència del que passava a la política britànica, les fissures al Front Popular encapçalat pel socialista Léon Blum sobre la no intervenció a favor de la República Espanyola van ser sempre ostensibles (41), i en aquest sentit era important traslladar el missatge que els defensors de França en 1914-1918 eren ara els defensors de la República Espanyola. Sota aquesta idea, no resulta estrany que al primer acte celebrat un cop esclatada la Guerra Civil, el novembre del 1936, es procurés establir un lligam entre els voluntaris catalans i els combatents republicans de la Guerra Civil. El diari republicà *El Diluvio* va assenyalar per exemple al informar de l'acte que molts catalans veterans de la Primera Guerra Mundial estaven servint en aquells moments a la Guerra Civil, probablement al front d'Aragó, i que quatre d'ells havien volgut transmetre la seva adhesió a l'acte des de la distància. Aquells combatents eren Manuel Pérez Lecubé, Mariano Biscarro Achá, Joan Santacana i Ramon Tallaví (42). Igualment, a les pàgines de *La Humanitat*, publicació lligada a ERC, Antoni Rovira i Virgili va escriure un petit text en el que es congratulava que Lluís Companys hagués estat present i hagués lliurat una corona de flors al monument de Clarà (43), i en el que també venia a lligar el record dels voluntaris catalans amb la present situació de "la gran guerra dels pobles ibèrics", afirmant que "mirant la bella estàtua modelada per Josep Clarà, ens neguem a creure que fos estèril el sacrifici d'aquells catalans".(44) Aquesta relació entre l'ahir i el present, entre la Gran Guerra i una nova lluita a Espanya, venia a demostrar una continuïtat que era interessant a explotar políticament davant de les autoritats franceses.

La estratègia de sensibilització de la opinió francesa i de recerca de complicitat es va mantenir al llarg del temps. La diada del 14 de juliol del 1937, excepcionalment, no es va realitzar cap acte davant del monument de Clarà, i els actes es van reduir a una recepció i brindis al Consolat francès a Barcelona. Entre els assistents van estar Joan Solé i Pla, qui tenia una relació estreta amb el Consolat des dels anys de la Gran Guerra, però no el president Lluís Companys, qui havia marxat de Barcelona en automòbil dimarts 13 de juliol a fer una visita al front d'Aragó; en qualsevol cas, segons la crònica de *La Publicitat*, a l'acte els assistents, molts dels quals eren oficials de les unitats navals ancorades al port de Barcelona, van exaltar la idea de llibertat que perseguien el poble francès i espanyol (45). Es mirava d'establir així un clar paral·lelisme entre la República Francesa i l'Espanyola apel·lant al bagatge de la cultura política republicana. En la següent ocasió, el dia 11 de novembre del 1937, sí es van realitzar actes més lluïts a l'aire lliure, que es van dur a terme davant del monument de Josep Clarà però també davant de l'obelisc de Gustave Violet instal·lat al cementiri de Montjuïc des de l'any 1925, un monument que havia estat lligat a la lectura dels voluntaris que havia impulsat la Dictadura de Primo de Rivera. Cal dir que el monument de Violet havia acollit ja prèviament a la guerra discrets actes d'homenatge en els que havia participat la colònia francesa a Barcelona i el petit grup d'ex-combatents catalans integrats en les xarxes de l'associacionisme de veterans d'entreguerres, però en aquella ocasió l'acte va revestir una major transcendència, va tenir major difusió a la premsa i va comptar amb una més notable presència institucional. Al primer acte d'aquella jornada, que va començar a un quart de dotze del matí, davant

de l'obelisc de Violet no va assistir el president Lluís Companys, però sí hi va ser present en representació seva el diputat Joan Solé i Pla, qui a les seves notes dels anys vint havia expressat el seu malestar amb la colònia francesa a Barcelona per buscar "complaure al Borbó" amb aquell monument i qui de fet no va assistir a l'acte de la inauguració. La presència ara de Joan Solé i Pla simbolitzava tot un canvi en la significació d'aquell altre monument i una conseqüent conciliació del nacionalisme català amb ell, si bé la presència institucional i de públic va ser més important davant del monument de Clarà. A banda de Solé i Pla, també hi van ser presents el subsecretari d'Estat Carlos Esplá Rizo, el cònsol Jacques Pingaud i la seva esposa (46), el vice-cònsol francès, l'agregat comercial de França, el president de la Cambra de Comerç de França i altres diplomàtics. En el transcurs de l'acte, el tinent francès de la reserva Valette, del buc *Chasseur* ancorat al port de Barcelona, va llegir el llistat de combatents morts a la Primera Guerra Mundial, d'entre els quals alguns voluntaris, que estan inscrits a la làpida del mausoleu de Violet (47).

Després de l'acte al cementiri de Montjuïc, els presents es van traslladar en caravana automobilística al Parc de la Ciutadella. Allà sí va estar present el president Companys, juntament amb l'alcalde de Barcelona Hilari Salvadó, diferents consellers i regidors com Vicenç Bernades i representants de nombroses entitats franceses, catalanistes, basques, antifeixistes, així com amics dels voluntaris, premsa i representants dels brigadistes internacionals. El grup d'antics voluntaris catalans que hi va ser present va ser força important (48), i també cal destacar que el Govern de la República va enviar novament al subsecretari d'Estat Carlos Esplá Rizo (49). Com ja s'havia pogut veure anteriorment, la presència de representants del Govern central assenyalava la incorporació del Govern central de la República a aquella estratègia de ser present als actes al voltant dels monuments de Violet i Clarà per tal de demostrar la inclinació democràtica i francòfila del Govern de la República. De fet, als actes del 14 de juliol del 1938, el Govern central, instal·lat a la Ciutat Comtal des del novembre del 1937, va enviar representants del ministre d'Estat Julio Álvarez del Vayo i del propi president Juan Negrín López. No obstant, la participació de les autoritats centrals va quedar força desplaçada, ja que els actes van tenir una forta orientació catalanista: per exemple, als peus de l'estàtua de Clarà es va dipositar una escena al·legòrica de la batalla de Verdun, un poema d'Apel·les Mestres, un retrat del difunt mariscal Joseph Joffre, qui sempre havia estat reivindicat pels nacionalistes catalans per haver nascut a Rivesaltes, i una bandera catalana de grans dimensions. Igualment, les principals intervencions van ser la de l'antic voluntari Bonaventura Fabra, la de Joan Solé i Pla, qui va parlar en català i francès, i la del comissari de Propaganda de la Generalitat Jaume Miravittles, qui va declarar, tal i com recolliren les planes de *El Diluvio*, que "Cataluña continúa defendiendo la civilización latina y los derechos del hombre y los derechos de los pueblos contra el mismo enemigo: el imperialismo germánico" (50). Des de l'univers republicà i catalanista, la idea sempre va ser la mateixa. En el moment d'informar sobre l'acte, el propi diari *El Diluvio*, de gran popularitat i tirada entre els titulars de la premsa barcelonina, incloïa un text que evidenciava aquella representació de França com far de la cultura política republicana i com referent de llibertats pels catalans que van combatre-hi:

"Conmemoramos ayer la fecha del 14 de julio que representa para las democracias el triunfo de los ideales de libertad, igualdad y fraternidad y de los derechos del Hombre. Francia tuvo la fortuna de dar forma en nuestra época a esos ideales y derechos que fueron en todo tiempo aspiración más o menos consciente de la Humanidad. El nombre de Francia evoca y evocará agradecimiento por el esfuerzo que un día pudo y supo hacer para mejorar la condición civil del hombre. Este agradecimiento, por lo que a nosotros se refiere, no ha quedado nunca limitado a fórmulas protocolarias (...). Cuando Francia invadida y devastada por las hordas germánicas necesitaba del apoyo de todas las buenas voluntades para no perecer, los catalanes corrieron a alistarse bajo su bandera y fueron a verter su sangre en los campos de batalla franceses, sin aspirar a otra recompensa que la satisfacción de haber luchado por un

ideal. Ninguna consideración egoísta impulsó a aquellas falanges de millares de voluntarios que duermen el sueño eterno en tierra francesa y podrán recordar cuantas veces precise a través de los siglos, la manera como los catalanes supieron demostrar su agradecimiento a una nación que fue maestra de libertades y ejemplo de democracias” (51).

Aquella esperança en França i l'exploració estratègica de la memòria dels voluntaris catalans va mantenir-se fins i tot en una conjuntura de ràpida desfeta de la República com la que ja es vivia el novembre del 1938. L'acte d'aquell novembre va seguir la tònica habitual amb la tradicional ofrena de rams de flors als peus del monument de Josep Clarà, i els grups d'assistents van ser els de costum, malgrat que va destacar l'absència del doctor Joan Solé i Pla, qui després de la guerra marxaria a l'exili a Colòmbia. Un cop transcorregut l'acte, va tenir lloc una recepció oficial a l'Ambaixada de la República Francesa. L'encarregat d'afers Jacques Fouques-Duparc va fer un gest de reconeixement i de simpatia vers les autoritats presents, desitjant que “al commemorar una paz como la que ahora celebramos se pueda festejar otra con el triunfo del Gobierno, cerca del cual tenemos el honor de representar a Francia” (52). No obstant, les declaracions de Fouques-Duparc s'emmarcaven dintre del protocol oficial. Certament, malgrat la insistència en utilitzar el record dels voluntaris catalans, les autoritats catalanes no van aconseguir la sensibilització que pretenien en la seva estratègia d'aproximació a França.

4. Una lectura romàntica dels voluntaris

La importància concedida als monuments en homenatge als voluntaris catalans no va ser l'únic reflex de la voluntat institucional de perpetuació i reivindicació del record d'aquells combatents durant la Guerra Civil. En aquest sentit, cal destacar una petita publicació titulada *Fets d'armes de catalans* (1938) que, des de la pretensió d'arribar al combatent i reforçar el seu compromís moral i ideològic així com el seu bagatge formatiu, reflecteix un nítid esforç institucional per lligar als soldats catalans defensors de la República amb una tradició heroica i admirable de proeses militars catalanes. La iniciativa de la publicació d'aquell llibre va venir del propi Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i, més concretament, a través dels Serveis de Cultura al Front. En primer lloc, cal dir que els Serveis de Cultura al Front van ser una iniciativa assumida pel conseller de Cultura Carles Pi i Sunyer a proposta de l'Agrupació d'Escriptors Catalans i de l'Escola de Bibliotecàries que va néixer el 13 de setembre del 1937 per decret de la Generalitat de Catalunya (53). Tal i com marcava aquell decret en el seu article cinquè, entre les funcions culturals d'aquest aparell estava “estimular la producció de la literatura de guerra en català i fer arribar la literatura catalana a tots els llocs on es trobin nuclis de soldats catalans de l'Exèrcit de la República”, així com incentivar i recolzar la feina del ja existent Servei de Biblioteques al Front, organitzar les Milícies de Cultura i “qualsevol altre mena d'activitat cultural adreçada als soldats catalans que estiguin al Front, casernes o hospitals, com són conferències, recitals literaris, representacions teatrals, concerts, organització d'orfeons i tot allò que pugui contribuir en els diversos aspectes de la cultura al contentament moral dels combatents catalans” (54). Aquell decret també concedia als Serveis de Cultura al Front una dotació de 100.000 pessetes, la qual cosa era prou significativa del valor atorgat a la missió cultural de la plataforma. Malgrat que la direcció pràctica dels Serveis de Cultura al Front va ser assumida pel propi Carles Pi i Sunyer, la tasca editorial dels Serveis de Cultura al Front va ser assumida principalment per l'editor Josep Janés i Olivé (55), i durant el període que la plataforma va estar en vigor, entre gener i novembre del 1938, a més de llançar amb periodicitat mensual la revista *Amic*, va aconseguir publicar cinc obres, al marge d'unes altres cinc que van quedar paralitzades en diferents estats de preparació (56).

Com s'ha assenyalat, un d'aquells cinc llibres que van publicar els Serveis de Cultura al Front va ser *Fets d'armes de catalans* (57). Llibre de només 123 pàgines i d'autoria anònima (58), comptava amb nombroses il·lustracions del pintor, dibuixant i gravador Francesc Domingo i Segura (1893-1974), qui havia tingut un període d'intensa activitat professional des del seu retorn a Barcelona l'any 1931. A nivell de continguts, el llibre traslladava als lectors un relat encomiàstic del passat militar de Catalunya glosant un seguit de gestes militars edulcorades des del començament del domini romà i la revolta d'Indíbil i Mandoni. Com assenyala Maria Campillo, no es tractava d'un llibre d'història pròpiament dit, sinó "una compilació exemplar del llegendari històric" (59). Fonamentalment, en termes ideològics i d'utilitat moral, el llibre pretenia connectar al combatent amb una tradició militar i assenyalar el sentit de la guerra present com un episodi més de la triomfal història de les armes catalanes, una història reconstruïda en termes positius com espill del sentir espiritual dels catalans i de la seva defensa sempiterna de les llibertats. Una introducció anònima a l'obra, tot i que possiblement redactada pel propi Carles Pi i Sunyer, era molt clara en aquest sentit, en assenyalar:

"Aquest llibre és un conjunt d'episodis bèl·lics de la Història de Catalunya. Però si oferim als nostres soldats l'exemple d'aquests fets d'armes gloriosos, no és amb el propòsit d'inculcar al nostre poble, combatent i no combatent, afanys agressors o imperialistes. L'objectiu del llibre és de recollir els moments crucials de la trajectòria militar dels catalans en llur lluita de segles pels nobles ideals de la llibertat. Els catalans hem lluitat, lluitem i lluitarem per aquests ideals i per assolir la victòria que ens garanteixi, en la pau de l'esdevenidor, la nostra manera d'ésser. I en la represa del combat per la llibertat i la independència dels pobles hispànics, sota el signe fratern de la República, volem oferir als catalans que lluiten a les trinxeres els exemples del coratge i de l'ardiment que llurs avantpassats posaren al llarg dels segles, en una gloriosa successió de gestes heroïques" (60).

Així doncs, la voluntat de donar una coherència ideològica i històrica a la guerra coetània com a part d'una llarga història de defensa armada de les llibertats era evident, com mostrava la mateixa introducció de la obra. Però, quina imatge dels voluntaris de la Gran Guerra del 1914-1918 recollia aquella publicació de matriu institucional? Seguint la tendència de la obra, aquesta deixa palesa la perpetuació de la memòria dels voluntaris catalans durant la Guerra Civil des d'una perspectiva de sublimació. El llibre només va dedicar tres pàgines a parlar dels voluntaris catalans a la recent *guerra europea* (61), però en aquestes tres pàgines s'indicà que havien estat 20.000 els catalans que havien participat com a voluntaris a la contesa, una xifra que anava encara més enllà de les xifres que s'havien plantejat durant la guerra i després d'aquesta. Igualment, des d'aquella idea de fer sentir al combatent de l'Exèrcit Popular de la República com a continuador d'una tradició de lluita per les llibertats, la imatge del voluntari era la d'un home mogut instintivament per una consciència democràtica per la qual van estar disposats a vessar llur sang: "els catalans, abrindats per un cor liberal i demòcrata, s'allistaren sota les banderes dels fills de França (...) Ells lluitaren per la llibertat de tots els homes, i de tots els pobles i de Catalunya. I en el manteniment d'aquestes consignes, no regatejaren cap sacrifici ni escatimaren cap vida" (62). A la obra també s'assenyalava que més de 10.000 catalans havien perdut la vida a França i que la seva actuació va estar marcada per la braó i per un impertèrrit esperit de resistència. Com difícilment podia ésser, la obra no posava en qüestió les motivacions dels homes ni la seva història de penalitats abans d'allistar-se com a voluntaris. Tot plegat, es tractava d'una lectura dels voluntaris catalans plenament modelada a conveniència dels interessos ideològics que la Generalitat de Catalunya pretenia fomentar, i que demostrava la consolidació plena del voluntariat armat català del 1914-1918 com a mite. Aquella lectura mítica, aquell relat de sacrifici i heroïcitat, no havia nascut durant la Guerra Civil, però demostrava ser especialment profitosa per la moralització dels combatents que es pretenia.

A les línies dedicades als voluntaris catalans a la Primera Guerra Mundial, la publicació també feia referència al famós crit de *No passaran!*. Aquell crit, que es va convertir en un lema del bàndol republicà al llarg de la Guerra Civil, tenia el seu origen en un poema d'Apel·les Mestres (1854-1936), *La cançó dels invadits*, que s'havia recollit en el poemari *Flors de Sang* publicat l'any 1915. Malgrat que originàriament el poema es va escriure contra la invasió alemanya de Bèlgica, aviat es va convertir en una mena d'himne dels voluntaris catalans de la Gran Guerra, recitant-se freqüentment en els homenatges, àpats i trobades que es van fer al voltant dels combatents. Precisament, Josep Janés i Olivé va recollir aquest poema en una altra de les publicacions del Servei de Cultura al Front, *Poesia de guerra* (63), que de manera molt reveladora s'iniciava també amb el poema d'Ignasi Iglésias *Als voluntaris catalans*, un poema que aquest altre cèlebre poeta modernista va dedicar als combatents l'octubre del 1916. Els poemes d'Apel·les Mestres i d'Ignasi Iglésias no reflectien la brutalitat i la cruesa de la guerra i de la vida al front, sinó que brindaven un cant elegíac mancat d'angoixa, por, pèrdua o d'altres sensacions properes al que podien sentir els combatents republicans, però aquesta desconexió entre la poesia i la realitat del front no va suposar un problema per Josep Janés i els Serveis de Cultura al Front, que tenien la missió d'estimular la literatura de guerra capaç de difondre i popularitzar uns referents èpics que servissin com a punt de referència moral i de representació pròpia dels combatents. L'interès en explotar el record dels voluntaris catalans dintre de la tasca cultural empresa per la Generalitat de Catalunya també va evidenciar-se per part del Comissariat de Propaganda, que va triar el poema d'Ignasi Iglésias dintre de la selecció de plec de poesia que aquest organisme va editar durant la Guerra Civil (64). De fet, resulta il·lustratiu de la importància que les autoritats catalanes van concedir al record dels voluntaris catalans de la Gran Guerra el fet que, dels pocs plecs de poesia que va editar el Comissariat de Propaganda, a banda del poema d'Apel·les Mestres també es publicà un díptic amb el poema d'Ignasi Iglésias *Als voluntaris catalans*. A la portada d'aquell díptic apareixia un dibuix fet amb carbó d'un soldat clarament identificable com a soldat de la República, portant al coll un mocador vermell i rodejant amb el braç esquerre a un jove, també amb mocador vermell. El missatge implícit era evident en tant que novament s'establí un nexa simbòlic entre els voluntaris catalans de 1914-1918 i els combatents catalans de l'Exèrcit Popular de la República.

5. Conclusions

Durant la Guerra Civil, les autoritats catalanes van tenir molt present el record dels voluntaris catalans que havien lluitat a la guerra europea vint anys enrere i es van recolzar en el monument de Josep Clarà al Parc de la Ciutadella com a mirall de les suposades inclinacions democràtiques i francòfiles de Catalunya. La qüestió dels voluntaris catalans era una qüestió recent en el pla històric que tenia una dimensió d'una utilitat política evident pel que feia les relacions entre Catalunya i la República Francesa, car podia ser reivindicada com a reflex d'un esperit de sacrifici i entrega que es buscava que fos recompensat en forma d'ajuda o implicació de la República Francesa en suport de la República Espanyola. Aquella estratègia no reeixí ja que no es van obtenir més que gestos cordials i discursos de simpatia o de recolzament moral sense el menor efecte pràctic, però en tot cas la reivindicació de la memòria dels voluntaris i l'aposta per mostrar una inclinació clara per França i les potències aliades no deixava de mostrar l'esperança del nacionalisme català de situar Catalunya i la República Espanyola entre les preocupacions de les democràcies occidentals, així com la persistent preocupació per fer arribar la veu de Catalunya a les potències internacionals. En aquest sentit, la utilització dels voluntaris catalans durant la Guerra Civil continuava la estratègia internacionalista que s'havia endegat des dels anys de la Primera Guerra Mundial a Catalunya. Igualment, la lectura mitificada dels voluntaris catalans no només no va ser qüestionada mai, sinó que va ser potenciada des de les institucions culturals catalanes i, com hem vist en particular, des dels Serveis de Cultura al Front lligats a la Conselleria de Cultura de la Generalitat. Com havia passat durant

els anys de la Gran Guerra, els voluntaris van servir per representar un imaginari sobre Catalunya i sobre els catalans. Amb la derrota de la República, la memòria dels voluntaris catalans quedaria arraconada per les institucions d'època franquista, i el monument de Josep Clarà, que tants actes a favor de la democràcia i del valor de la pau havia contemplat, va ser tractat amb desídia. Així per exemple, per considerar-se impúdica la figura masculina nua, durant la celebració del Congrés Eucarístic a Barcelona entre el 27 de maig i el dia 1 de juny del 1952, el tradicionalista basc José María Oriol y Urquijo va ordenar ocultar l'estàtua de Clarà amb una mena de cartró, teles i guix fent una forma que pretenia recordar al *Cavall Bernat*, una agulla de la muntanya de Montserrat (65). El novembre d'aquell mateix any, els braços de l'escultura van aparèixer amputats i l'Ajuntament de Barcelona no va restaurar l'estàtua fins l'any 1954, aprofitant la intervenció per posar una fulla de bronze per ocultar els genitals de la figura (66). El franquisme, enlloc de resignificar el monument ni d'explotar-lo per trencar l'aïllament internacional de la Dictadura i cultivar les simpaties amb França i les potències occidentals, va optar per imposar el silenci. La línia seguida durant els anys de la Guerra Civil per les autoritats catalanes va quedar així tallada abruptament, malgrat que el record dels voluntaris catalans es mantindria viu en la memòria del catalanisme.

Referències

1. Sobre els voluntaris catalans a la Primera Guerra Mundial, vegeu Eugeni Cortade, *Catalunya i la gran guerra* (Barcelona: Rafael Dalmau, 1969), 54-78; Albert Balcells, "Los voluntarios catalanes en la Gran Guerra (1914-1918)", *Historia* 16 121 (1986): 51-61; David Martínez Fiol, *Els «Voluntaris catalans» a la Gran Guerra: 1914-1918* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991); Joan Esculies Serrat i David Martínez Fiol, *12.000!: Els catalans a la Primera Guerra Mundial* (Barcelona: Ara, 2014).
2. La bibliografia científica i la literatura sobre la Legió Estrangera francesa és molt abundant. Entre aquesta bibliografia, cal destacar Georges Blond, *Histoire de la Légion étrangère* (París: Plon, 1981); Tony Geraghty, *March or die: France and the Foreign Legion* (Londres: Grafton Books, 1986); Roy C. Anderson, *Devils, not men: the History of the French Foreign Legion* (Londres: Robert Hale, 1987); Douglas Porch, *The French Foreign Legion: a Complete History* (Londres: Macmillan, 1991); André-Paul Comor, *La Légion étrangère* (París: Presses Universitaires de France, 1992); Pierre Montagnon, *La Légion étrangère : de 1831 à nos jours* (París: Pygmalion, 1999); David Jordan, *Fremdenlegion: die Geschichte der französischen Fremdenlegion von 1831 bis heute* (Stuttgart: Motorbuch Verlag, 2006); Patrick de Gmeline, *Nouvelle histoire de la Légion étrangère* (París: Perrin, 2016). També és una obra molt pràctica la obra André-Paul Comor, dir., *La Légion étrangère: histoire et dictionnaire* (París: Robert Laffont, 2013). La majoria d'aquestes obres, amb excepcions relatives com la de Douglas Porch, acostumen a oferir una visió de la Legió estrictament lligada als seus fets d'armes, sense que acostumin a lligar la trajectòria històrica del cos amb les problemàtiques dels temps o amb la societat francesa i europea.
3. Sobre les relacions personals i culturals entre els homes de la Legió Estrangera en perspectiva històrica, vegi's Christian Koller, *Die Fremdenlegion: Kolonialismus, Söldnertum, Gewalt, 1831-1962* (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2013). Sobre la qüestió idiomàtica, del mateix autor, "»Französisch lernt er nicht verstehn?...«: Sprachpolitik und Sprachpraxis in der französischen Fremdenlegion (1920er bis 1960er Jahre)", *Lebende Sprachen* 58 (gener 2013): 221-234.
4. Establir una xifra fefaent resulta d'una enorme complexitat a tenor de la naturalesa de les fonts, la qual cosa ha abonat la discussió historiogràfica. La Legió Estrangera, a les seves pròpies estadístiques, va situar en 42.883 el nombre dels seus combatents al llarg de la Primera Guerra Mundial; David Martínez Fiol, a través de la consulta dels diaris de marxa i operacions de la Legió va assenyalar que el nombre real de combatents estrangers que van servir efectivament als fronts de guerra no hauria superat els 15.000 homes, i en un sentit similar es pronuncià Douglas Porch, qui indicava que l'any 1915 es va assolir una xifra màxima d'efectius a la Legió Estrangera que seria de 21.887 homes. *Historique du régiment de marche de la Légion étrangère : 3e régiment étranger d'infanterie* (París: Berger-Levrault, 1926), 159-162; Martínez Fiol, *Els «Voluntaris catalans»*, 114-122; Porch, *French Foreign Legion*, 337-338.
5. Martínez Fiol, *Els «Voluntaris catalans»*; Esculies, *12.000!*.

6. Martínez Fiol assenyala: “en definitiva, el que pretenia Rovira no era gens nou, sinó una lleugera variació de l’estratègia política dels regionalistes: Catalunya assumia la reforma democràtica del règim, però no per la via electoral com la Lliga, sinó per un camí un xic diferent i «coherent» amb els nous temps que un món en guerra «estava imposant»; és a dir, adreçant el problema nacionalista català a les potències occidentals”. David Martínez Fiol, *El catalanisme i la Gran Guerra (1914-1918): antologia* (Barcelona: La Magrana, 1988), XII.
7. Rovira i Virgili va escriure entre 1914 i 1925 sota el pseudònim de Capità Morley *La guerra de les nacions*, una obra a la que l’autor analitzava les causes del conflicte, el seu desenvolupament i les conseqüències per a les nacionalitats sense Estat, sostenint el paper que estaven cridades a tenir en el nou mapa polític europeu de postguerra. Una edició que recull els diferents volums de la obra ha estat publicada fa pocs anys: Antoni Rovira i Virgili, *La guerra de les nacions: crònica coetània de la Primera Guerra Mundial* (Barcelona: CHCC, 2016).
8. Aquest organisme va estar format per polítics i intel·lectuals de diferents tendències units per la seva aspiració a una Txecoslovàquia independent. Durant la Gran Guerra, els personatges lligats a aquest organisme van fer un ús molt hàbil dels recursos al seu abast per guanyar simpaties entre els diplomàtics i polítics dels països aliats. Entre les seves estratègies, cal destacar la instrumentalització propagandística de l’estol de combatents d’origen txecoslovac que va lluitar a la Legió Estrangera i els que, a través d’un decret del 16 de desembre del 1917, van formar part d’un cos autònom d’Exèrcit que recolzava l’Exèrcit francès i que estava sota la direcció política de Tomas Masaryk. Sobre aquesta qüestió, Jean-Philippe Namont, “Les Tchécoslovaques de France et la mémoire de la première guerre mondiale”, *Guerres mondiales et conflits contemporains* 4, núm. 228 (2007): 107-118.
9. Una crònica d’aquest viatge dels intel·lectuals catalans i d’Azaña al front a A. López, “Quatre dies al front francès”, *L’Esquella de la Torratxa*, 21 de desembre de 1917, 897-899.
10. Manuel Azaña Díaz, “Les espagnols engagés dans la Légion”, *Excelsior: journal illustré quotidien*, 15 de desembre de 1917, 2.
11. *Journal Officiel de la République française. Débats parlementaires : Chambre des députés*, 20 de novembre de 1918, 3065.
12. La qüestió autonomista de 1918-1919 ha estat treballada en nombroses obres i recollides igualment en moltes històries generals de Catalunya. De tota la abundant producció bibliogràfica, destaquem Josep Maria Poblet, *El moviment autonomista a Catalunya dels anys 1918-1919* (Barcelona: Pòrtic, 1970); Isidre Molas Batllori, “El projecte d’Estatut d’Autonomia de Catalunya del 1919”, *Recerques: Història, economia i cultura* 14 (1983): 69-79; Albert Balcells, *El projecte d’autonomia de la Mancomunitat de Catalunya del 1919 i el seu context històric* (Barcelona: Parlament de Catalunya, 2010).
13. Sobre la reacció nacionalista espanyola davant de la petició d’autonomia de Catalunya vegi’s Javier Moreno Luzón, “De agravios, pactos y símbolos: el nacionalismo español ante la autonomía de Catalunya (1918-1919)”, *Ayer: revista de historia contemporánea* 63 (2006): 119-151.
14. Aquesta plataforma, impulsada pel musicòleg Josep Subirà Puig (1882-1980), nebot de Joan Solé i Pla, va perseguir reunir en els seus objectius tot un seguit de personatges de pes de l’elit social i política madrilenya, acabant per vincular-se amb el Comitè de Aproximación Franco-Española. Amb una presidència retinguda pel duc d’Alba, prestigiós diputat i mecenes de simpaties aliadòfiles, i amb la vicepresidència en mans de l’historiador i jurista alacantí Rafael Altamira Crevea, el Patronato va aconseguir traslladar els seus missatges a través de la premsa aliadòfila i gràcies a la participació en l’organisme del marquès de Valdeiglesias, director del diari *La Época*. Un cop finalitzada la guerra, i per acord de l’organisme, Subirà va impulsar un seguit de llibres que pretenien difondre la experiència dels voluntaris espanyols a França i explicar la tasca del Patronato. La primera d’aquestes publicacions va ser Patronato de Voluntarios Españoles, *Memoria de su actuación: 1918-1919* (Madrid: Comitè de Aproximación Franco-Española, 1920).
15. Alejandro Acosta López, “Los voluntarios españoles en la Legión Extranjera francesa durante la Primera Guerra Mundial” (tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 2021), 210-211.
16. Sobre el wilsonisme i la base sociològica dels seus suports a Catalunya vegi’s Enric Ucelay-Da Cal, “Wilson i no Lenin: l’esquerra catalana i l’any 1917”, *L’Avenç* 9 (octubre 1978): 53-58.
17. El propi Francesc Cambó va assenyalar la postura de la Lliga des del començament del conflicte afirmant que “hem de ser neutrals en la guerra, perquè no podem ser altra cosa”. Francesc Cambó, “Espanya davant la Guerra Europea: causes de la guerra: la neutralitat d’Espanya”, *La Veu de Catalunya*, 20 d’agost de 1914, 1.

18. En aquesta línia, cal destacar que el 9 de gener del 1919 a una reunió del consell permanent de la Mancomunitat de Catalunya es va decidir facultar la presidència i convidar als ajuntaments catalans a contribuir al finançament de la reconstrucció d'una petita vila francesa, que acabaria essent Belloy-en-Santerre (Somme), on el juliol del 1916 van lluitar i morir nombrosos voluntaris catalans de la Legió Estrangera, d'entre els quals el jove nacionalista Camil Campañà Mas. Sobre la reconstrucció de Belloy-en-Santerre vegi's Oriol Dueñas Iturbe i Queralt Solé Barjau, "Les aspiracions internacionals del catalanisme després de la Gran Guerra. El cas de la reconstrucció de Belloy-en-Santerre (1919-1923)" *Afers: fulls de recerca i pensament* 95 (2020): 215-237.
19. En aquest sentit, és exemplificador el fet que el president de la Mancomunitat de Catalunya Josep Puig i Cadafalch enviés diferents telegrams als països aliats transmetent la satisfacció per la victòria de la Entesa.
20. De fet, el propi Alejandro Lerroix va estar implicat en un intent de formar un petit batalló de joves lerrouxistes disposats a lluitar a la Legió Estrangera. David Martínez Fiol, "Lerrouxistas en pie de guerra: el intervencionismo de los radicales en la Gran Guerra", *Historia* 16 174 (1990): 22-27.
21. Joan B. Culla i Clarà, *El republicanisme lerrouxista a Catalunya (1901-1923)* (Barcelona: Curial, 1986), 327-330.
22. L'Ajuntament de Barcelona tenia en aquells moments 20 membres del PRR, 2 nacionalistes, 1 del Partit Republicà Català, 3 del Partit Liberal, 22 de la Lliga Regionalista i 2 jaumins. *Ibid.*, 322. Un regidor gemanòfil de la Lliga i els dos jaumins es van ausentar durant la votació, per la qual cosa es va poder aconseguir la unanimitat. Cal tenir en compte que el moviment carlista va recolzar majoritàriament el triomf de les Potències Centrals i admiraven el model alemany.
23. Molts ajuntaments catalans van aprovar iniciatives similars, com enviar missatges de congratulació als països vencedors. Aquest fou el cas de ciutats com Girona, Bagur, Reus, Vilanova i la Geltrú o Sabadell. "En la región", *La Publicidad*, 16 de novembre de 1918, 4.
24. "El municipio aliadófil", *El Diluvio*, 15 de novembre de 1918, 9.
25. Entre altres coses, Josep Clarà va aparèixer com a firmant del *Manifest dels Catalans*, un manifest aliadòfil aparegut el 26 de març del 1915, i també va participar en alguns viatges de personalitats catalanes a França, com ara un viatge al front a començaments de desembre del 1917.
26. A les seves notes, Clarà assenyala que el pintor i promotor artístic Miquel Utrillo Morlius l'havia previngut de la intenció de l'Ajuntament de concedir l'encàrrec del monument a Llimona o Violet. A les seves notes personals, Clarà deixà constància d'un escepticisme molt gran respecte l'encàrrec i les autoritats del seu país: "*Ce monument m'a été commandé par le maire et les autres monsieurs qui étaient avec lui. Le ferai-je ?... Voici déjà un nombre (dont j'ai perdu le compte) de monuments que je dois faire pour mon pays mais quand le moment vient, c'est ou bien un autre qui les fait ou ils ne se font pas*". Arxiu-MNAC, Fons Josep Clarà, Agenda 11-any 1918, s. p. (al ser un diari, cal prendre com a referència els dies 8 i 23 de desembre).
27. Arxiu-MNAC, Fons Josep Clarà, Agenda 10-1919, s. p. (al ser un diari, cal prendre com a referència el dia 23 de gener).
28. Antoine Bourdelle (1861-1929) va ser una amistat i una influència decisiva en la llarga etapa parisina de Josep Clarà. En un quadern de notes retrospectives, Clarà va deixar escrit, en castellà: "era amigo mío. Un hombre que poseía un gran don de asimilación. Tenía mucha facilidad y un temperamento lírico. Era un artista. Al lado de sus indiscutibles cualidades tenía habilidades que a mí me extrañaban. Le gustaba decir lo de prisa que trabajaba. Un día, en el Salon de la Nationale, expuso una figura hecha, según él me dijo, en dos meses, contando el modelarla y el fundirla en bronce [...]". Arxiu-MNAC, Fons Josep Clarà, Àmbit personal i familiar: llibretes de notes, Registre 10796 (Llibreta de notes s/d), p. 23.
29. Arxiu-MNAC, Fons Josep Clarà, Relacions i Representació. Correspondència 1900-1927, Registre 10779 (Anys 1918-1927), p. 346, Carta d'Alexandre Cardunets a Josep Clarà Ayats, 2 de febrer de 1924.
30. Solé i Pla ostentà la presidència des de la mort de Domènec Martí i Julià el 1917 fins finals de novembre del 1920, quan va ser rellevat pel seu amic Vicenç Albert Ballester i Camps, un nacionalista intransigent considerat dissenyador de la bandera independentista catalana.
31. Joan Villarroya Font, "Els voluntaris catalans a la Gran Guerra i el doctor Joan Solé i Pla", *Revista de Catalunya* 42 (juny 1990): 45-54. Sobre la interessant vida de Solé i Pla, també comptem amb la biografia Joan Esculies Serrat, Joan Solé i Pla: un separatista entre Macià i

- Companys (Barcelona: Edicions de 1984, 2011); sobre la implicació amb els voluntaris catalans durant la Gran Guerra, 79-145.
32. Els esforços de Joan Solé i Pla contactant amb entitats i particulars per aconseguir finançament pel projecte de monument, així com nombroses cartes, folis de propaganda, notes personals i retalls de premsa que ens ajuden a veure el desenvolupament del projecte, es poden consultar a un volum enquadrat que forma part de l'arxiu de Solé i Pla derivat a l'Arxiu Nacional de Catalunya. ANC, Fons Joan Solé i Pla (Voluntaris Catalans a la Gran Guerra), Monument de Catalunya als Voluntaris Catalans 1936, volum únic.
  33. "Inauguración de una exposición", *El Diluvio*, 3 de diciembre de 1922, 13.
  34. Acció Catalana va ser una organització política catalanista que buscava una Catalunya independent o, almenys, una Catalunya federada amb l'Estat espanyol. Impulsada per joves de la Joventut Nacionalista de la Lliga Regionalista, membres de la UFNR i per intel·lectuals sense afiliació política anterior, el primer president d'Acció Catalana va ser Jaume Bofill i Mates (1878-1933), i el principal òrgan de premsa *La Publicitat*. Degut a les diferències amb la Lliga Regionalista, els càrrecs de la Lliga que s'havien unit a Acció Catalana van abandonar els seus càrrecs polítics i institucionals en massa: entre aquestes baixes, s'hi va comptar Lluís Massot i Balaguer, tinent d'alcalde que havia tingut un paper relativament actiu en les gestions per impulsar i finançar el monument. Sobre el procés d'escissió de la Lliga Regionalista, que arrencava de 1914, i de creació d'Acció Catalana, vegi's Jordi Casassas Ymbert, *Jaume Bofill i Mates (1878-1933): l'adscripció social i l'evolució política* (Barcelona: Curial, 1980), 250-291.
  35. "Entrega del monumento levantado a la memoria de los muertos en la gran guerra", *El Diluvio*, 2 de juny de 1925, 9-10; "Un monumento. El erigido a los combatientes franceses y a los voluntarios españoles se inauguró ayer", *El Día Gráfico*, 2 de juny de 1925; "Los Reyes en Barcelona: inauguración del monumento a los muertos de la Gran Guerra", *La Vanguardia*, 2 de juny de 1925, 9; "A la memòria dels morts de la Gran Guerra", *La Publicitat*, 2 de juny de 1925, 4.
  36. "El monument als voluntaris catalans de la Gran Guerra: nova Comissió", *La Humanitat*, 20 de gener de 1932, 2.
  37. Josep Maria Bertran de Quintana era president del Comitè Català contra la Guerra, la delegació catalana del Comitè Mundial de Lluita contra la Guerra Imperialista, un organisme presidit pels escriptors pacifistes Henri Barbusse i Romain Rolland. Bertran de Quintana va dur a terme des de l'any 1932 una tasca formidable i intensa a fi de difondre el seu ideari pacifista a través de publicacions i actes a teatres, locals i espais públics de tota Catalunya. Sobre la tasca pedagògica de Bertran de Quintana al voltant del pacifisme i la possible connexió entre aquest pacifisme i els seus vincles amb la masoneria, Oriol Dueñas Iturbe y Queralt Solé Barjau, *El jutge dels cementiris clandestins: Josep M. Bertran de Quintana* (Maçanet de la Selva: Gregal, 2012), 43-47.
  38. Es recull i s'explica aquest aspre debat, tot i que de manera superficial, a Fernando Sánchez Costa, "Memòria pública i debat polític a Barcelona (1931-1936). L'Esquerra Republicana de Catalunya i la Lliga Catalana davant el passat i el futur de Catalunya" (tesi doctoral, Universitat Internacional de Catalunya, 2011), 538-541. La premsa ofereix no obstant més detalls, com ara "La sessió de l'Ajuntament: un viu debat sobre «l'acompleixi» electoral del Dr. Aiguader a l'acord sobre els autobusos", *La Publicitat*, 11 de novembre de 1933, 10; "La sessió municipal d'ahir: Encara el concurs de les línies d'auto-òmnibus.-Un debat de caràcter pacifista va donar lloc a un bèl·lic torneig d'oratoría de dues hores i mitja de duració.-Debats i més debats", *La Humanitat*, 11 de novembre de 1933, 7.
  39. "La fiesta nacional francesa", *El Diluvio*, 15 de juliol de 1936, 16; "La festa nacional francesa a Barcelona", *La Publicitat*, 15 de juliol de 1936, 1.
  40. Això es desprèn d'un seguit de cartes dirigides a Francesc Macià en les que membres de l'associació demanaven entrevistes personals amb Macià, li oferien els seus serveis i l'informaven sobre la entitat. Així, per exemple, en una carta firmada el 9 de maig del 1932, l'antic voluntari Bonaventura Fabra Barranquero mostrava l'adhesió de l'entitat al projecte d'Estatut d'Autonomia i la seva determinació a defensar-lo "amb tota virilitat, ja que nosaltres que anarem a defensar la llibertat de tots els pobles, amb mes motiu hem de defensar la nostra". ANC, Fons ANC1-818/President Francesc Macià (documentació institucional), Correspondència rebuda per Francesc Macià, «Unió d'Ex-Voluntaris Catalans de la Gran Guerra», Carta de Bonaventura Fabra a Francesc Macià, 9 de maig de 1932.
  41. Recentment, Gilbert Grellet ha publicat un magnífic treball, molt ben documentat i amb una gran solidesa interpretativa, que descriu els moviments i posicions polítiques, diplomàtiques i

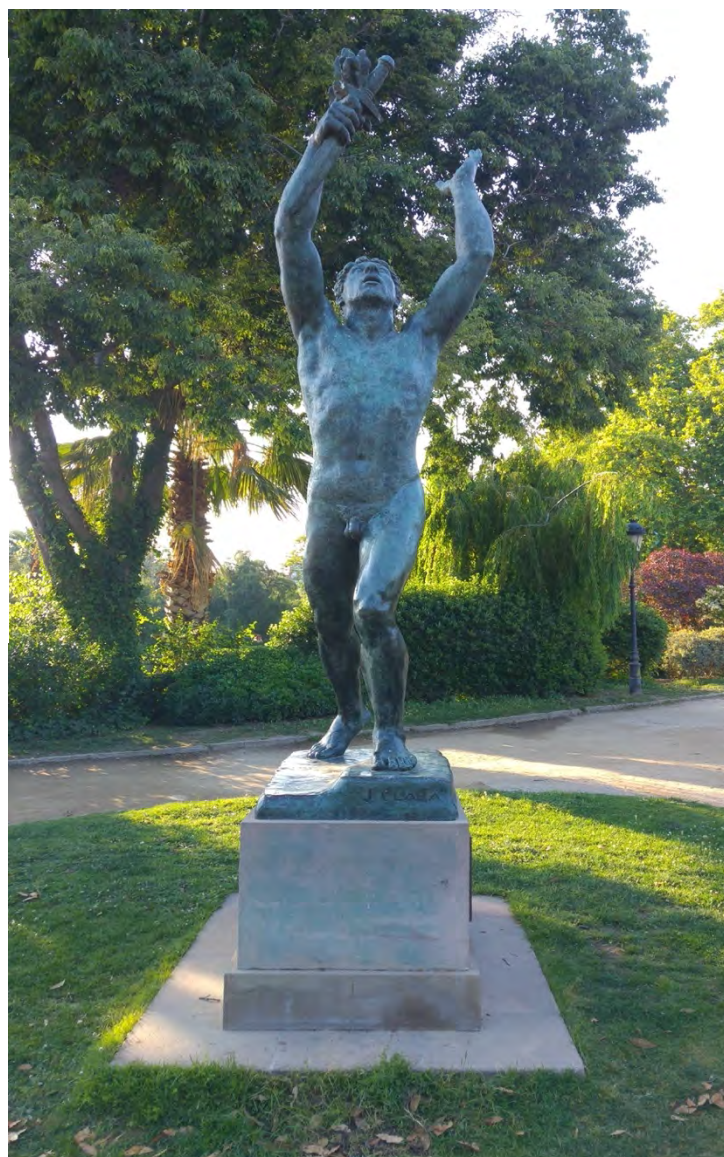

- culturals que van conduir i justificar la política de no intervenció de les potències liberals occidentals, però també els qüestionaments i febleses d'aquesta política. Amb pròleg del primer ministre francès Manuel Valls, el llibre és Gilbert Grellet, *Un verano imperdonable: 1936: la guerra de España y el escándalo de la No-intervención* (Madrid: Guillermo Escolar, 2017). Sobre la posició del govern i la diplomàcia britànica Enrique Moradiellos García, *La perfidia de Albión: el gobierno británico y la guerra civil española* (Madrid: Siglo XXI, 2010).
42. "Homenaje a la memoria de los voluntarios catalanes", *El Diluvio*, 12 de novembre de 1936, 4.
  43. Companys va venir acompanyat, entre d'altres, pel conseller de Defensa Felipe Díaz Sandino (1891-1960), qui va romandre en el càrrec fins el 14 de desembre de 1936. Com habitualment, també va assistir Joan Solé i Pla, autoritats del Consolat francès i representants de la colònia francesa i d'entitats republicanes.
  44. Antoni Rovira i Virgili, "El record de la gran guerra", *La Humanitat*, 12 de novembre de 1936, 1.
  45. "La festa nacional de França fou commemorada al Consolat francès", *La Publicitat*, 15 de juliol de 1937, 1.
  46. El cònsol Pingaud havia reemplaçat el cònsol Tremoulet, qui va ser rellevat malgrat haver complert amb obediència les ordres del Quai d'Orsay relatives a l'evacuació de ciutadans francesos des del port de Barcelona. Sobre aquesta qüestió, Arnau González Vilalta, "Marines de guerra, evacuacions i consolats estrangers al port de Barcelona, 1936-1937: els casos francès i italià", *Barcelona Quaderns d'Història* 22 (2015), 261-276, i en especial 265-266.
  47. "Homenaje a los muertos en la guerra de 1914", *El Diluvio*, 12 de novembre de 1937, 1; "Barcelona homenatja els caiguts en defensa de la Llibertat", *La Humanitat*, 12 de novembre de 1937, 4.
  48. Hi van ser presents Juli Comerma, Guillem Conesa, Àngel Boluda, Joan Clúa, Manel Tendero, Emili March, Lluís Segura, Josep Joffre Filippo, Lluís González Galarza, Bonaventura Fabra, Manuel Pérez Lecubé, Francesc Arnós Madriles, Joan Carreras, Enric Cuadras, Àngel Martínez Úbeda, Josep Millàs, Miquel Vila Barbat, Francesc Trabal, Valencia, Martí, Bartomeu Angelat, Josep Sánchez, Lladó i Joaquim Baró Pérez.
  49. "Homenaje a los muertos en la guerra de 1914", *El Diluvio*, 12 de novembre de 1937, 1.
  50. "El 14 de julio", *El Diluvio*, 15 de juliol de 1938, 8.
  51. *Ibid.*
  52. "Commemoración del XX aniversario de la firma del armisticio", *El Diluvio*, 12 de novembre de 1938, 5.
  53. *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, núm. 259, 16 de setembre de 1937, 1152. Malgrat publicar-se el dia 16, el decret va ser dictat el dia 13 de setembre simultàniament amb un altre en virtut del qual es va crear l'Institut de les Lletres Catalanes, que també comprenia entre els seus propòsits inicials estimular la producció literària de guerra.
  54. *Ibid.*
  55. Carles Pi i Sunyer no va estalviar elogis a Josep Janés per la seva col·laboració, destacant la seva habilitat en el món editorial i afirmant que ell va ser responsable de tot el que van poder fer els Serveis de Cultura al Front. Carles Pi i Sunyer, *La guerra, 1936-1939: memòries* (Barcelona: Pòrtic, 1986), 148.
  56. Sobre els Serveis de Cultura al Front i la revista *Amic*, vegi's Maria Campillo, *Escriptors catalans i compromís antifeixista* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994), 228-242.
  57. *Fets d'armes de catalans* (Barcelona: Generalitat de Catalunya-Departament de Cultura-Serveis de Cultura al Front, 1938).
  58. Rosa Montoriol atribuï l'autoria a Ferran Soldevila. Rosa Montoriol, *Ferran Soldevila 1894-1971: una aproximació bio-bibliogràfica* (Barcelona: Afers, 1994), 35 i 52. No obstant, en la seva tesi doctoral, Enric Pujol Casademont assenyala la improbabilitat d'aquesta premissa tant per l'estil literari com pel tractament dels temes. A més, Pujol indicà que no hi ha constància de cap referència sobre aquest llibre entre els documents de l'autor. Enric Pujol Casademont, *Ferran Soldevila i la historiografia catalana del seu temps (1894-1971)* (tesi doctoral: Universitat Autònoma de Barcelona, 2000), 432.
  59. Campillo, *Escriptors catalans*, 233.
  60. *Fets d'armes de catalans*, 5-6.
  61. *Ibid.*, 118-120.

62. *Ibíd.*, 118.
63. *Poesia de guerra* (Barcelona: Generalitat de Catalunya-Departament de Cultura-Serveis de Cultura al Front, 1938).
64. Els díptics de poesia que el Comissariat de Propaganda va publicar durant la seva existència van ser pocs. D'acord amb Joan Crexell, es van editar només els següents plecs de poesia: *No passaran*, d'Apel·les Mestres, *Defensa de Madrid i Defensa de Catalunya*, de Rafael Alberti, *Cap viu, catalans!* de Joan Maragall, *Als voluntaris catalans* d'Ignasi Iglésias, *Oda a Barcelona* de Joan Oliver, *El més petit de tots* de Lola Anglada i *El xiprer de Guernica* d'A. Vidal Gombau. La Conselleria de Defensa va publicar per la seva banda un altre poema de Salvador Perarnau, titulat *Oda a la Revolució*. Joan Crexell, *El llibre a Catalunya durant la guerra civil* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat), 15.
65. Josep Clarà va escriure a l'alcalde de Barcelona Antoni Maria Simarro i Puig el 2 de juny del 1952 per manifestar el seu malestar. Arxiu-MNAC, Fons Josep Clarà, Àmbit personal i familiar: llibretes de notes, Registre 10796 (Llibreta de notes s/d), p. 148.
66. La fulla va ser modelada pel propi Josep Clarà, qui es va resignar per evitar nous problemes amb les autoritats municipals i nous atacs contra la seva estàtua. Al seu quadern de notes, l'escultor escriu: "*je crois comprendre d'où venait cette acte de vandalisme, et prévoyant la chose –a fin d'en éviter le retour- je modelais une feuille de vigne qui fut fondue et collée à la statue, ... depuis cela paraît aller mieux...*". *Ibíd.*, p. 164.

Figures

Figura 1. Monument als voluntaris catalans al Parc de la Ciutadella, obra de Josep Clarà. Fotografia: Alejandro Acosta.

Autoria: El present treball ha estat conceptualitzat i escrit per Alejandro Acosta López. L'autor ha llegit i està d'acord amb la present versió del manuscrit.

Conflictes d'interès: L'autor declara no tenir cap conflicte d'interès.

Copyright: © 2021 de l'autor. Presentat per a una possible publicació d'accés obert sota els termes i condicions de la llicència Creative Commons Attribution (CC BY) (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Patrimoni,
didàctica,
recreació

Enviat: 15/07/2021

Acceptat: 02/09/2021

El patrimoni de la Guerra Civil de Son Bou: esforç i oblit en les defenses republicanes de Menorca

Ginebra Olives Calbet ^{1*}

¹ Universitat de Barcelona

* Correspondència: olivescalbetginebra@gmail.com

Resum: Entre l'agost del 1936 i el febrer del 1939, la costa menorquina es convertí en escenari d'obres de fortificació continuades per repel·lir un possible desembarcament dels rebels. L'entrada dels franquistes per Ciutadella i la ràpida rendició induïda per intervenció estrangera deixaren bona part d'aquelles construccions inutilitzades, mentre que d'altres foren reaprofitades durant un temps per a usos no militars. Avui en dia es troben oblidades entre la vegetació i les urbanitzacions turístiques, com és el cas de les de Son Bou (Alaior). Documentar-les i posar-les en valor ens serveix no només per entendre millor la història de la Guerra Civil a Menorca sinó també per donar a conèixer l'esforç de soldats i civils republicans que no lluitaren en el front de batalla. Les seves obres foren indispensables en l'estratègia de l'illa per a la defensa de la República.

Paraules clau: Guerra Civil, zona republicana, defensa costanera, condicions de treball, posició de Son Bou.

Abstract: Between August 1936 and February 1939, the Minorcan coast became the scenery of continued fortification works in order to prevent a possible landing of the rebels. The Francoists' entrance in Ciutadella and the surrender induced by foreign intervention left most of those constructions unused, while others were reused with other purposes. Nowadays, they remain forgotten in the middle of vegetation and touristic urbanizations, as it happens in Son Bou (Alaior). Documenting and valuing them serves us not only to better understand the history of the Civil War in Minorca, but also to contribute to the knowledge of the efforts of Republican soldiers and civilians who did not fight on the battlefield. Their works were indispensable in the strategy for the Republic's safeguard in the island.

Keywords: Spanish Civil War, Republican zone, coastal defence, working conditions, position of Son Bou.

Introducció i Metodologia

Tot i que la literatura existent sobre la Guerra Civil a Menorca és abundant i s'ha anat treballant i revisant des de la Transició Democràtica (Coll, 1993; Mercadal, 1994; Cardona, 1996; Murillo, 1997; Martín, 2000; Pons, 2003; Massot, 2009; Negreira, 2013; Pons, 2018, etc.), els vestigis edificats que ens queden d'aquell episodi no han estat tan estudiats. El 2015, Francisco Fornals Villalonga publicà una primera aproximació global al patrimoni de la Guerra Civil existent al llarg de la costa menorquina a *Menorca: Defensas militares republicanas durante la Guerra Civil 1936-1939*. L'autor hi classifica els diferents tipus de construccions bèl·liques que podem trobar arreu de l'illa i en presenta algunes de les que havien format part de la posició de Son Bou, una posició d'Infanteria que complementava les defenses d'Artilleria de Llucalari, a la costa sud del municipi d'Alaior.

Un informe sobre Menorca, procedent de la Comandància Militar de les Balears, del 1937, explicava que un contingent de la Infanteria "está distribuido por las calas y playas de la Isla, en fracciones de efectivo muy reducido, con alguna arma automática en las que se creen más fáciles para un desembarco". De Son Bou, la platja més llarga de Menorca, situada al sud d'Alaior, deia que hi existia "una organización defensiva de alguna importancia [...] inmediata a la posición de Llucalari, en la cual existe un núcleo de fuerzas constituido por una compañía de fusiles, cuatro ametralladoras y una pieza de pequeño calibre Nordenfeld, con dos líneas de trincheras y nidos de ametralladoras construidos con cemento" (Massot, 2009: 161).

La platja de Son Bou estava fortificada amb les anomenades "defenses immediates", que tenien l'objectiu d'evitar que l'enemic desembarqués a la platja i des d'allà pogués avançar cap a l'interior. A Menorca foren les primeres a construir-se al principi de la guerra i es muntaven amb armes lleugeres fàcils d'instal·lar: metralladores, fusells per a infants, morters, filferro de pues a l'arena i blocs als extrems de la platja, des d'on els soldats amb les seves armes podrien disparar als enemics (Fornals, 2015: 54). A més, també fou freqüent l'excavació a la roca i a penya-segats de trinxeres i galeries.

Gràcies als records dels testimonis orals, a l'observació sobre el terreny i a una investigació d'arxiu més profunda, en aquest article podrem completar la visió de Fornals sobre les defenses de Son Bou i endinsar-nos en la història del seu procés de construcció, paral·lel als treballs de fortificació que es realitzaven en diferents platges de l'illa. Per a la localització exacta dels vestigis han estat fonamentals les excursions pel terreny prenent com a guia tres informants naturals d'Alaior (Eradi Olives Mir, Guerau Olives Mir i Pere Perea Villalonga). Les entrevistes de memòria oral a ells mateixos i als seus familiars i coneguts (Mirna Olives Mir, Balbina Pons Olives, Margarita Mascaró Gomila) ens han proporcionat informació sobre les edificacions de la guerra avui desaparegudes. Per a la reconstrucció historiogràfica dels esdeveniments ha estat necessari visitar l'Arxiu Històric d'Alaior (AHA), la secció de la Delegació del Govern de l'Arxiu Històric de Maó (AHM, DG) i l'Arxiu Militar de Menorca (AMMn).

Aquestes edificacions no arribaren a ser utilitzades per a l'enfrontament, però ocupen bona part de l'esforç humà del desenvolupament de la guerra a l'illa. La documentació testimonia la falta de materials constructius, els problemes en el transport, l'organització dels grups de treball, l'ajuda de les dones, els donatius dels soldats als seus conciutadans... Mentre ells picaven pedra, els seus familiars, als pobles, eren sotmesos a la por dels bombardejos. Quan tornaven de picar, havien de reprendre les tasques quotidianes, especialment els qui eren pagesos, ja que el camp no podia deixar de produir aliments. Les memòries inèdites d'Aurora Mir Martí, mare de Guerau, Eradi i Mirna Olives, són un testimoni de l'experiència personal d'una jove republicana que visqué la por dels bombardejos mentre els seus familiars més propers servien a les posicions de costa.

La ubicació estratègica de Menorca i el final de la guerra

Les Illes Balears han estat enclavaments estratègics en el Mediterrani en diferents moments històrics. La seva posició al centre del Mediterrani Occidental les situa a mig camí de diferents rutes marítimes que connecten la Península Itàlica amb la Península Ibèrica, i França amb Algèria. És per això que la història d'aquestes illes ha estat marcada per les decisions geoestratègiques de les potències internacionals, des de l'establiment dels fenicis a Eivissa al segle VII aC fins a les dominacions britànica i francesa de Menorca al segle XVIII, passant per les disputes comercials i polítiques entre els reis de Mallorca i els d'Aragó al segle XIV. La història local de la Guerra Civil Espanyola no és aliena a aquesta circumstància i és per això que, tot i que la Menorca republicana havia invertit molts d'esforços en la construcció de defenses, l'única batalla que s'hi produí estigué marcada per una rendició ja planejada (Massot, 2009: 63-67; Martín, 2000: 210).

Menorca fou republicana fins el 1939 i s'hi produí una de les últimes batalles de la guerra, entre el 7 i el 9 de febrer, després de la caiguda de Barcelona. Des de l'arribada a l'illa del comandant José Brandaris de la Cuesta com a Governador Militar el desembre del 1936, l'estratègia militar de l'Exèrcit Popular havia estat renovada i les defenses de costa, abans concentrades a Maó, s'havien espargit per tota l'illa (Fornals, 2015: 28). Mallorca i Eivissa eren dels rebels, amb el fracàs de l'expedició republicana del capità Alberto Bayo a Mallorca, i així "Menorca esdevenia un enclavament republicà entremig d'unes illes enemigues, defensades per l'aviació procedent d'Itàlia i molt aviat convertides en bases navals cada cop més potents i més decisives de la flota 'nacional'" (Massot, 2009: 16). Per això, s'esperava que els franquistes de Mallorca desembarquessin a Menorca en qualsevol moment (Fornals, 2015: 28).

Després de la batalla de l'Ebre, a principis de desembre del 1938, el general Vicente Rojo, Cap de l'Estat Major de l'Exèrcit, anà a Menorca a inspeccionar les obres defensives realitzades per Brandaris. L'exèrcit de Franco estava a punt d'iniciar l'ofensiva sobre Catalunya i Menorca es podria convertir en l'últim reducte republicà. El 19 de setembre del 1938 França, Gran Bretanya, Alemanya i Itàlia havien firmat el Pacte de Munic, que ajornava l'inici de la Segona Guerra Mundial. Segons Fornals (2015: 112), si els republicans resistien a Menorca, podria ser que fossin rescatats pels aliats un cop començada la Guerra Mundial. Però la intervenció britànica capgirà els plans de resistència.

Poc després de la tornada de Vicente Rojo a la Península, Brandaris fou ascendit a general i se n'anà a Catalunya. El càrrec de Governador Militar de Menorca l'ocupà el vicealmirall Luis González Ubieta, que arribà a l'illa el 4 de febrer del 1939 en un destructor, fet que reforçava les defenses. Només dos dies després, el cònsol britànic a les Balears, Alan Hillgart, va fer enviar el creuer britànic *Devonshire* a Maó i propicià l'entrevista entre el Cap de l'Aviació Nacional de Mallorca, el Tinent Coronel Sartorius, enviat de Franco per demanar la rendició, i el Governador Militar. Ubieta, davant aquell imprevist, intentà sense èxit consultar què fer al Govern Republicà, que aquells dies travessava la frontera francesa. Segons Fornals (2015: 113), és possible que França i Gran Bretanya temessin que la prolongació de la guerra espanyola a Menorca provoqués la presència militar italiana a l'illa, fet que interrompria les comunicacions estratègiques entre Marsella-Alger i Gibraltar-Malta.

Ubieta a la matinada del 8 de febrer va reunir un Consell de Guerra, que va declarar l'Estat de Guerra. A Ciutadella, el comandant Tomás s'havia rebel·lat contra la República i es feu amb el comandament de l'extrem occidental de l'illa. Sortiren dues columnes del quarter d'Infanteria de Maó, una cap a Es Migjorn, que després es dirigiria a Ferreries, i l'altra directament cap a Ciutadella, que fou dissolta per l'aviació a Es Mercadal. A més, el comandant Serra dirigí la Companyia Ciclista cap a Ciutadella, però fou dispersada a la Costa Nova pels trets dels franquistes. Els franquistes també guanyaren a Es Migjorn i

la posició de Llucalari no obeí l'ordre de disparar damunt Ciutadella. A Catalunya, part de la Divisió 105 embarcava per anar a Menorca, mentre que des de Mallorca l'aviació italiana es preparava per bombardejar (Fornals, 2015: 114). Amb aquestes condicions, únicament es va produir un breu enfrontament armat a Ferreries, el 8 de febrer del 1939, que acabà amb la rendició als franquistes.

La nit del 8 al 9 de febrer Sartorius ordenà l'alto al foc i encarregà al coronel Usseleti l'organització de l'evacuació dels republicans, que havia de tenir lloc en el *Devonshire*. Però només 450 persones, entre les quals hi havia dones i infants, pogueren embarcar en aquest buc, que salpà en direcció a Marsella. Altres 77 refugiats marxaren a bord del motoveler *Carmen Picó* fins a Alger, des d'on serien transportats a França. La majoria d'exiliats acabarien concentrats al camp d'Argelers. Els que no pogueren fugir van ser perseguits per les noves autoritats militars (Murillo, 1997: 40). Així, la intervenció britànica a través del *Devonshire* es convertí en una esperança frustrada per als republicans, que, després de tot l'esforç invertit en la fortificació de l'illa, no tingueren la possibilitat de continuar lluitant ni de fugir. Aurora Mir Martí (1919 - 2010), natural d'Alaior, recorda molt bé la sensació d'engany a les seves memòries. Era l'al·lota d'en Porvenir, un dels combatents de la Companyia Ciclista que fou dispersada a la Costa Nova, i son pare, amb 50 anys, s'havia presentat voluntari a les files republicanes i l'havien destinat a la posició d'Infanteria de l'Arenal d'en Castell:

En sortir del túnel, i per darrera vegada, vam entrar a la Casa del Poble. Hi havia el comandant Guerra que tenia la paraula i, en aquell moment, cridava:

—... i vosaltres, les dones, manteniu-vos com sigui, amb garrots, amb graneres...; però lluitau, no us deixeu vèncer!

En sentir allò, em va entrar una por atroç. Anàrem, primer de tot, a can Porvenir i pel carrer ens van dir que hi havia un vaixell al port de Maó que sortiria i ens duria a França, que hi havia hagut un acord i que uns altres vaixells ja havien partit amb bastanta gent. Però n'hi havia hagut d'altres que havien estat detinguts. El pare d'en Porvenir era un d'aquests. No en sabíem res. Vam decidir anar-nos-en, però abans passàrem per ca nostra a arreplegar un poc de cosa. En aquell moment, sentírem cops a la porta del pati. Què devia ser allò? Amb un tremolor ho anàrem a mirar: es tractava d'en Porvenir, que, mig mort de fatiga, venia del Front de Ferreries i havia fugit [...].

Just que es va haver recuperat un poc, li diguérem que s'havia fet un pacte per permetre la sortida de l'illa dels vençuts i vam decidir que tots dos ens n'aniríem. Però, abans de partir, vaig escriure unes retxes per a mon pare i les hi vaig enviar amb un jove vesí que tenia bicicleta, en Tomàs Barber, en Tomàs *Ferri*. Li deia:

—Mon pare, veniu tot d'una, recolliu na Cèlia i ma mare i veniu al port de Maó, on hi ha un vaixell, i allà ens trobarem. S'ha firmat un pacte. Podrem passar a França tots els que hi arribem a temps.

Tot va ser un engany. Les darreres embarcacions que intentaren sortir del port ja havien estat detingudes. Mon pare, a peu des de l'Arenal d'en Castell, va arribar fins a Alaior i, després, amb na Cèlia i ma mare, es va dirigir cap a Maó. [...]. Com que no hi havia manera que ens poguessin trobar, entre tota aquella gernació, es refugiaren a ca la cosina Maria i en Mevis *Tix*, que ja s'havien establert a Maó, i aquest li va dir a mon pare:

—Conco, no vos mogueu d'aquí, que no hi ha pacte, ni vaixell. Vos han enganat!

En Mevis era de dretes, però amb mon pare s'estimaven molt i es respectaven perquè s'havien ajudat un a l'altre en la joventut. Volia evitar com fos que mon pare vingués on suposava que érem nosaltres perquè sabia que d'allò no se'n podia esperar res de bo.

En Porvenir i jo, amb sa mare i n'Alba i en Liberto, anàrem cap a Maó a peu per la carretera amb la idea d'embarcar-nos [...]. Tothom estava desorientat i no sabia ningú si de ver sortiria cap vaixell [...].

Aviat va córrer la notícia que l'endemà de matí sortiria un altre vaixell i se n'hi podria anar tothom qui volgués [...]. Tot just va començar a clarejar, anàrem cap al moll. No hi havia vaixell, però de per tot apareixia gent que se'n volia anar. [...]. Al cap d'un moment, ens acordonaren pels dos costats apuntant les metralladores cap a nosaltres. Passaren soldats a escorcollar-nos i, cridant, demanaven:

—Cuchillos y navajas! Cuchillos y navajas!

Vaig avisar alguns companys que se cercaven per reunir-se que s'espargissin perquè entre nosaltres hi havia espies. Després es donà l'ordre de fer pujar tota aquella gent per la costa d'en Rotxina, que conduïa a la Plaça de les Verdures, i se'ns va atracar gent que ens insultava [...]. Continuàvem pujant i sempre vigilats i, en arribar a la plaça, molts ja hi quedaven detinguts i els conduïen a les cel·les que hi havia allà, a la plaça mateixa (1).

La fortificació de Son Bou dins el context de l'illa

Algunes defenses de costa s'havien construït abans de la Guerra Civil. Llucalari, al costat de Son Bou, era una de les quatre posicions artilleres de costa que ja existien des del 1931, quan la Segona República corroborà el contracte de compra firmat per Primo de Rivera amb la casa Vickers - Armstrong per fortificar la costa oriental de Menorca, Ferrol i Cartagena. Així, abans del 1936 ja era un enclavament protegit amb bateries de costa i antiaèries i comptava amb canons de patent anglesa de l'última tecnologia de dos calibres: de 38,1 i de 15,24 cm (Fornals, 2015: 12-13, 44).

A més, el 1934 la platja de Son Bou ja estava envoltada per una xarxa de línies telefòniques que connectava estratègicament els llocs amb més visibilitat sobre la costa: Llucalari, Torressolí i Talis (2). Durant la guerra, les comunicacions de les posicions de costa d'Infanteria amb el Comandament de la Defensa es farien per via telefònica, per la qual cosa s'hagueren de col·locar més pals i cables sobre el terreny. Abans del 1936, una línia connectava Ciutadella i Maó per l'interior, passant per diferents pobles i bateries, i al final de la guerra s'havien configurat dues línies paral·leles a aquesta, una a la costa sud i l'altra a la costa nord. Son Bou tenia un telèfon connectat amb la centraleta de Lucasaldent, que a la vegada connectava amb les bateries de Llucalari i Torressolí i amb les centrals d'Es Migjorn i Alaior. Aquesta última, en la línia telefònica interior, connectava amb la de Maó (Fornals, 2015: 107-110).

Només un mes després de l'inici de la guerra, coincidint amb el fracàs de Bayo a Mallorca, Menorca ja es preparava per a possibles desembarcaments. El 23 d'agost del 1936 ja s'estava construint un polvorí a Cala en Porter (3) —cala situada només a 5,5 km de Son Bou— i a partir del 30 d'octubre la Infanteria es desplegaria a les posicions de costa, després que un decret del Ministeri de Guerra militaritzés i posés al servei del Govern tots els homes d'entre 20 i 45 anys d'edat que tinguessin bona salut (4). La referència més antiga al destacament de Son Bou és només de quatre dies després: una nota de la Direcció General de Seguretat de Maó, del 4 de novembre, que cita Rafael Baget Botet com a Caporal d'Infanteria de la posició de Son Bou (5). L'1 de desembre, la intensitat del trànsit al camí de Son Bou era tal que l'Ajuntament d'Alaior l'havia d'arreglar (6). Especialment, urgia recompondre el tram que arrancava de l'encreuament amb la carretera militar de Llucalari fins a la platja.

De fet, Son Bou era una de les platges que els rebels tenien com a possible per efectuar un desembarcament: una *Información sobre Menorca* del 15 de novembre del 1936, procedent de la Comandància Militar de Balears, a l'apartat "Zona de desembarco" deia que "la costa sur nos ofrece el magnífico Arenal de Son Bou y las calas de Santa Galdana, Macarella y Son Saura" (Massot, 2009: 34). A la costa nord, consideraven adequades les cales Morella i Presili, l'Arenal d'en Castell, cala Tirant, les cales compreses entre el cap de Cavalleria i les Illes Bledes i cala Algairens. Tot i això, l'informe conclouia

que, per la seva proximitat a Maó i per evitar la zona d'altures —és a dir, muntanyes i penya-segats que obstaculitzessin l'avanç de les tropes—, “el terreno aconseja hacer el desembarco al este de las colinas centrales” (Massot, 2009: 34).

Poc després de l'arribada de Brandaris a l'illa, l'11 de desembre, arribarien dos Tinentes Coronels d'Enginyers, Miñambres i Tenllado, i començaria la construcció de les defenses a les platges i cales, a càrrec del Grup Mixt d'Enginyers de Menorca (Fornals, 2015: 28). Els treballs de fortificació requeien en mans de companyies formades per civils i militars, enquadrades dins batallons. Un 30% dels obrers serien paisans i, la resta, soldats d'Infanteria enquadrats dins les forces de Sapadors. El 10 de juny del 1937, Manuel Miñambres escriu quines fortificacions havia de construir cada companyia: un niu de metralladores i una bateria d'obusos de trinxera que s'ajustessin a les plantilles vigents, obres que havien d'estar cobertes a prova de metralladores (7). A més, des del 19 de març havien començat a col·locar filferro de pues a les platges de l'illa (8).

El progrés de les obres depenia de l'abastiment dels materials necessaris, que arribaven en vaixell pel port de Maó. Així, per continuar la col·locació del filferro, el 3 de juliol Manuel Miñambres va haver de demanar a José Brandaris que fes una comanda de 50 tones (320.000 m) més de filferro i de 500 kg de grapes. A més, a vegades sobre el terreny sorgien necessitats imprevistes, com la d'usar piques de ferro per subjectar el reixat de filferro a la costa rocosa del sud de Ciutadella (9). L'expedient sobre les necessitats i existències de ciment a la Base Naval per a les obres de fortificació mostra com l'escassetat d'aquest material retardava l'acabament de les obres. En aquest cas, les existències s'havien de dedicar al que fos més urgent: en una nota escrita datada del 24 de març del 1937, Brandaris ordena a Miñambres que, davant l'aturada de les obres del camp d'aviació, del quarter d'Infanteria de l'Explanada, de l'allotjament de les pedreres de Cornia, de diverses bateries i de les obres de fortificació de campanya a càrrec d'Infanteria, continuï l'acabament de les cobertes de les bateries Krupp de Bella Miranda, Coves Velles, Torressolí i La Mònica (10).

Mentre els homes treballaven en les fortificacions, les dones revolucionàries participaven en l'organització de les provisions que poguessin fer falta en cas d'enfrontament. Així, les dones del Sindicat d'Oficis Varis d'Alaior i d'altres agrupacions obreres utilitzaren les teles que s'havien extret de les esglésies per confeccionar robes sanitàries per als hospitals de sang. El 29 de juny l'Ajuntament acordà la creació d'una caixeta on dipositar-les, que es guardaria a la casa consistorial (11). Una altra ocupació de les dones era l'organització de tómbols i de campanyes per recaptar diners, com la campanya “El abrigo del soldado”. Per fer-ne propaganda cantaven aquesta cançó:

—Somos niñas y queremos cooperar
todas juntas para “El abrigo del soldado”.
Pronto todas bailaremos a compás,
cantaremos y diremos sin cesar:
—A cooperar para el abrigo del soldado,
a cooperar para el abrigo del soldado! (12)

Per la seva part, els soldats retornaven les ajudes dels seus conciutadans amb donatius que podien tenir diferents funcions. El 20 de gener del 1937, els artillers i classes de tropa de guarnició de Lluçàri efectuaren un donatiu de 540 pessetes (ptes.) per a atencions d'assistència social (13). El 18 de setembre del mateix any, el Capità de les forces destacades a Son Bou comunicà que s'havia realitzat una subscripció entre els oficials, suboficials i tropa que havia permès entregar 1.915 ptes. i 50 cèntims en benefici dels obrers sexagenaris i impedits d'Alaior. El 15 de març del 1938, el destacament de

Talis, pertanyent al 6è batalló d'Infanteria, donà 130 ptes. també per als obrers ancians i impedits de la població (14).

Segons Murillo (1997: 31), la Infanteria estava composta per dues brigades de tres batallons cada una. La construcció de trinxeres a les costes de Menorca havia començat el 15 d'octubre del 1937 i hi treballaven els batallons de reserva, composts per un total de 1.100 homes. Treballaven els matins i cobraven 5 ptes. per dia de feina (15). Segons un informe de febrer del 1938 elaborat per la Comandància d'Obres i Fortificació, hi havia més de sis companyies a cada un dels tres batallons i, a més, una companyia independent a Alaior (16). La Quarta Companyia del Tercer Batalló s'encarregava dels treballs de la zona que ocupa des de Cala Rafalet fins al barranc de Sant Tomàs, els dimarts, els dijous i els dissabtes. Cobria, per tant, tota la zona de Llucalari, Son Bou i Talis. La companyia independent d'Alaior, formada per tres companyies menors i tres seccions de personal de 50 a 55 anys, s'ocupava principalment de les obres de Cala en Porter.

El model de funcionament d'una companyia de treballadors, aplicable a totes les posicions de l'illa, era el següent: dins cada companyia hi havia una "Escuadra de explanación y de destrucción" i una "Escuadra de albañiles, carpinteros y taladores". Els primers utilitzaven pics, pales, palanques, picasses, aixades i cabassos. Els segons utilitzaven destrals, serres, martells, paletes, aixes, punters, regles i cabassos. La feina d'aquestes dues esquadres es completava amb la de dos ferrers, que necessitaven una farga. A més, eventualment podien necessitar fer ús d'explosius (17).

L'1 de novembre del 1937 José Brandaris regulà les condicions de les obres d'atrinxerament, segons els acords presos amb el Front Popular de Maó i les sindicals obreres C.N.T. i U.G.T. Estableix que:

- 1) Les obres de fortificació de línies atrinxerades seran executades per treballadors voluntaris i forçosos. Els treballadors rebran una gratificació per cada tipus de construcció acabada, des de 100 ptes. per un niu de metralladores en pedra fins a 30 ptes. per un niu d'esquadra de fusells en terra, una part proporcional de la qual podran cedir voluntàriament per sufragar les obres de fortificació que es continuïn fent.
- 2) Cada ajuntament formarà petits grups de 4, 6 o 8 homes per treballar en cada obra, sota la supervisió de l'enginyer encarregat. I en cada grup hi ha d'haver un picapedrer o d'ofici similar i un element polític responsable.
- 3) Cada grup treballarà tres dies alterns a la setmana i només els matins, de les 6 a les 13 h.
- 4) Hi hauran de participar tots els homes aptes per fer feina, encara que en el seu dia haguessin estat declarats inútils per al servei militar.

El 25 de gener del 1938 s'hagueren d'introduir reformes en aquestes condicions. L'escassetat de camions provocava problemes per poder arribar al lloc de feina i els treballadors pagesos no podien deixar d'atendre les tasques del camp. Així, en comptes de tres dies alterns, els grups treballarien dos dies a la setmana, un matí i un dia sencer. D'aquesta manera, s'eliminava un dia de possibles problemes de mobilitat, l'obrer aprofitaria més la jornada i, alhora, tindria menys interrupcions en les seves activitats quotidianes. Els mesos següents, les autoritats militars i municipals intentaren solucionar aquests problemes, que encara persistien. Així, el 9 de març, el Coronel Cap de la Base Naval de Maó escrivia que necessitava saber el "número de coches que se dispone y que puede requisarse y personal que puede transportarse en un viaje, al objeto de establecer turnos si precisara" (18). Els mateixos dies, un ban dictat pel Delegat del Govern de la República a Menorca obligava els ajuntaments de l'illa a fer llistes de tots els vehicles de tracció mecànica i animal –així com dels animals de tir– que posseïen tots els ciutadans. El pagès de Son Bou, Antoni Pons, disposava de tres mules, un carro i un carretó (19). D'altra banda, el 14 de juny del 1938 el Consell Municipal d'Alaior concedeix la sortida de files

de 108 soldats pagesos durant el temps que duri la sega, “con el fin de atender a toda urgencia el levantamiento de la actual cosecha de cereales” (20).

L'escassetat d'aliments a l'illa en diferents períodes al llarg de la guerra (21) havia induït el Consell Municipal d'Alaior a dur un control estricte dels aliments que es produïen al municipi a través d'una Junta d'Abastiments. L'acta municipal d'Alaior del 30 de desembre del 1937, per exemple, relata que la sessió ordinària d'aquell dia autoritzà el sacrifici de porcs alimentats amb aglans, i que s'acordà repartir unes quantitats de cafè, vi i sucre entre la població civil i la militar (22). L'acta del 26 d'abril del 1938 acorda la fixació del preu del formatge i dels ous i la distribució d'unes partides d'oli i de sal (23). L'acta del 26 de juliol del 1938 dona compte de les mancances en abastiment de llet al municipi, per la qual cosa proposa fer una crida “a todos los payeses de este término municipal para que procuren suministrar a la población la mayor cantidad de leche que sea possible, para poder atender a las necesidades de las personas enfermas” (24).

Pel que fa al progrés de les construccions de Son Bou, un escrit de la Comandància d'Obres del 9 de febrer del 1938 —un any abans de la rendició— citava una bateria en construcció, un polvorí i un cos de guàrdia (Fornals, 2015: 42). Una nota del Major d'Enginyers, Benito Carrillo Torres, a Manuel Miñambres cita que al terme d'Alaior també s'estava picant un “Refugio Hospital (enterrado)”, amb capacitat per a 50 llits (25). Possiblement es tracta de l'hospital rupestre de Son Bou, ja que no en coneixem cap altre en el municipi que es trobi enterrat sota la roca.

Dins el poble d'Alaior s'havien construït 172 m de túnel com a refugi antiaeri per a 517 persones i estaven en construcció 548 m més de túnel per a 1.650 persones (26). Tot i que els bombardejos a Menorca al llarg de la guerra es produïren majoritàriament sobre la zona de Maó (Fornals, 2015: 35-36), el Consell Municipal d'Alaior adquirí una sirena d'alarma amb suficient potència sonora per avisar els habitants de les cases més allunyades (27) i el 21 de juny del 1938 la Junta Local de Defensa Passiva obligà a pintar les parets de les cases de gris fosc perquè no es veiessin d'enfora (28). Aurora Mir descriví a les seves Memòries la sensació d'angoixa que es vivia dins els refugis antiaeris els darrers moments de la guerra, quan els bombardejos damunt l'illa s'intensificaren:

El mateix capvespre, que era el del 8 de febrer, decidírem, ja més tard, anar-nos-en totes amb el concho en Perico a un refugi que fos més segur, perquè es veia que aquella nit n'hi hauria d'haver una de grossa. Anàrem al que hi havia davall cas *Corbo*, davant l'Hospital, que partia d'un antic soterrani. Entre els refugiats, hi havia gent de tots els colors i de totes les tendències i allò era una guerra civil; per tant, no es podia parlar de res ni podíem confiar en ningú. Teníem fred, molt de fred, por i nirvis. Asseguts en aquells bancs, incòmodes per passar-hi una nit sencera, i pitjats com a pinxes de cubell, esperàvem, tremolant de fred, de por, de nirvis... No podíem fer res. Ni sortir a respirar a fora. Només esperar. Quina nit! (29)

L'agost del 1938, el recent creat Batalló Disciplinari de Treball núm. 7 passaria a ocupar-se de les obres de fortificació de l'illa, fins llavors a càrrec del Grup Mixt d'Enginyers de Menorca. Estava compost per una Plana Major i quatre companyies formades per reclutes voluntaris afectes a la República. Depenia del Governador Militar quant a disciplina i de la Comandància d'Enginyers pel que fa a les obres (Fornals, 2015: 30).

Les fortificacions es continuaren construint fins al final de la guerra i algunes van ser reutilitzades pel règim franquista. En un telegrama del 12 de juliol del 1939, el Governador Militar pregunta al Cap de la Comandància d'Obres i Fortificació de Menorca si s'han retirat les portes i finestres de “los locales Hogar Combatiente de la Posición Son Bou”. El dia següent, l'Enginyer Comandant notifica que “por esta Comandancia no han sido retiradas” (30). El 30 de setembre del 1943, el nou govern militar de Menorca proposa posar els locals de l'Estància de Son Bou en condicions d'habitabilitat, i el 5 d'octubre proposa fer una reforma valorada en 6.520 ptes. a dos dels locals, que coincideixen en

ubicació i en dimensions amb el que nosaltres hem identificat com l'Hogar del Soldado i la Plana Major (31). Desconeixem si la reforma es dugué a terme, però l'estat actual de les construccions no sembla mostrar-ne cap ús continuat des de fa molt de temps.

Les defenses republicanes de Son Bou a dia d'avui

Actualment Son Bou és una zona turística gràcies a la seva platja d'arena fina i aigua blava, emmarcada entre la punta de Na Redona (a Talis) i el Penyal de Son Bou. Amb 3 km de longitud, és la més llarga de Menorca i compta amb un nucli d'hotels repartits en dues cadenes hoteleres, un complex de supermercats, botigues, bars i restaurants, així com nombrosos apartaments de particulars. Entre les construccions actuals, restes patrimonials de diferents èpoques testimonien la presència humana a la zona des de la prehistòria i s'exploten com a recurs turístic. No obstant això, les de la Guerra Civil estan, en la seva majoria, invisibilitzades i en procés de degradació.

Del conjunt de defenses republicanes de Son Bou en queden els edificis següents:

1. El Cos de Guàrdia (Fig. 2, núm. 1): lloc de vigilància de les entrades i sortides a la zona militaritzada.
2. La Plana Major (Fig. 2, núm. 2): edifici dels oficials.
3. L'Hogar del Soldado (Fig. 2, núm. 6): cantina dels soldats.
4. Un hospital de sang rupestre (Fig. 2, núm. 5), reutilitzat després com a bouer.
5. Nius de metralladores, trinxeres (Fig. 2, núm. 3) i uns 300 metres de túnels (Fig. 2, núm. 4, 10 i 14), una part dels quals estan connectats amb l'hospital.
6. Diverses coves d'una necròpolis prehistòrica reutilitzades com a amagatalls i llocs de pernoctació i vigilància (Fig. 2, núm. 7, 11 i 13).
7. Una garita que aprofita una balma natural (Fig. 2, núm. 12).
8. Un petit blocus o "Blocao de Baix" (Fig. 2, núm. 8).
9. Un parapet, ja dins la finca de Llucalari però més relacionat amb la posició d'Infanteria de Son Bou (Fig. 2, núm. 9).

A més, la investigació d'arxiu i la història oral testimonien l'existència, durant els anys de post-guerra, d'un altre blocus ("Blocao de Dalt"), d'una arma artillera sobre el penya-segat i del reixat de filferro amb punxes que havia recorregut totes les dunes fins a la punta de Na Redona (32). La part central de l'arenal quedava fortificada gràcies a l'aigua del Prat de Son Bou, zona humida que hauria dificultat l'avanç cap a l'interior. El destacament d'artilleria de Llucalari hauria cobert l'accés a la platja i més enllà, tota l'àrea compresa entre el nord de Mallorca i el Cap d'Artrutx. Més a l'interior, el polvorí del Barranc d'en Rellotge, que encara es conserva, guardava tota la munició necessària en cas d'atac.

La disposició estratègica en el terreny de les defenses de Son Bou ens permet dividir-les en tres sectors diferenciats per les connexions visuals que s'estableixen entre elles:

Sector 1: Correspon a la part occidental del Penyal de Son Bou. S'hi troben el Cos de Guàrdia, la Plana Major, un tram llarg de trinxera, un túnel, l'hospital de sang, l'Hogar del Soldado i algunes coves. Aquests edificis estan camuflats en la roca de tal manera que no són visibles des de la platja ni des de la part oriental del penyal. En canvi, des d'allà, la platja es podia veure perfectament —actualment no ho podem percebre a causa de la presència d'hotels—.

Sector 2: Correspon a les defenses arran de mar, és a dir, el Blocao de Baix, el desaparegut Blocao de Dalt, el parapet de Lluçalar i el filferro de pues ja inexistent. Són visibles des de qualsevol lloc del penyal, però estan camuflades de la vista des de la mar. Des d'allà s'observa perfectament el costat oriental del penyal, mentre que les edificacions de l'occidental eren menys visibles.

Sector 3: Correspon a les edificacions del costat oriental del penyal (Fig. 3), és a dir, a les modificacions que es feren a les coves prehistòriques, a un tram de túnel amb niu de metralladores, a un polvorí i al canó desaparegut situat a la part superior de la Cova Gran. Des d'aquí només es veien les edificacions de la platja, ja que les del Sector 1 quedaven fora de l'abast visual.

Tot i que aquesta divisió no és històrica, ens permet comprendre per què els edificis més importants, com la Plana Major i l'hospital de sang, es troben al Sector 1, la zona més camuflada i amb més poder de visibilitat. També explica la necessitat de les modificacions de les coves prehistòriques del Sector 3 amb l'obertura de pous de fugida i de sortides laterals i posteriors.

Pel que fa a la protecció legal dels elements que encara no han desaparegut, segons la Llei 12/1998, de 21 de desembre, del patrimoni històric de les Illes Balears, els nivells de protecció del patrimoni històric són els següents: 1) Bé d'Interès Cultural (BIC): els béns mobles i immobles més rellevants del patrimoni històric de les Illes Balears. 2) Bé Catalogat (BC): aquells béns mobles i immobles que, tot i no tenir la rellevància que els permetria ser declarats BIC, tenen prou significació i valor per constituir un bé del patrimoni històric a protegir singularment (Govern de les Illes Balears, 1998: 19767). Entre el patrimoni de la Guerra Civil de Son Bou hi trobem Béns Catalogats pel *Catàleg de protecció arquitectònica i dels béns etnològics d'Alaior* (Taltavull, 2010) i pel *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric de Menorca* (Consell Insular de Menorca, 2021). A més, aquest darrer catàleg inclou la categoria de "subelements de patrimoni", que vincula a un BC o BIC. A Son Bou cap d'ells no és BIC, tot i que la necròpolis prehistòrica que modifiquen sí que ho és. Per això mateix, la delimitació dels graus de protecció a les coves resulta ambigua i no concreta quin element deixa de ser BIC per ser "subelement de patrimoni". De fet, algunes d'aquestes edificacions han estat reutilitzades com a habitatge d'estiueig pels habitants d'Alaior des de finals dels anys 40, seguint la tradició iniciada almenys des de principis del segle XX d'anar a fer vacances a les coves de Son Bou. Altres van ser aprofitades pels pagesos del lloc com a refugi per al bestiar (33). És per això que sovint hi trobem afegits posteriors a la guerra que han intentat adaptar l'edifici a altres usos. Si considerem dignes d'estudi i de protecció les modificacions que feren els soldats a les coves existents, també hem de considerar com a testimonis de la història algunes d'aquestes adaptacions posteriors, que són el record dels inicis de la tendència de fer vacances devora la mar en època preturística i que ens parlen d'una tradició centenària que segueix viva a dia d'avui.

El Cos de Guàrdia

Actualment només queden les restes del que havia estat l'edifici on els soldats de guàrdia custodiaven l'entrada al camp de fortificacions de Son Bou (Fig. 5). Està situat, de fet, a un punt elevat del camí antic que partia des d'Alaior, punt des d'on es començava a veure la mar.

Construït en pedra i morter, la llinda de la porta estava feta d'un tronc sense polir (Olives, 1987: 31). Era un edifici rudimentari (Fig. 4), fet amb la tècnica constructiva tradicional de les construccions agràries de la pagesia, és a dir, amb els materials disponibles a l'entorn immediat. Per garantir l'estabilitat, les parets són més amples a la base i es fan estretes a mesura que augmenta l'altura. L'interior conserva restes de referit de morter de calç i presenta un munt de terra i còdols que, segurament, són els materials caiguts de l'edifici. Dels costats estrets, la paret oest, que és la que es conserva millor, té una

alçària màxima d'1,80 m. La paret est ha desaparegut per complet i només en podem distingir el basament. La coberta també ha desaparegut.

No està protegit per cap catàleg de patrimoni. Se situa a les coordenades X: 39.89940 i Y: 4.08362.

La Plana Major

El *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric* descriu aquest edifici com a "Caserna militar" (Consell Insular de Menorca, 2021), tot i que les fonts orals especifiquen que havia estat el punt de reunió dels oficials o de la "plana major" (34). Encara es troba sencer, tot i que la façana, la teulada i els usos que ha rebut han estat variats des de l'inici de l'època turística. Sabem, així, que durant un temps s'hi guardaren velomars, gandules i para-sols (35), per la qual cosa les obertures de la façana foren ampliades.

Construït amb cantons, presenta una façana decorada amb motlures blanques de formes geomètriques. La teulada, a dues aigües, actualment és feta de taulers d'aglomerat pintats de poliuretà vermell impermeabilitzant. L'interior no presenta restes de compartimentació. Tota la paret oest té pals clavats que sobresurten a mode de penjadors, potser afegits en un moment posterior a la guerra. De fet, la part exterior d'aquesta paret està reforçada amb una altra paret afegida a mode de contrafort, construïda amb pedra de l'entorn i ciment. L'edifici està clavat al sòl de tal manera que el nivell de terra dels costats augmenta així com ens apropem al fons de l'edifici. Les parets estan en bon estat, amb l'altura original i sense trencs. La teulada, en canvi, està foradada i podrida. La façana presenta rascades a la pintura.

La Plana Major és BC pel *Catàleg de protecció arquitectònica i dels béns etnològics d'Alaior* i pel *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric*, amb el número SBOM02.

L'Hogar del Soldado

Es tracta de la cantina dels soldats (Fig. 6). A diferència de la resta d'edificacions, està orientada d'esquena a la línia de costa, ja que no tenia una funció defensiva tan important. Tot i això, l'edifici està encastat a la roca, de tal manera que, al fons, presenta un refugi excavat en forma de túnel. Damunt aquesta roca posterior, una paret prima fa de parapet. Sota la teulada, un forat quadrangular amb els costats arrodonits permetia sortir per damunt l'edifici.

És una construcció de blocs de planta quadrada de 5,80 x 5,80 m, que destaca per la façana grisa amb motlures blanques de formes geomètriques. Del mateix estil constructiu que la Plana Major, l'interior presenta més decoració, ja que s'hi conserven sanefes i esgrafiats amb motius vegetals. El terra està enrajolat amb rajoles hidràuliques en escacat i presenta un rodapeu d'estuc. L'edifici està molt deteriorat, tot i que les parets estan senceres. A l'exterior, la façana apareix sense portes ni finestres, amb les motlures des pintades i sense les lletres que segurament deien "Hogar del Soldado" o "Hogar del Combatiente". També ha desaparegut l'escut republicà que hi havia hagut al coronament de la façana, de forma geomètrica (Taltavull, 2010: 401). A l'interior, les rajoles estan cobertes de runa i les parets han perdut bona part dels esgrafiats. El refugi és ple de fems i la teulada, sostinguda per bigues de fusta i canyís, ha passat per ull.

Compta amb la protecció com a BC pel *Catàleg de protecció arquitectònica i dels béns etnològics d'Alaior* i pel *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric*, amb el número SBOM03.

L'hospital de sang

Descrit al *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric* com a posició defensiva (Consell Insular de Menorca, 2021), la funció com a hospital la coneixem per la memòria oral (36) i pels indicis que ens ofereix la documentació de l'època. Està camuflat per la vegetació de tal manera que només es veu a pocs metres de distància. Tot i això, és un edifici de grans dimensions, ja que la façana té uns 20 m de longitud i la sala central fa 6,20 m de profunditat per 10,40 m d'ample.

La façana, de roca viva, consta de tres obertures d'entrada i sortida amb volta de canó i amb espitlleres entre elles (Fig. 7). L'interior havia estat emblanquinat. Compta amb un passadís que recorre la part interior de la façana, dividit per nius de metralladores, i amb dos espais amples: el primer presenta una columna central i s'hi troben abeuradors per al bestiar, afegits en l'adaptació per a usos agrícoles. El segon, a la dreta d'aquest, és més petit i connecta amb un tram de túnel cegat. A l'extrem esquerre, el passadís condueix a una gran cisterna, que arreplega l'aigua de les canalitzacions del terrat de la construcció.

L'edifici es troba en bon estat. No obstant això, presenta molta humitat, que ha tenyit les parets interiors de floridura. La saleta que enllaça amb el túnel és la més deteriorada, ja que és plena de pedres grosses i sauló provinent de l'erosió del túnel i de l'obertura a l'exterior. La cisterna continua en funcionament i es troba en bones condicions gràcies al manteniment que en fa l'habitant temporal de la cova del costat, que aprofita l'aigua per rentar i escurar (37).

L'hospital de sang està protegit com a BC pel *Catàleg de protecció arquitectònica i dels béns etnològics d'Alaior* i pel *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric*, amb el número SBOM07.

Les trinxeres

La trinxera més important (Fig. 8) es troba al Sector 1, a mig camí entre la Plana Major i l'hospital de sang. És un tram ondulant d'uns 30 m de longitud i 1,80 m de fondària, que condueix a l'entrada d'un túnel. Presenta una paret de pedra i morter a l'inici, a la part que mira a la mar, i després la paret desapareix per donar pas a l'obertura en la roca mare. Encara s'hi observen les marques del picat. L'estat de conservació és bo: La paret de pedra i morter es conserva quasi sencera, únicament amb un fragment desmuntat a l'inici, i és totalment transitable, sense còdols ni vegetació que impedeixin el pas. Està protegit com a subelement de patrimoni vinculat a l'hospital de sang pel *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric*, que li dona el número TX/SBO.M07.

Al Sector 3 trobem dos petits trams de trinxera, d'entre 2 i 3 m de longitud, construïts a mode d'amagatalls o garites. Cap d'ells està protegit. El primer es troba a X: 39.89551 i Y: 4.08101 i el segon a X: 39.89555 i Y: 4.08104. Han estat reutilitzats pels habitants contemporanis de les coves de tal manera que el primer s'ha convertit en un vàter, amb una teulada d'uralita i una porta que tanca l'espai, i el segon guarda un matalàs d'espuma i teles velles. Aquest darrer durant la Guerra Civil havia estat cobert per una teulada de rama i hi havia soldats a dins que hi feien guàrdia (38).

Els túnels

Hem localitzat tres túnels de la Guerra Civil a Son Bou. El més gran (Fig. 9) es troba al Sector 1 i connecta la trinxera amb l'hospital de sang. De traçat ondulant, a l'interior presenta diversos nius de metralladores i pous de fugida. Després d'uns 55 m de traçat lineal, el túnel es bifurca en dos: un tram va en direcció sud-oest, cap a l'hospital, i l'altre va en direcció nord-oest i surt al costat d'una cova. Aquest darrer tram presenta una galeria superior, visible per les obertures d'accés entre les dues galeries. En una d'aquestes podem llegir la inscripció "AÑO 1938", tal i com ens va fer veure P. Perea (39). No està

totalment explorat, ja que presenta trams esfondrats que impedeixen el pas, però la longitud total accessible és d'uns 130 m sense comptar la galeria superior. El *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric* el protegeix com a subelement de patrimoni amb la signatura TN1/SBO.M07. A més, fa referència a dos altres túnels al mateix sector (TN2/SBO.M07 i TN3/SBO.M07) que no hem pogut localitzar durant el treball de camp, però que per la mateixa vinculació numèrica amb l'hospital de sang podrien ser els trams inaccessibles del primer que hem descrit.

Al Sector 3, a la part alta de la necròpolis, un túnel de grans dimensions recorre transversalment tota una zona de coves. De fet, està descrit al *Catàleg de protecció arquitectònica i dels béns etnològics d'Alaior* com a "Túnel que connecta tres coves d'allotjament militar" (Taltavull, 2010: 404). Segons G. Olives, aquest túnel havia estat el polvorí de què parla la documentació (40). El sostre derruït, en un tram entre coves, havia estat fet de volta de canó amb cantons de marès. L'erosió ens permet veure la mala qualitat de la roca, marès fluix que ha donat lloc a una gran quantitat de sauló. Els trams convertits en coves han estat molt modificats en els darrers anys, tot i que ja des dels 50 i 60 van ser aprofitats per famílies d'Alaior que hi anaven a estiuejar, sense que s'hi fessin aleshores alteracions significatives. Tot i això, encara s'hi observen les obertures rectangulars dels nius de metralladores, entre cova i cova. La sortida, ja dins la finca de Llucalari, està tapada de malesa i mig cegada a causa d'un moviment de terra i roques que es va fer a finals dels 70, en obrir un gran vial que partia de Llucalari, travessava el barranc del mateix nom i arribava gairebé fins a l'extrem del Cap Gros. Van ser justament aquestes obres les que van fer desaparèixer la base de la peça d'artilleria Nordenfeld. El *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric* protegeix aquest túnel com a BC amb la signatura SBOM06.

A la part baixa de la necròpolis, hi trobem un altre tram de túnel que s'endinsa a la roca fins arribar a un niu de metralladores. Es troba davall d'una cova prehistòrica, els habitants contemporanis de la qual l'utilitzaven de magatzem. L'estructura es manté en bon estat, però el terra és ple de runa i deixalles, entre les quals matalassos d'espuma podrits i somiers rovellats. A causa de l'amuntegament de deixalles, el niu de metralladores és inaccessible des de dins, tot i que es pot observar des de fora, darrere la vegetació. El *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric* el protegeix com a subelement de patrimoni amb la signatura NM/SBO.M06, de manera que el vincula al túnel anterior.

Les coves

Les coves de la necròpolis prehistòrica de Son Bou han estat molt modificades des de la prehistòria fins a dia d'avui. Per exemple, sembla que en època paleocristiana les coves que Plantalamor (1991: 485) anomenà Hipogeus 1 i 2 van ser rebaixades i adaptades a un possible ús com a capella sepulcral, fet demostrable per la presència de nínxols allargats al terra, que trobem també en altres coves.

La Cova Gran era una balma d'hipogeu que el 1920 va ser tancada amb la construcció d'una paret de pedra i morter de calç. Al poble d'Alaior hi havia hagut diversos brots de l'anomenada Grip Espanyola i una família va voler anar a aïllar-se a Son Bou, per la qual cosa adaptaren la cova a les seves necessitats. Durant la Guerra Civil els homes del destacament de Son Bou hi picaren un túnel que condueix a un pou de fugida, la sortida del qual s'ubica uns metres més amunt del penya-segat. Des del forat del pou de fugida, de forma ovalada i 1,50 m de diàmetre, els soldats haurien pogut escapar cap a la part superior del penyal anant cap a "Es Pas", situat uns metres enllà cap al nord, que permet escalar fàcilment fins al punt on hi havia el canó Nordenfeld (41).

Actualment el túnel està tapiat, de manera que la cova només té una obertura d'entrada i sortida. Això no obstant, la paret de tancament és prou endins per haver deixat un niu de metralladores dins la cova. Els habitants actuals de la Cova Gran utilitzen aquest tram de túnel per guardar-hi estris de pescar, però l'estructura es conserva perfectament i encara s'hi poden veure les marques del picat. El niu de metralladores (Fig. 10) ha estat

tapat amb una reixa metàl·lica, clavada a la paret amb llistons de fusta. L'obertura del pou de fugida ha quedat amagada entre la vegetació, cosa que la converteix en un perill per als vianants que surtin del camí. A l'interior, hi ha un amuntegament de runa, terra i restes d'arbres caiguts que impossibilita el recorregut cap a la cova a través del túnel.

La Cova Foradada, segons Lagarda (2008: 22), segurament absorbeix dues cavitats més petites que es devien trobar a cada costat d'una obertura central quadrada. Tota la façana està coberta per una paret de maçoneria on es deixaren les obertures d'una porta rectangular i dues finestres, una a cada costat. La coberta mostra actualment un fument i diverses canalitzacions per recollir l'aigua de la pluja (Fig. 11), que és conduïda a una cisterna present a l'interior amb el mateix sistema de recollida d'aigua que trobem a l'hospital de sang. Durant la Guerra Civil els soldats del destacament de Son Bou hi feren algunes modificacions per adaptar-la a les necessitats del moment. La més notable és l'obertura d'una sortida a la part posterior. Igual que passà amb la Cova Gran, l'ús de les coves per a finalitats militars requeria sortides alternatives a les obertures principals, ja que la seva ubicació a la part alta del penya-segat les feia molt visibles des del mar. En aquest cas, la paret de roca posterior era prou prima per poder picar-la en línia recta. A més, segons G. Olives, els soldats que hi dormien i vigilaven la platja van picar l'obertura del darrere perquè a l'estiu hi feia molta calor. Per això, si abans es deia "Cova de na Saleta", a partir de la guerra es va dir "Cova Foradada" (42). Aquesta cova segueix en funcionament com a habitatge d'estiu, de manera que està emblanquinada, amb el terra pintat de gris i amb lliteres en bon estat. L'obertura picada durant la guerra està en perfectes condicions estructurals i d'higiene. La cisterna segueix en ús i el terrat ha estat foradat per fer-hi passar dos tubs de xemeneia.

La Cova Enrajolada també pren el nom de la seva modificació durant la Guerra Civil. Segons G. Olives, els soldats del destacament de Son Bou que s'hi allotjaven hagueren de cobrir el terra de rajoles com a mesura per evitar les xinxes, que hi eren abundants (43). Avui en dia presenta una porxada feta de tela i una terrassa coberta de taulons de fusta al davant de la façana, fet que demostra l'ús recent de la cova amb finalitats d'estiu-eig.

Actualment almenys segueixen habitades: la Cova des Fadrins, la Cova Gran, la Cova Foradada, la Cova des Paparrí, la Cova d'en Rafel de Maó i la següent —que en realitat són dos trams del túnel SBOM06—, la Cova des Guarda, la cova del costat de la Plana Major i la Cova des Sastre Petit. Aquesta història recent de l'ús vacacional de la necròpolis talaiòtica no ha estat mai estudiada ni valorada, tot i que és el precedent directe de l'actual configuració de Son Bou com a zona turística. Tot això, en paraules de Lagarda, "debería plantearnos la cuestión del momento en que la necròpolis pasó a ser una ciudad de vivos y no de muertos" (Lagarda, 2008: 22).

La necròpolis prehistòrica de Son Bou i Llucalari està protegida com a BIC i al *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric* apareix dividida en diferents conjunts històrics i un monument: Necròpolis de Son Bou (SBO01), Necròpolis i restes de Son Bou (SBO02), Necròpolis de Llucalari Nou/mitgera de Son Bou (LLU04), Necròpolis de Llucalari Nou (LLU02) i Hipogeu de Son Bou (SBO05). La Cova Gran forma part del conjunt LLU04, la Cova Foradada de SBO02 i la Cova Enrajolada de SBO01.

La garita

Situada al costat d'un portell del camí, aprofita una balma existent de fons convex, per la qual cosa l'espai interior és molt reduït. La paret afegida a la roca està feta de pedra i morter i apedaçada de ciment. El sòl interior està rebaixat, picat a la roca. A la paret nord presenta una sortida en forma de rampa, excavada a mode de trinxera, que condueix a Llucalari (44). L'interior de la cova havia estat emblanquinat, per la qual cosa conté restes de calç. La façana està degradada i la porta s'ha hagut de reconstruir diverses vegades, com mostren les restes dels marcs de fusta. A l'interior hi ha puces i molta humitat, per la qual cosa les parets estan cobertes de verdet. A més, s'hi guarden dues cadires

rovellades i dos matalassos florits, tot i que fa anys que no l'ocupa ningú per estiuajar. La sortida alternativa a mode de trinxera es conserva bé, tot i que algun estadà recent hi ha clavat una finestra amb vidres per evitar el corrent d'aire. Està protegida com a subelement de patrimoni amb la signatura X/SBO.M06 al *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric*.

El Blocao de Baix

És un blocaus quadrangular de sostre pla, fet de pedra i morter amb consolidació de ciment (Fig. 12). Presenta dues espitlleres orientades en direcció al Cap d'Artrutx, cap a Ciutadella. L'entrada és a la part oposada a les espitlleres, a través d'una obertura estreta amb les parets molt primes. Just al costat de la mar, està una mica enfonsat al terra de roques, de tal manera que l'alçària màxima exterior aproximada és d'1,50 m. La pujada del nivell de la mar en els darrers anys, així com l'ús del monument pels banyistes de la platja, en dificulten la conservació. Està ple de còdols, arena i brutícia (ampolles de vidre, llaunes...), per la qual cosa no s'hi pot entrar. El canal d'entrada té el sostre esfondrat i la cara exterior de les parets presenta líquens marins i salobre. És BC pel *Catàleg de protecció arquitectònica i dels béns etnològics d'Alaior* i pel *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric* de Menorca, amb la signatura SBOM04.

Al costat del blocaus, damunt la platja, unes roques dibuixen la silueta semi-circular del que podria haver estat un petit niu de metralladores (Fig. 13). L'arena i les roques que hi ha dins l'obertura en dificulten la identificació, com també l'erosió de la penya. Si ho fos, seria similar al que es troba a la línia de costa rocosa del costat dret de la Caleta de Llucalari (Fig. 14), o als que podem veure units a la trinxera que recorre la costa de marès de davant la finca de Talis (Fig. 15). En tot cas, un estudi més detallat d'aquesta morfologia permetria saber si realment presenta marques de picat artificial o es tracta d'una coincidència per processos naturals. Ho vam poder veure l'estiu del 2020 a causa de la poca arena que hi havia a la platja, ja que normalment aquest tram de roques estava tapat. Se situa a les coordenades X: 39.8964274 i Y: 4.0783204.

El parapet de Llucalari

Gran paret de roques i terra d'uns 40 m de longitud per 2,5 m d'ample. Situat a les coordenades X: 39.89407 i Y: 4.07889, és paral·lel a la línia del penyal de Son Bou i mira cap a la platja i cap a Ciutadella. La façana presenta l'aspecte d'un marge, mentre que la part posterior, on es col·locarien els soldats per disparar, és un munt de roques desfet (Fig. 16). Entre les dues cares de roques hi ha una gran quantitat de terra, sobre la qual ha crescut una vegetació poc densa. La façana, que mira a la mar, es manté sense danys, mentre que la cara posterior està esfondrada. A més, en aquesta cara s'hi ha dipositat el sediment que baixa del penyal amb les pluges. La distància amb la posició d'artilleria de Llucalari, damunt el penyal de Llucalari, i la proximitat amb la resta d'elements defensius de Son Bou ens permeten situar-lo entre les defenses immediates de Son Bou. No compta amb cap tipus de protecció legal, ja que no apareix als catàlegs de patrimoni.

Conclusions

El patrimoni de la Guerra Civil de Son Bou és fruit d'un esforç continuat de construcció que les forces republicanes de Menorca dugueren a terme com a estratègia de prevenció. Els rebels tenien l'Arenal de Son Bou sota el punt de mira com a possible lloc de desembarcament, encara que finalment entraren a l'illa per Ciutadella. Tot i que es posaren en marxa els procediments necessaris per repel·lir-los al front de batalla i des de les posicions d'Artilleria, una rendició forçada i enganyosa reduí l'estratègia republicana desplegada en el temps de dos anys i mig i en l'espai de tot el perímetre de l'illa a poc més de no res.

L'estat actual d'aquelles edificacions, moltes de les quals estan protegides legalment com a patrimoni, respon a un procés de degradació fortament influït per un seguit de reutilitzacions momentànies que no sempre han estat respectuoses. En canvi, els usos permanents més llargs en el temps, immersos dins l'activitat agrícola i ramadera i dins una tradició vacacional centenària, han aportat un cert grau de manteniment de les estructures.

La història de les defenses republicanes de Menorca, així, ha estat contínua fins fa pocs anys gràcies a l'aprofitament de les estructures arquitectòniques per a finalitats diverses. L'ús patrimonial pot esdevenir una nova manera de fer-les reviure en el temps present, atès que els anys que han passat des de la Guerra Civil ja ens permeten veure-hi no només un valor històric sinó també un valor d'antiguitat. No només la seva protecció sinó també la divulgació dels fets que les envolten formen part d'aquest ús patrimonial. Per això, també cal un cert grau d'actuació per consolidar el que en queda i frenar-ne el camí de la pèrdua definitiva.

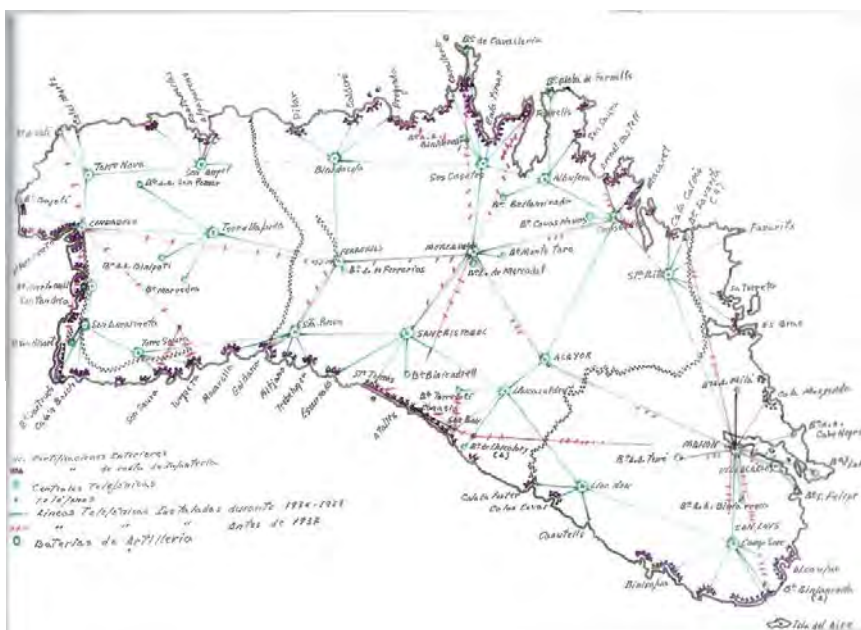
Referències

1. Memòries d'Aurora Mir Martí [inèdit], Quadern II, "Postguerra" [traducció de Guerau Olives Mir], pàgs. 3-7 (Fons documental de Guerau Olives Mir).
2. Ho podem observar a la maqueta MTME 0194 del Museu Històric-Militar de Menorca, realitzada el 1934 per Benet Sintés Tudurí amb motiu de la visita de l'Escola Superior de Guerra.
3. AHM, DG 155.5/2.
4. AHA, *Actas de acuerdos municipales*, núm. 2923, Acta del 10 de novembre del 1936.
5. AHM, DG 155.5/2.
6. AHA, *Actas de acuerdos municipales*, Acta de l'1 de desembre del 1936.
7. AMMn, carpeta 15, núm. 45.
8. AMMn, carpeta 15, núm. 43.
9. AMMn, carpeta 15, núm. 43.
10. AMMn, carpeta 15, núm. 47.
11. AHA, *Actas de acuerdos municipales*, núm. 2924, Acta del 29 de juny del 1937.
12. Memòries d'Aurora Mir Martí [inèdit], Quadern II, pàgs. 12-13. (Fons documental de Guerau Olives Mir).
13. AHA, *Actas de acuerdos municipales*, núm. 2923, Acta del 20 de gener del 1937.
14. AHM, DG 170.1/11.
15. AMMn, carpeta 15, núm. 46.
16. AMMn, carpeta 15, núm. 44.
17. AMMn, carpeta 15, núm. 46.
18. AMMn, carpeta 15, núm. 46.
19. AHM, DG 171.10/2.
20. AHM, DG 170.1/11.
21. El President del Comitè Executiu del Front Popular de Maó el 19 d'abril del 1937 escrivia al Delegat del Govern de la República a Menorca: "En esta Isla Menorca agotándose existencias pan aceite oliva y otros artículos alimenticios no existiendo sustitutivos para los mismos pues nuestra Isla es pobrísima en producción agrícola" (AHM, DG 158.9).
22. AHA, *Actas de acuerdos municipales*, Acta del 30 de desembre del 1937.
23. AHM, 170.1/11.
24. AHM, 170.1/11.
25. AMMn, carpeta 15, núm. 53.
26. AMMn, carpeta 15, núm. 53.
27. AHA, *Actas de acuerdos municipales*, núm. 2924, Acta del 21 de juliol del 1937.
28. AHA, *Actas de acuerdos municipales*, núm. 2924, Acta del 21 de juny del 1938.
29. Memòries d'Aurora Mir Martí [inèdit], Quadern II, "Postguerra" [traducció de Guerau Olives Mir], pàgs. 4-5. (Fons documental de Guerau Olives Mir).
30. AMMn, carpeta 102, núm. 38.
31. AMMn, carpeta 102, núm. 40.
32. Balbina Pons Olives [enregistrament: 11/8/2020], Eradi Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020], Guerau Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020], AMMn, carpetes 15 i 102.
33. Eradi Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020], Guerau Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020], Mirna Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020], Margarita Mascaró Gomila [enregistrament: 9/10/2020], Pere Perea Villalonga [enregistrament: 10/8/2020], Balbina Pons Olives [enregistrament: 11/8/2020].
34. Eradi Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020], Guerau Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020].
35. Guerau Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020].

36. Eradi Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020], Guerau Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020].
37. Pere Perea Villalonga [enregistrament: 10/8/2020].
38. Guerau Olives Mir [enregistrament: 3/8/2020].
39. Pere Perea Villalonga [enregistrament: 10/8/2020].
40. Guerau Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020].
41. Guerau Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020].
42. Guerau Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020].
43. Guerau Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020].
44. Guerau Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020].

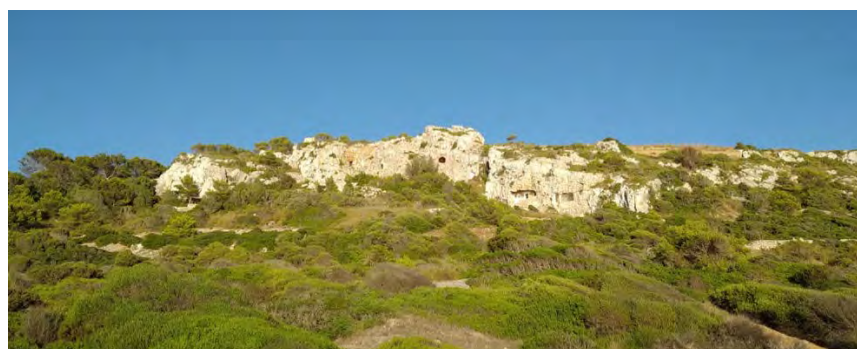
Imatges

Figura 1. Plànol de les obres defensives de Menorca durant la Guerra Civil (AMMn, Comandancia de Obras. Reproduït per Fornals, 2015).

Figura 2. Localització del patrimoni de la Guerra Civil de Son Bou (Elaboració pròpia sobre imatge de Google Earth).

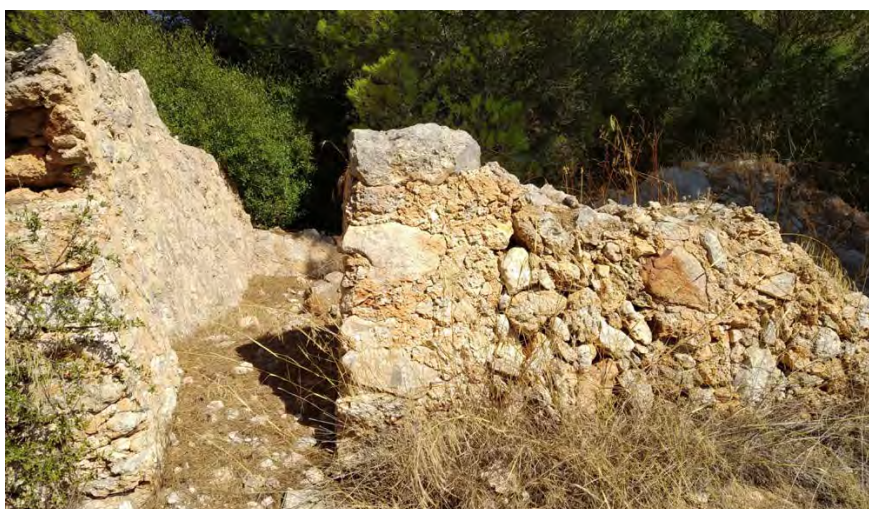
Figura 3. Vista de les coves del Sector 3 des de la platja (Fotografia pròpia, agost del 2020).

Figura 4. Estat del Cos de Guàrdia el 1987 (Fons documental de Guerau Olives Mir).

Figura 5. Estat actual del Cos de Guàrdia (Fotografia pròpia, agost del 2020).

Figura 6. Hogar del Soldado (Fotografia pròpia, agost del 2020).

Figura 7. Façana de l'hospital de sang (Fotografia pròpia, agost del 2019).

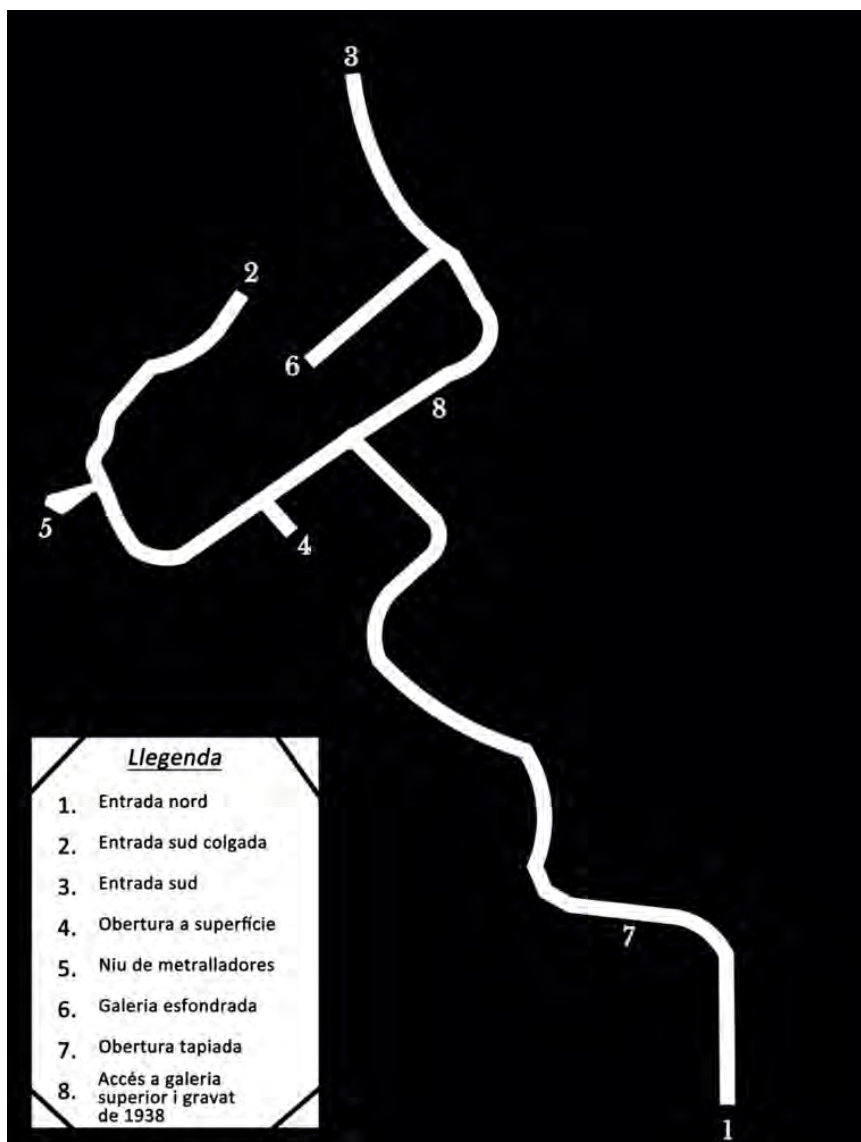

Figura 8. Trinxera del Sector 1 (Fotografia pròpia, agost del 2019).

Figura 9. Esquema del traçat del túnel del Sector 1 (Elaboració d'Aleix Rovira i Miró).

Figura 10. Niu de metralladores del túnel de la Cova Gran (Fotografia pròpia, agost del 2020).

Figura 11. Canals de recollida d'aigua al terrat de la Cova Foradada (Fotografia pròpia, agost del 2020).

Figura 12. Blocao de Baix (Fotografia pròpia, agost del 2020).

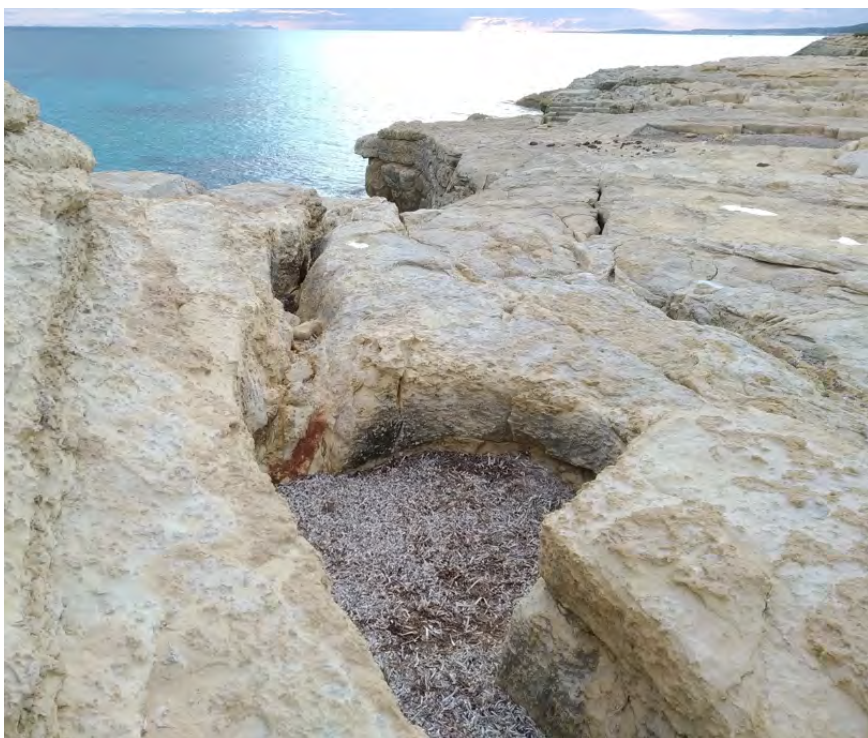
Figura 13. Possible niu de metralladores a la platja de Son Bou (Fotografia pròpia, setembre del 2020).

Figura 14 i Fig. 15. Nius de metralladores a la Caleta de Lluçalar i a Talis (Fotografies pròpies, agost i setembre del 2020).

Figura 16. Parapet de Llu-calari (Fotografia pròpia, agost del 2020).

Bibliografia

- Cardona, Gabriel (1996): "La extraña ocupación de Menorca" a G. CARDONA et al.: *España 1936-1939. La Guerra Militar. Resistencia desesperada*, Historia 16, Madrid: 15-24.
- Coll, Miquel (1993): *Los que se fueron... aquella madrugada*, Editorial Menorca, Maó.
- Consell Insular de Menorca (2021): *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric* [URL: <http://ide.cime.es/sitmun/visor-restringit-consulta.jsp?app=10&ter=1>]. Accés el 25 de març del 2021.
- Fornals, Francisco (2015): *Menorca: Defensas militares republicanas durante la Guerra Civil 1936-1939*, Editorial Menorca, Maó.
- Govern de les Illes Balears (1998): "Llei 12/1998, de 21 de desembre, del patrimoni històric de les Illes Balears", *BOIB*, 165: 19765-19779.
- Lagarda, Ferran (2008): *Estudio preliminar de la necrópolis talayótica de Son Bou*, Lagarda Mata Editor, Saragossa.
- Martín, Ignacio (2000): *Aportaciones a la historia de la Guerra Civil en Menorca*, Nura, Ciutadella.
- Massot, Josep (2009): *Menorca dins el domini Mediterrani (1936- 1939)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- Mercadal, Deseado (1994): *La Guerra Civil en Menorca 1936-1939. Relato histórico de un testigo*, Editorial Menorca, Maó.
- Murillo, Andreu (1997): *La guerra civil a Menorca (1936-1939)*, Documenta Balear, Palma.
- Negreira, Juan José (2013): *Menorca 1936. Violencia, represión y muerte*, Objeto Perdido Ediciones, Palma.
- Olives, Guerau (1987): "El Prat de Son Bou. El cultiu de l'arròs", *Quaderns de folklore*, 30, Ciutadella.
- Plantalamor, Lluís (1991): *L'arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*, Editorial Menorca, Maó.
- Pons, Aida (2018): "La Guerra Civil a Menorca (juliol 1936 – febrer 1939): l'estat de la qüestió", *Randa*, 80: 81-95, Barcelona.
- Pons, Bartomeu (2003): *La Guerra Civil y la represión de la postguerra. Memorias de un preso político*, Centre d'Estudis Locals d'Alaior, Alaior.
- Taltavull, Enric (2010): *Catàleg de protecció arquitectònica i dels béns etnològics d'Alaior*, Ajuntament d'Alaior, Alaior.

Fonts arxivístiques

Arxiu històric d'Alaior

AHA, Actas de acuerdos municipales, núm. 2923.

AHA, Actas de acuerdos municipales, núm. 2924.

Arxiu històric de Maó, Secció Delegació del Govern

AHM, DG 155.5/2, "Informes relacionats amb l'ordre públic a Menorca".

AHM, DG 158.9, "Documentació variada referent al Front Popular i controls polítics".

AHM, DG 170.1/11, "Extractes dels acords presos en les sessions ordinàries del Consell Municipal d'Alaior".

AHM, DG 171.10/2, "Vehicles de tracció animal i cavalleries en el terme municipal d'Alaior".

Arxiu Militar de Menorca

AMMn, carpeta 15, núm. 43, "Alambrada para la defensa de Menorca".

AMMn, carpeta 15, núm. 44, "Presupuestos de obras".

AMMn, carpeta 15, núm. 45, "Obras de atrincheramiento".

AMMn, carpeta 15, núm. 46, "Obras de atrincheramiento".

AMMn, carpeta 15, núm. 47, "Materiales para las obras de fortificación".

AMMn, carpeta 15, núm. 53, "Refugios para la población civil y militar".

AMMn, carpeta 102, núm. 38, "Retirada de puertas y ventanas en la posición de Son Bou, término de Alayor".

AMMn, carpeta 102, núm. 40, "Habilitación de locales en Son Bou, término de Alayor".

Fons documental de Guerau Olives Mir

Memòries d'Aurora Mir Martí [inèdit].

Fotografia del Cos de Guàrdia del 1987.

Informants

Mascaró Gomila, Margarita

Olives Mir, Eradi

Olives Mir, Guerau

Olives Mir, Mirna

Perea Villalonga, Pere

Pons Olives, Balbina

Autoria: El present treball ha estat conceptualitzat i escrit per Ginebra Olives Calbet. L'autor ha llegit i està d'acord amb la present versió del manuscrit.

Conflictes d'interès: L'autor declara no tenir cap conflicte d'interès.

Copyright: © 2021 de l'autor. Presentat per a una possible publicació d'accés obert sota els termes i condicions de la llicència Creative Commons Attribution (CC BY) (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Patrimoni,
didàctica,
recreació

Enviat: 28/05/2021

Acceptat: 23/06/2021

El Grup de Recerca i Investigació d'Espais de la Guerra Civil (GRIEGC)

Adrián Cabezas Sánchez ^{1*}

¹ GIERGC (Grup de recerca i d'investigació d'espais de la Guerra Civil)

* Correspondència: griegcequipo@gmail.com

Resum: La Guerra Civil espanyola és un dels conflictes bèl·lics que més literatura ha deixat, sobretot des de la disciplina històrica o literària. En canvi, des de l'equip del Grup de Recerca i d'Investigació d'Espais de la Guerra Civil (GRIEGC), es vol donar un punt de vista diferent al conflicte, centrant-se especialment en la seva vessant més patrimonial. L'activitat de GRIEGC, portada a terme en els darrers anys sobretot a Catalunya i l'Aragó, pretén la recuperació d'aquest patrimoni encara existent, utilitzant una metodologia basada a través de la investigació històrica i el propi treball de camp, que permeti rescatar de l'oblit aquest conjunt patrimonial vinculat amb la Guerra Civil.

Paraules clau: Guerra Civil. Recuperació patrimoni. Memòria Històrica.

Abstract: The Spanish Civil War is one of the wars that has left more literature, especially from the historical or literary discipline. On the other hand, the team of the Civil War Investigation Group (GRIEGC), wants to give a different point of view to the conflict, focusing especially on its more patrimonial aspect. GRIEGC's activity, carried out in recent years, especially in Catalonia and Aragon, aims to recover this still existing heritage, using a methodology based on historical research and fieldwork itself, which allow to rescue from oblivion this patrimonial set linked to the Civil War.

Keywords: Spanish Civil War. Recovery of Heritage. Historical Memory.

Introducció

Normalment, quan hom decideix començar una nova aventura, sempre s'ha d'afrontar diferents reptes i situacions incontrolades que poden derivar fins i tot en problemes. Però tot i així, la il·lusió que provoca l'inici d'aquesta nova aventura és la característica suficient per superar qualsevol dificultat. Precisament, la il·lusió va ser el motor que va empènyer a un grup d'estudiants de diferents disciplines a 2014, a formar d'un hobby al que és coneix com GRIEGC, o el que és el mateix, el Grup de Recerca i Investigació d'Espais de la Guerra Civil.

El GRIEGC està constituït com una empresa, format per un equip interdisciplinari i que té la missió d'estudiar, catalogar i recuperar el patrimoni cultural i social d'un dels conflictes més rellevants que van succeir al segle XX a nivell europeu i el més important al territori peninsular: la Guerra Civil espanyola.

Les activitats que porta a terme GRIEGC són sobretot, d'investigació, catalogació, recuperació i difusió de tot tipus de restes patrimonials vinculades a la Guerra Civil. Tots els projectes en què intervé estan destinats a l'estudi i preservació del patrimoni, i a donar-li un tracte d'acord amb el seu entorn paisatgístic, social i cultural; apostant així per una oferta turística local de qualitat. Aquest treball es realitza per mitjà d'actuacions físiques sobre el patrimoni i a través d'una tasca de difusió educativa i de conscienciació per mitjà de conferències, visites guiades i articles en revistes científiques i de caràcter docent.

Els treballs de GRIEGC es centren sobretot en l'entorn de Catalunya i Aragó, participant fins ara en més d'una trentena de municipis d'ambdós territoris. Entre els treballs realitzats a Catalunya, destaquen els portats a terme a Tarragona, L'Ampolla, L'Ametlla de Mar, L'Hospitalet de l'Infant, Mont-roig del Camp, Salou (Tarragona); Arenys de Mar, Vilanova i la Geltrú, Cubelles (Barcelona); Lloret de Mar, Calonge, Roses (Girona); Bellvís, Sidamon, Llavorsí, Vilamur i Serós (Lleida). A l'Aragó, destaquen les feines portades a terme a Sariñena, Naval, Lo Grau, Estada, Castejón del Puente Fonz, Montsó, Binaced, Alcolea de Cinca, Chalamera i Ballobar (Osca); Quinto i Villanueva de Huerva (Saragossa); i els realitzats als 30 municipis de la comarca de las Cuencas Mineras (Terol).

La metodologia de treball de GRIEGC es centra principalment en dos aspectes, complementaris l'un amb l'altre: la investigació històrica i el treball de camp. Sobre el primer d'aquest aspecte, la tasca de recerca i documentació és d'especial transcendència i de necessària realització per entendre per exemple, com van ocórrer els fets relacionats amb la Guerra Civil a un lloc determinat, a través de la documentació d'arxiu o bibliogràfic principalment. A més a més, la investigació històrica ajuda i facilita el treball de camp, permetent inclús identificar elements o vestigis que amb el pas del temps han quedat irreconeixibles o son ja inexistents.

Respecte al segon aspecte, el treball de camp ens permet saber de primera mà com es troba avui en dia el patrimoni relacionat amb la Guerra Civil. És molt important dintre d'aquesta tasca la planimetria i els aixecaments dels vestigis que encara es conserven, així com la creació de mapes i la fotografia alhora de poder realitzar un inventari i catalogació de totes les restes per la seva posterior posada en valor.

Gràcies a aquests dos principals aspectes, ens permet després poder realitzar altres tipus de feines i treballs vinculats amb el patrimoni, com la neteja i adequació de vestigis o la senyalització d'elements patrimonials; així com xerrades, publicacions, visites guiades i exposicions. Tot això, amb el mateix objectiu de recuperar d'una manera o altre, els elements patrimonials i la memòria relacionada amb el conflicte bèl·lic que va ser la Guerra Civil.

A mode de resum, fem un repàs a diferents llocs en els que hem treballat durant aquests anys i que aglutinem aquí en diferents zones per ser molts d'ells de la mateixa temàtica. (Figura 1)

Línia del Cinca

La Línia del Cinca va ser la principal línia fortificada republicana que es va construir a l'Aragó; uns 180 km de fortificacions des de Boltaña (Osca) fins a Gandesa (Tarragona). Construïda entre finals d'agost de 1936 fins a principis de 1938 a iniciativa de la Generalitat de Catalunya, tenia l'objectiu d'aturar un possible atac de tropes rebels al front aragonès. Aquesta línia comptava amb un gran nombre de fortificacions, on destacaven les trinxeres, els nius de metralladores, els emplaçaments artillers i els observatoris, entre d'altres construccions defensives. Molts d'aquests vestigis patrimonials de la Línia del Cinca encara es conserven a dia d'avui, tot i que el seu estat de conservació no és del tot el més adequat, fruit de l'abandonament total i especialment la desconeixença durant molts anys d'aquestes fortificacions. Per tal de recuperar de l'oblit aquests vestigis, al 2017 vam començar a inventariar i catalogar les diferents posicions defensives que es troben a Montsó, realitzant la mateixa tasca des del 2018 fins al 2021 a altres 9 poblacions més de la província d'Osca amb restes de la Línia del Cinca (Naval, Lo Grau, Castejón del Puente Fonz, Binaced, Alcolea de Cinca, Chalamera i Ballobar). D'una altra banda, i durant les mateixes dates, vam recuperar diferents estructures; netejant, adequant, senyalitzant i fins i tot, realitzant visites guiades a diferents posicions defensives de bona part d'aquests municipis de la província d'Osca. D'aquesta manera, a dia d'avui i en base d'aquesta iniciativa inicial de recuperació del patrimoni, s'ha creat un itinerari turístic a través de tres comarques i deu municipis, comptant amb el suport de les administracions locals; podent així recuperar de l'oblit la memòria de la Línia del Cinca en tot aquest sector. (Figures 2-9)

La Defensa de la costa de Catalunya

La costa catalana, des de Portbou fins Alcanar, va ser fortificada amb un total de 701 nius de metralladora i més de 30 emplaçaments artillers, a banda de comptar també amb diferents llocs de vigilància i la construcció de nombroses trinxeres al llarg de tota la costa, amb l'objectiu de defensar el litoral en cas d'un atac naval o davant d'un possible desembarcament de tropes rebels. Cada lloc susceptible de patir un desembarcament va comptar amb un niu de metralladores o una posició defensiva, fruit del neguit dels bombardeigs marítims, originat pel creuer *Canarias* el 30 d'octubre de 1936 quan va bombardejar la ciutat de Roses. La indefensió al litoral català era tan gran davant d'aquestes amenaces, que ràpidament es va començar a construir totes aquestes fortificacions, establint a tot el litoral català una veritable línia fortificada. La costa catalana en canvi ha canviat molt des de la finalització del conflicte, trobant-se a dia d'avui nius de metralladores en mig del mar, modificats completament pels nous i abundants passeigs marítims, o totalment desapareguts per les construccions de primera línia de mar i la urbanització de la costa. En canvi, encara es conserven més d'un centenar d'aquestes fortificacions, disseminades al llarg de tot el litoral.

Des del GRIEGC hem pogut inventariar i catalogar bona part de les fortificacions destinades a defensar la costa a la província de Tarragona (l'Ampolla, l'Ametlla de Mar, l'Hospitalet de l'Infant, Mont-roig del Camp, Salou i Tarragona); així com a altres localitats costaneres catalanes: Vilanova i la Geltrú (Barcelona); Lloret de Mar, Calonge i Roses (Girona). Inclús hem realitzat visites guiades de manera periòdica a les fortificacions costaneres de Cubelles (Barcelona) i fins i tot; vam portar a terme a Arenys de Mar l'exposició sobre la Defensa de la costa al Maresme, que es va poder visitar durant tot el 2019. (Figures 10-15)

Front de Terol

Terol va esdevenir un lloc estratègic per ambdós bàndols al llarg de la guerra, portant-se a terme una crua batalla entre finals de 1937 i principis de 1938, que amb temperatures sota mínims en extrem, va portar a terme a la conquesta de la ciutat aragonesa pels republicans i la posterior possessió d'aquesta per les tropes rebels. Més al nord, a la comarca de las Cuencas Mineras, es van establir des de primers de setembre de 1936 els milicians de la columna d'ERC Macià-Companys. Aquesta zona, molt allunyada i desconeguda, no va ser precisament tranquil·la, portant-se a terme nombrosos combats. De fet, va ser en aquesta comarca on l'exèrcit rebel va trencar el front el 9 de març de 1938 en la coneguda Ofensiva d'Aragó, atacant pel nord de la comarca els italians del CTV i pel centre els requetès. A finals del mes següent, va ser iniciada la Ofensiva de Llevant al sud de la mateixa comarca, adquirint per tant aquest entorn una gran importància en les diferents operacions militars desenvolupades a l'Aragó durant la guerra. Una d'aquestes operacions militars va ser la protagonitzada per l'exèrcit rebel a mitjans de febrer de 1937 i que el va permetre assolir el poble de Vivel del Río, que va quedar com un sortint de la línia de front. Aquest poble va ser fortament defensat ja que va quedar en primera línia de foc durant un any i per tant, es van construir nombroses fortificacions al mateix poble i als seus voltants. Gràcies a la tasca d'inventari i catalogació portada a terme entre el 2017 i el 2020, es va poder documentar pràcticament tots els vestigis existents a la comarca, no tan sols dels més de 60 km de front, si no també d'aquells situats més a rereguarda. De la mateixa manera, al 2018 i durant un període de sis mesos es va portar a terme un projecte de neteja i adequació de vestigis, que va permetre recuperar diverses fortificacions franquistes a Vivel del Río; així com posicions defensives republicanes situades a les poblacions de Rudilla i Martín del Río. (Figures 16-19)

Cinturó defensiu de Saragossa

L'exèrcit rebel va crear una línia fortificada al voltant de la ciutat de Saragossa, de nord a sud i a uns 30 kms de la capital aragonesa davant del perill que representava per la ciutat les tropes republicanes. Al sud d'aquest cinturó és trobaven les fortificacions de Villanueva de Huerva, poble situat a primera línia de front després que les tropes republicanes van conquerir el veí poble de Fuendetodos a finals de setembre de 1936. Les immediacions de Villanueva de Huerva van comptar amb un bon nombre de construccions defensives que envoltaven la població, destacant sobretot uns fortins formidables que protegien el pont del riu Huerva i el pas de la carretera amb Fuendetodos. A més a més, Villanueva de Huerva va ser el punt de partida del Cos d'Exèrcit Marroquí quan el 9 de març de 1938 van iniciar el seu avançament per terres aragoneses, que el van portar a conquerir Fuendetodos i Belchite en els posteriors dies. Totes les posicions defensives situades a Villanueva de Huerva van ser inventariades i catalogades al 2017, i les més importants, recuperades al 2018 a través de diferents treballs de neteja, destacant especialment la recuperació de quatre grans *blockhaus* amb capacitat cadascun d'ells per un escamot de soldats, així com un observatori republicà. (Figures 20-22)

Batalla de Belchite (Quinto)

A l'agost de 1937, l'exèrcit republicà va iniciar una ofensiva a la zona central del Front d'Aragó amb l'objectiu de poder aconseguir la ciutat de Saragossa. L'ofensiva republicana, tot i no aconseguir l'èxit amb el que s'havia proposat inicialment, sí que va aconseguir l'ocupació de varis pobles situats a l'extrem sud d'aquesta ofensiva, com van ser els pobles de Quinto, Codo, i Belchite.

Precisament, al 2017 vam inventariar totes les posicions defensives que existien a Quinto, que després d'una lluita acarnissada de dos dies, va caure en poder dels

republicans. En aquesta lluita, es va haver de lluitar casa per casa, i prendre les posicions del turó del Puburel, lloc de l'última resistència franquista i on van participar els Brigadistes Internacionals, adquirint un paper especial els brigadistes del Batalló Lincoln. (Figures 23-25)

Camps d'aviació (Sariñena)

Els camps d'aviació són elements que han sofert una gran modificació, existint en el millor dels casos encara alguna de les seves instal·lacions, tot i que en molts d'ells actualment no es troba gairebé res, o costa d'imaginar com eren quan es van habilitar. Els terrenys dels camps d'aviació normalment estant molt modificats i han passat a ser terres de cultiu al ser zones molt planes, fent-se totalment inapreciable com era el camp d'aviació, i inclús no existint cap element que l'identifiqués, com ara els refugis antiaeris, polvorins, etc. Aquest és el cas del camp d'aviació més important que va existir a tot el front d'Aragó, el camp d'aviació de Sariñena. Va entrar en servei a principis d'agost de 1936 i va comptar amb diferents edificis i també amb defensa antiaèria. Malauradament, d'aquestes edificacions és conserva molt poc, però al 2016 vam poder inventariar i catalogar un polvorí amb tres entrades, dos posicions antiaèries, un refugi, un tram de pista, una font, i una trinxera de més de 3 km entre d'altres. Bona part d'aquestes estructures vam poder recuperar-les en dos campanyes al 2019 i 2020, a més a més de senyalitzar-les amb un total de deu panells, creant així un itinerari per Sariñena, Albalatillo i el propi aeròdrom (Figures 26-29)

Front del Segre

El Front del Segre era el nom amb el que es va conèixer la línia defensiva que es va establir als rius Segre i Noguera Pallaresa (des de Mequinensa fins als Pirineus), entre el període d'abril de 1938 fins al gener de 1939, a partir de l'ofensiva franquista a l'Aragó. Aquesta ofensiva, iniciada al març de 1938, va ser aturada pels republicans un mes més tard, a principis d'abril; tot i que els rebels van aconseguir establir caps de pont a Seròs i Balaguer, i ocupar parcialment Lleida, o les estacions hidroelèctriques de Camarasa i Tremp, que proporcionaven l'electricitat a Barcelona i a tot el seu entramat industrial, vital per a la guerra. La línia del Segre va ser la més llarga i la més crucial en la defensa republicana de Catalunya, portant-se a terme importants enfrontaments des dels Pirineus fins a Seròs, i que van adquirir una importància rellevant al llarg de 1938.

Per la nostra banda, al 2018 vam poder documentar tots els vestigis que encara es conserven a l'important cap de pont de Seròs, lloc on es van desenvolupar cruentes batalles, i on els italians del CTV van trencar el front el 23 de desembre de 1938 iniciant així la campanya de Catalunya. Més a prop de la ciutat de Lleida, vam fer la mateixa tasca d'inventari i catàleg a les poblacions de Bellvís (2018) i Sidamon (2016), dos poblacions situades a la rereguarda immediata d'aquest Front del Segre, on també vam portar a terme diferents treballs de recuperació de vestigis. En el cas de Bellvís, vam poder recuperar quatre níus de metralladores i un refugi; mentre que a Sidamon vam netejar un important observatori. Més al nord, tant a Llavorsí com a Vilamur (ambdós al 2020), també vam inventariar i catalogar les posicions defensives d'aquests sectors, centrant-nos en aquest cas especialment en els vestigis del bàndol rebel. (Figures 30-32)

Les línies defensives de Catalunya: el coll de Balaguer i la L-2

L'aturada de les operacions franquistes a Catalunya a principis d'abril de 1938 va deixar que els republicans poguessin reorganitzar-se, i a mitjans del mateix mes, el Ministeri de Defensa de la República va fer arribar a l'Exèrcit de l'Est un pla de defensa basat en sis línies successives pensades per a protegir les comunicacions amb França. Aquestes línies en canvi no van passar en molts casos de la teoria, arribant-se a realitzar-se només les dos primeres. De les dos línies construïdes, la L-1 seria inutilitzada en bona part una vegada els franquistes van ocupar els Pallars, situant-se la línia del front a la Noguera Pallaresa, per bé que finalment es va aconseguir l'establiment d'un autèntic cinturó fortificat al llarg del front. Per la seva banda, la L-2 estava igualment ben concebuda i acabada (a redós del canal d'Urgell).

Aquestes línies defensives van començar a construir-se a mitjans d'abril de 1938 i van allargar-se les obres fins a la tardor del mateix any. Les línies estaven compostes de nombroses fortificacions, destacant principalment trinxeres, nius per metralladores i fustells metralladors, refugis, galeries subterrànies d'enllaç entre trinxeres, emplaçaments artillers, observatoris, polvorins i pistes de comunicació, entre d'altres construccions. Per la construcció d'aquestes defenses van participar unitats de sapadors i de fortificacions i obres de l'exèrcit republicà, però també presos que van estar organitzats en diferents camps de treball, com era el cas dels presos del camp de treball nº2 a l'Hospitalet de l'Infant o del camp de treball nº4 de Concabella a la Segarra i que van participar molt activament en la construcció de diversos trams de la L-2, realitzant aquesta feina en unes dures condicions.

El coll de Balaguer, situat al terme municipal de Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant, era un lloc molt estratègic per on passava la carretera de Barcelona a València, i va ser integrat dintre d'aquesta L-2, construint-se al llarg de 8 km diferents línies defensives, a més a més d'existir altres fortificacions anteriorment concebudes per defensar la costa. Entre 2014 i 2015, vam portar a terme l'inventari i catalogació dels més de 400 vestigis que encara es conserven al coll de Balaguer; mentre que al 2015 i 2016 vam portar a terme la realització de diferents visites guiades als diferents espais de la Guerra Civil coll de Balaguer. La nostra feina va culminar al 2018, quan vam publicar el llibre *La Guerra Civil al coll de Balaguer*, on es presentava una petita mostra de tot el nostre treball de recerca dels elements defensius del coll de Balaguer. (Figures 33-35)

Conclusions

Com és pot apreciar després de veure una mica per sobre els llocs on hem actuat i les nostres feines, és que tot i les dificultats, hem intentat sempre recuperar i posar en valor, vestigis i espais de la Guerra Civil que, tinguessin o no una especial transcendència en el decurs del conflicte, han estat importants d'una manera o d'una altra per totes aquelles persones que van haver de viure de primera mà la guerra. La nostra feina la basem en poder documentar especialment tots aquells vestigis patrimonials que encara es conserven relacionats amb la guerra.

Com a conclusió final, l'objectiu que es persegueix a nivell general no es altre que donar a conèixer una realitat present encara avui dia arreu del territori; una realitat que ara mateix resta amagada, en l'oblit i a mercè del pas del temps. Una realitat materialitzada en forma de petites construccions aïllades i fora de context, com si es tractessin d'obsolets sentinelles de formigó i de oblidades cicatrius gravades al terreny a l'espera de ser sanades amb el pas del temps. Des de l'equip de GRIEGC, creiem i considerem de vital importància el foment del treball interdisciplinari per part dels investigadors. La inclusió de noves disciplines d'estudi en el camp de la història en general i de la Guerra Civil espanyola en particular, és fonamental per tal de poder continuar amb la important tasca de recuperació de la memòria d'aquest conflicte i els seus espais.

Imatges

GRIEGC

Grup de Recerca i Investigació d'Espais de la Guerra Civil

Figura 1. Logotip del GRIEGC

Figura 2. Niu de metralladores recuperat a Montsó (Osca)..

Figura 3. L'equip del GRIEGC treballant en la recuperació d'una trinxera a Montsó (Osca)

Figura 4. Niu de metralladores doble recuperat a Lo Grao (Osca)

Figura 5. Treballs de neteja a un refugi a Montsó (Osca)

Figura 6. Treballs portats a terme per GRIEGC a Castejón del Puente (Osca)

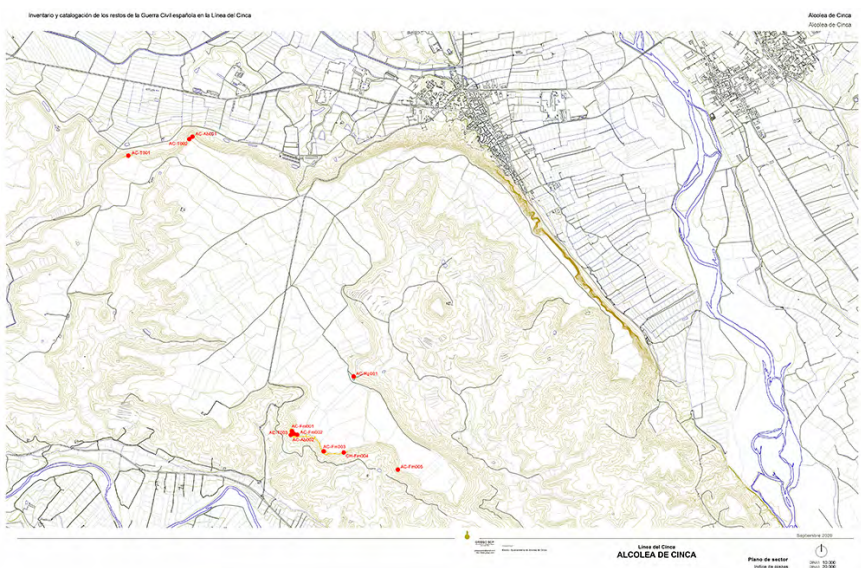
Figura 7. Treballs de neteja a un niu de metralladores a Montsó (Osca).

Figura 8. Panell dissenyat per senyalitzar la posició del Tossal de les Aguaderes, a Castejón del Puente (Osca).

Figura 9. Mapa amb els diferents elements de la Línia del Cinca que encara es troben a Alcolea de Cinca (Osca).

Figura 10. Niu de metralladora a Roses (Girona)

Figura 11. Niu de metralladores a Vilanova i la Geltrú (Barcelona)

Figura 12. Exposició sobre la defensa de la costa al Maresme portada a terme al 2019 a Arenys de Mar (Barcelona)

Figura 13. Exposició sobre la defensa de la costa al Maresme portada a terme al 2019 a Arenys de Mar (Barcelona)

Figura 14. Mapa elaborat per GRIEGC sobre la situació actual de tots els elements defensius existents a l'Ametlla de Mar (Tarragona)

Figura 15. Fitxa de planimetria de l'inventari i catàleg de les defenses costaneres de Lloret de Mar (Girona)

Figura 16. Posició antitanc recuperada per GRIEGC a Vivel del Río (Terol)

Figura 17. Pou de tirador recuperat per GRIEGC a Vivel del Río (Terol)

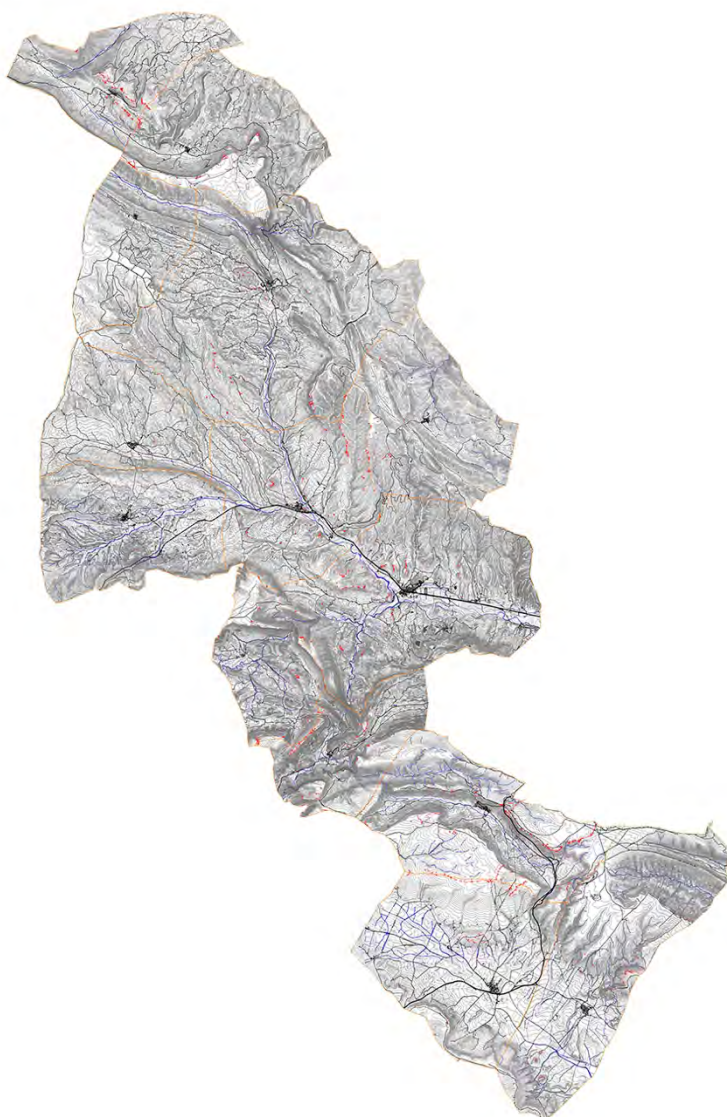

Figura 18. Trinxera i refugi recuperat per GRIEGC a Vivel del Río (Terol)

Figura 19. Mapa amb els elements marcats en vermell de les posicions inventariades i catalogades més properes al front de la comarca de las Cuencas Mineras (Terol)

Figura 20. Diferents treballs a un *blochhaus* a Villanueva de Huerva (Saragossa)

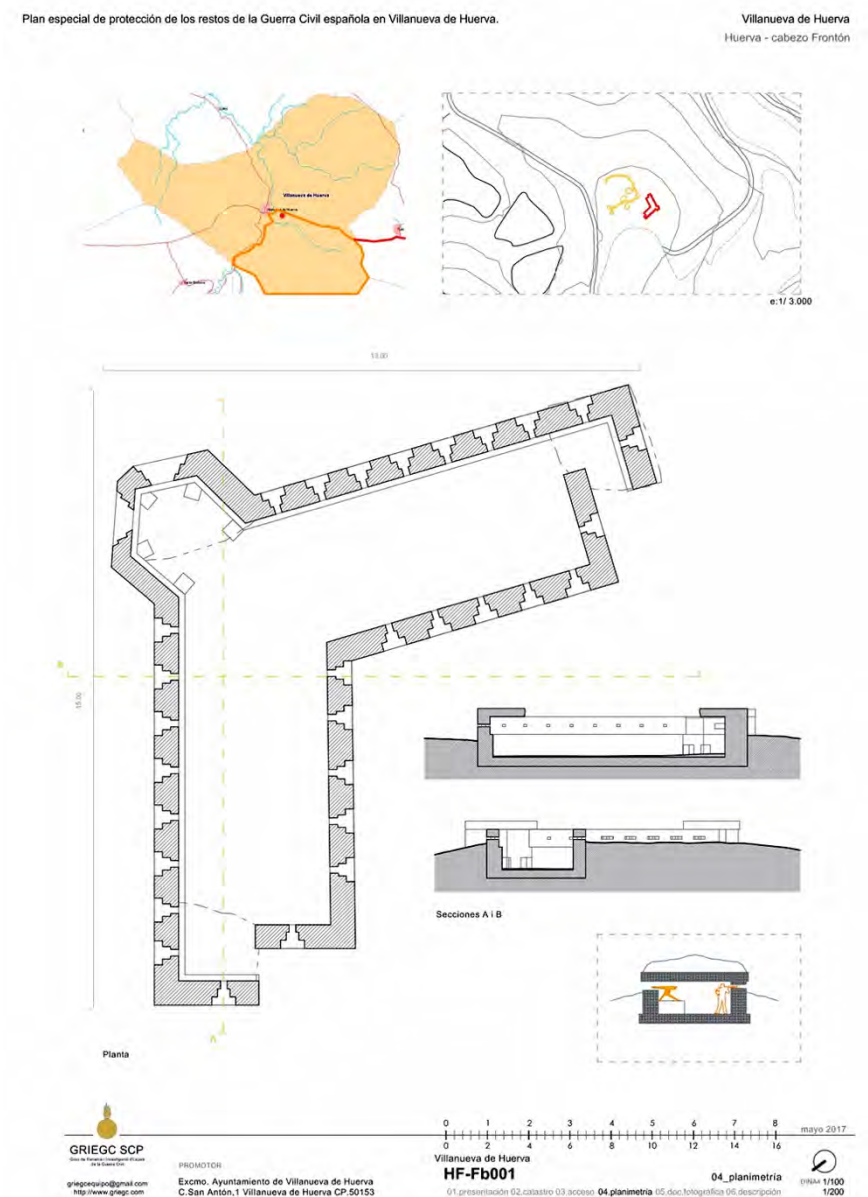

Figura 21. Observatori recuperat per GRIEGC a Villanueva de Huerva (Saragossa)

Figura 22. Fitxa de planimetria de l'inventari i catàleg d'un dels *blockhaus* de Villanueva de Huerva (Saragossa)

Figura 23. Treball d'inventari i catalogació a un niu de metralladores a Quinto (Saragossa)

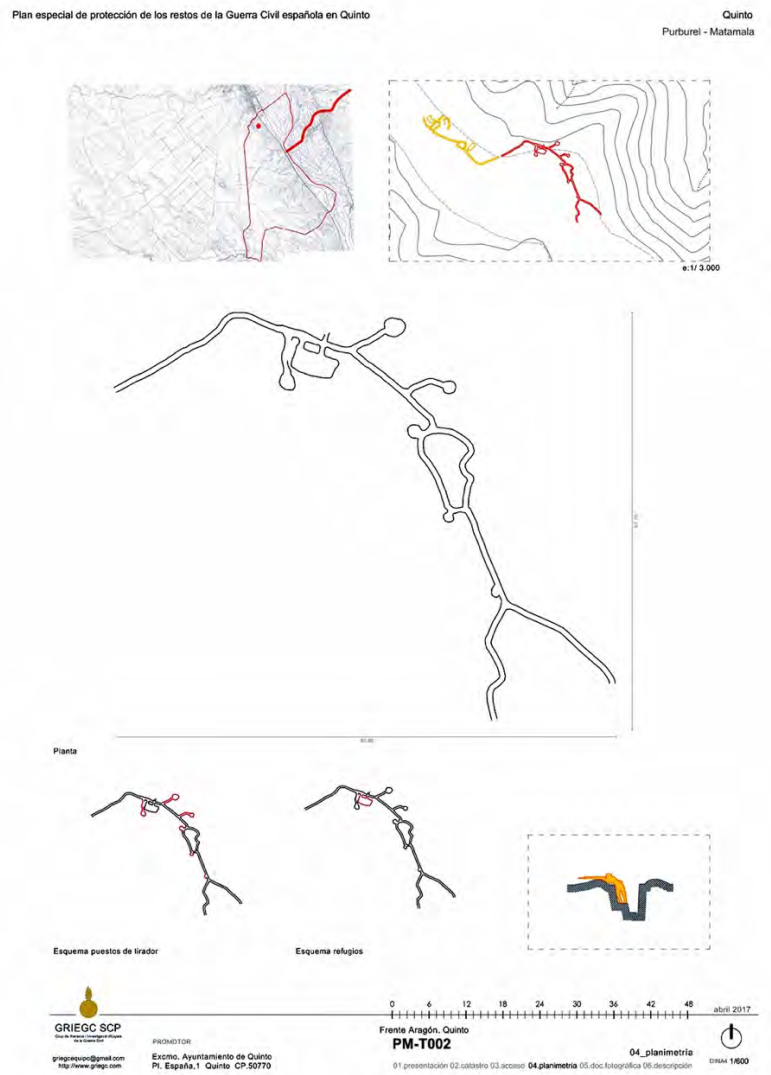

Figura 24. Trinxera del bàndol rebel a Quinto (Saragossa)

Figura 25. Fitxa de planimetria de l'inventari i catàleg d'una trinxera del bàndol rebel a Quinto (Saragossa)

Figura 26. Antiaeri recuperat per GRIEGC a Albalatillo, pertanyent al camp d'aviació de Sariñena (Osca)

Figura 27. Trinxera del camp d'aviació de Sariñena recuperada per GRIEGC.

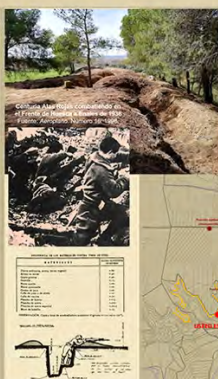
EL AERÓDROMO ALAS ROJAS DE SARIÑENA DURANTE LA GUERRA CIVIL 1936-1939

LA TRINCHERA DEL AERÓDROMO ALAS ROJAS

Para la defensa del aeródromo, a parte de las defensas antiaéreas, también existió una defensa terrestre a través de una extensa trinchera de hasta casi 4 kilómetros de longitud, situada en las estribaciones del aeródromo en dirección al río Flúmen. La extensa trinchera, excavada en la roca, contaba en los lugares con mejor visibilidad o con amplio tiro de fuego, con diferentes puestos de tirador.

Cabe decir que una trinchera no dejaba de ser una zanja abierta en el terreno que tenía como objetivo proteger del fuego enemigo a las fuerzas propias. Normalmente eran a cielo abierto pero también podían estar cubiertas, siendo así un medio de comunicación entre posiciones que permitía a los soldados desplazarse sin ser vistos por el enemigo.

En el aeródromo de Sariñena no solamente existían pilotos y mecánicos, si no también un buen número de milicianos de los diferentes partidos políticos o sindicatos. A mediados de noviembre de 1936 crearon una columna de choque que fue destinada a luchar en el frente de Almuédvar y en las inmediaciones de Huesca, volviendo sus integrantes al aeródromo de Sariñena a principios de diciembre del mismo año.

Posición para dos ametralladoras antiaéreas. Fuente: Fuente: Capdevila, Juan (1938). La fortificación de campaña. Barcelona. Estado por el Departamento de la Industria de la construcción, madera y decoración.

Perfiles de trincheras. Fuente: Fuente: Capdevila, Juan (1938). La fortificación de campaña. Barcelona. Estado por el Departamento de la Industria de la construcción, madera y decoración.

Fuente 1. Martínez Tomás, José (1973). Vigilancia de la Aviación del Ejército. Madrid: Editorial Espasa Calpe. Fuente 2. British War Office (1921). Manual of Field works. London: His Majesty's Stationery Office. Fuente: GRIEGC.

Figures 28/29. Panells explicatius del camp d'aviació de Sariñena (Osca).

EL AERÓDROMO ALAS ROJAS DE SARIÑENA DURANTE LA GUERRA CIVIL 1936-1939

EL AERÓDROMO ALAS ROJAS

El aeródromo de Sariñena, conocido como Alas Rojas debido al color rojo pintado en el fuselaje y las alas de los aviones que formaban parte de la Escuadrilla de Sariñena, empezó a construirse a principios de agosto de 1936 y participaron en él numerosos vecinos de Sariñena y Albaladejo.

El campo quedó dividido por la carretera Sariñena-Albaladejo, quedando a mano izquierda la zona de vuelo y a mano derecha las edificaciones del aeródromo. En la zona de vuelo se construyó una pista de cemento de 500 metros de largo por 10 metros de ancho, así como algunos emplazamientos de defensa antiaérea y el polvorín principal. Por su parte, a mano derecha se alzaban las diferentes edificaciones para el personal y servicios, entre las que destacaba la torre de vigilancia, el tablonero de oficiales o punto de mando, así como diferentes barraconos utilizados como dormitorio del personal (mecánicos, pilotos y milicianos), u otros servicios (oficina, bar, baño, almacenes de repuestos, etc.). También existieron otras edificaciones de diferente tamaño que fueron utilizadas como hospital, enfermería, parque de vehículos, cocinas, etc., incluso se llegó a construir una pequeña granja con su matadero.

Para completar las edificaciones, el aeródromo también contó con un hangar antiaéreo, un transformador de luz, un depósito de agua, un depósito subterráneo de combustible y diferentes puntos de vigilancia, éstos últimos distribuidos alrededor del campo que controlaban los accesos al aeródromo.

Aviones Breguet 322 en el aeródromo de Sariñena 16 de agosto de 1936. Fuente: Archivo Histórico del Ejército del Aire.

Avión republicano de casa Niessport-02 ABELLÁN GARCÍA-MURCIO. Juan. Comandante de Aviones de la Guerra Civil Española (1936-1939). Ministerio de Defensa, 2003.

Mapa del aeródromo Alas Rojas, donde se distingue la zona de vuelo y la zona de acuartelamiento. Fuente: Archivo Histórico del Ejército del Aire.

CROQUIS ESCALA 1:10000

Edificio y torre de vigilancia del aeródromo Alas Rojas. Fuente: Biblioteca del Fabulón de la República de la Universidad de Barcelona. Fondo Juan Malaguer.

Fuente: GRIEGC.

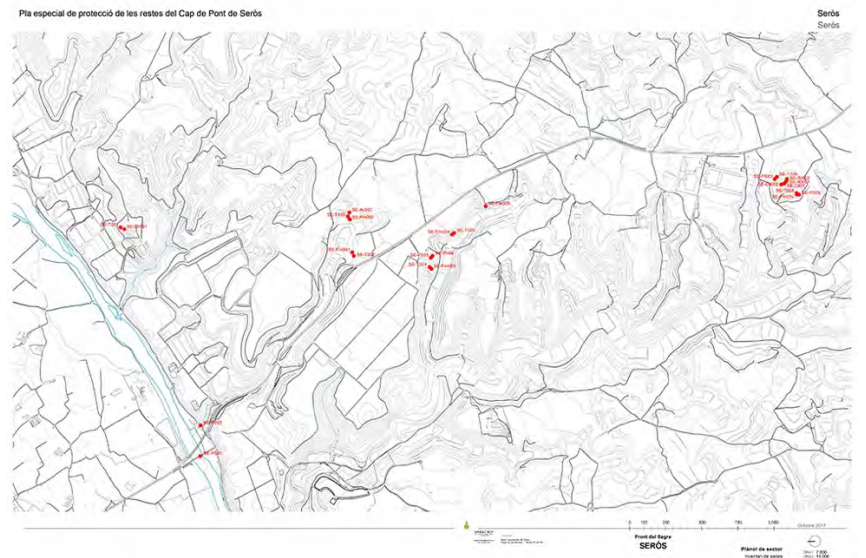
Figures 30. Treballs d'inventari a Llavorsí (Lleida).

Figures 31. Niu de metralladores recuperat a Bellvís (Lleida)

Figures 32. Mapa general amb les posicions defensives existents a Seròs (Lleida)

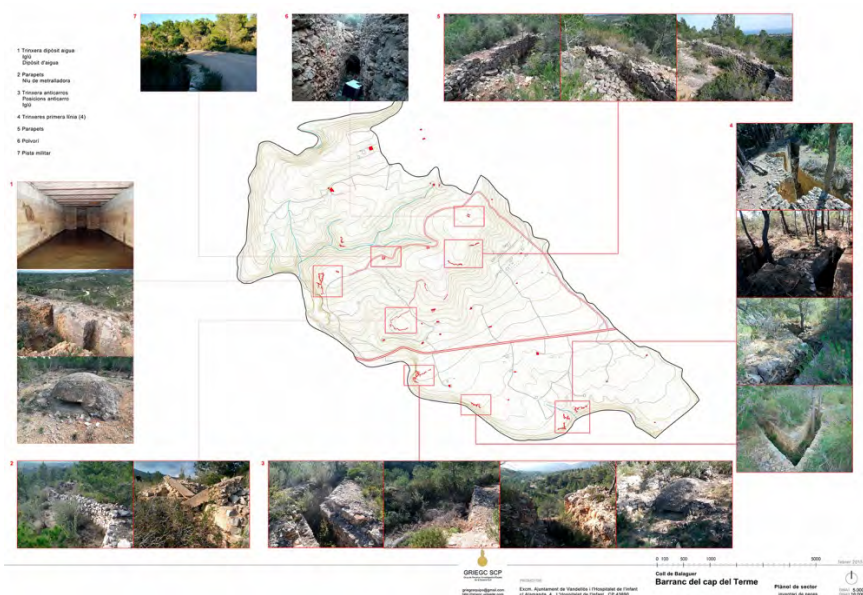
Figures 33. Observatori "iglú" al coll de Balaguer

Figures 34. Trinxera al coll de Balaguer

Figures 35. Mapa, situació i fotografies dels elements defensius situats al Barranc del cap del Terme al coll de Balaguer, a Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant (Tarragona)

Autoria: El present treball ha estat conceptualitzat i escrit per Adrián Cabezas Sánchez. L'autor ha llegit i està d'acord amb la present versió del manuscrit.

Conflictes d'interès: L'autor declara no tenir cap conflicte d'interès.

Copyright: © 2021 de l'autor. Presentat per a una possible publicació d'accés obert sota els termes i condicions de la llicència Creative Commons Attribution (CC BY) (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Patrimoni,
didàctica,
recreació

Enviat: 08/07/2021

Acceptat: 11/09/2021

La guerra civil als centres educatius: entendre el conflicte tocant la història

Antoni Bardavio Novi ^{1*}
Sònia Mañé Orozco ^{1*}
Xavier Tort Bisbal ^{1*}

¹ Camp d'Aprenentatge de la Noguera

* Correspondència: cda-noguera@xtec.cat

Resum: L'any 2020 el Camp d'Aprenentatge de la Noguera (CdA de la Noguera), un Servei Educatiu de la Generalitat de Catalunya, engega l'oferta educativa curricular "La Guerra civil als centres educatius". La proposta es posa en marxa per la necessitat, entre d'altres, de vivenciar, apropar i tocar la història a l'etapa de batxillerat que manté en l'organització escolar una manca de temps que dificulta les sortides a museus i espais patrimonials i didàctics, que alteren el ritme del centre degut a la pressió del calendari escolar. L'objectiu principal d'aquesta oferta educativa és la de la reconstrucció històrica, emprant una metodologia activa i vivencial basada en l'estudi de fonts materials, combinada amb la pràctica d'una activitat d'investigació basada en una excavació arqueològica simulada. Per desenvolupar aquesta experiència d'aprenentatge, que no es pot realitzar a l'aula, es necessita espai del pati escolar i la col·laboració del CdA de la Noguera.

Una experiència vivencial que compta amb un alumnat protagonista que s'apropa a la història d'aquest conflicte bèl·lic de manera empàtica i emotiva, en un ambient de treball i aprenentatge en què l'alumnat aprèn de forma cooperativa a partir d'un estudi de cas.

Paraules clau: Memòria democràtica; didàctica de la Guerra Civil; arqueologia de la Guerra Civil; fonts de la història.

Abstract: Since 2020, the Camp d'Aprenentatge de la Noguera (CdA de la Noguera), an Education Service of the Generalitat of Catalonia starts the curricular educational offer "The Civil War in schools". The proposal begins with the need, among other things, to experience, approach and touch history in the high school stage that maintains in the school organization, a lack of time that makes it difficult to go to museums and heritage and educational spaces, which alter the pace of the center due to pressure from the school calendar.

The main objective of this educational offer is that of historical reconstruction, using an active and experiential methodology based on the study of material sources, combined with the practice of a scientific activity of a simulated archaeological excavation. To develop this learning experience that cannot be done in the classroom, you need part of the school yard and the contribution and support of the CdA de la Noguera.

An experiential experience that features a student protagonist who approaches the story of this warlike conflict empathetically and emotionally, building a work and learning environment in which students cooperatively learn a case study.

Keywords: Democratic Memory; Didactics of the Civil War; Archeology of the Spanish Civil War; Sources of History.

El valor educatiu de la memòria democràtica al Batxillerat

Abans d'entrar a tractar el valor educatiu que creiem que aporta a l'alumnat de batxillerat el treball vinculat a la memòria, cal que fem un aclariment a nivell conceptual, ja que al llarg d'aquesta publicació ens referirem a "memòria democràtica" en comptes de "memòria històrica". Això és així perquè creiem que representa d'una manera més acurada el què volem treballar amb l'alumnat a través d'aquesta proposta i què Sebastià Lliteras, agafant de referència Enzo Traverso, ho concreta com "la necessitat de tenir en compte i recordar —i ensenyar— les lluites que han existit per aconseguir una societat més justa i democràtica i per recordar les persones que han patit o mort per haver lluitat en aquest sentit" (Lliteras S. 2018).

La proposta, que s'emmarca en un conflicte força recent a l'Estat espanyol com va ser la Guerra Civil (1936-1939), permet treballar una sèrie d'elements vinculats amb la memòria democràtica dins del conflicte bèl·lic que es va produir per derrotar l'alçament armat en contra de la Segona República Espanyola (1931-1936) i que va concloure amb la victòria de les forces que acabarien imposant un model dictatorial, que iniciaria una nova etapa a Espanya coneguda amb el nom de franquisme (1939-1975). Un dels valors de la proposta és que tot i tractar-se d'un esdeveniment acotat en una època i en un context històric determinat, la mirada competencial amb què hem volgut dotar-la fa que l'aprenentatge adquirit a través d'aquesta possibilitat la investigació, anàlisi i comprensió de qualsevol dels grans conflictes ocorreguts al llarg del segle XX al món. (Figura 1)

Creiem per tant, que és aquesta capacitat de transferir coneixements i perspectives a noves situacions complexes, tant actuals com passades, el que suposa un pas endavant a l'hora de contribuir en el desenvolupament competencial del nostre alumnat a través del treball de la memòria democràtica des de l'àrea de les ciències socials en general i des de la matèria d'història en particular.

També pensem que ensenyar la memòria democràtica del nostre país ajuda a formar una ciutadania crítica i responsable de cara al futur, amatent a lluitar contra tot tipus de discriminació i de formes autoritàries que puguin aparèixer en el present o en un futur proper. És per tot això, que en el present globalitzat que ens ha tocat viure, considerem que és més necessari que mai treballar la memòria democràtica a batxillerat.

Guerra civil i educació: 15 anys d'experiència al Camp d'Aprenentatge de la Noguera

El curs escolar 2021-2022, farà 15 anys de l'inici de l'activitat didàctica al Camp d'Aprenentatge de la Noguera (Servei educatiu de suport curricular del Departament d'Educació de la Generalitat de Catalunya).

Un dels àmbits de treball prioritaris del Camp d'Aprenentatge és la Guerra Civil, tot aprofitant els espais de memòria propers a la seva seu a Sant Llorenç de Montgai (Noguera). Un d'aquests és l'escenari de la Batalla del Merengue (Camarasa), en concret la visita i treball didàctic al propi Tossal de Déu (Merengue) i les trinxeres i búnquers de Palous (Bardavio et al.2011). L'altre, l'espai de les trinxeres de la Pedrera a Gerb, treballat de manera específica amb l'alumnat de 6è d'educació primària de l'Escola l'Espígol de Gerb.

L'oferta didàctica del Merengue s'ha dirigit de manera especial a l'alumnat de 4rt d'ESO i de batxillerat dels instituts de Ponent. Cal destacar, però, el treball realitzat en

el marc del Projecte Educatiu d'Adopció de Monuments, coordinat pel propi Camp d'Aprenentatge de la Noguera i el Centre d'Estudis del Patrimoni Arqueològic de la UAB, que va culminar en l'adopció de l'Espai de memòria del Merengue per part de l'alumnat de 4rt d'ESO de l'Institut Ciutat de Balaguer, i amb la publicació *Corba de Foc. El cap de pont de Balaguer*, editat amb el número 5 a la col·lecció Eines de Memòria de Memorial Democràtic.

Així mateix, el Camp d'Aprenentatge de la Noguera va participar en el disseny de la proposta didàctica de l'exposició *Conviure amb la por. 1938: el cap de pont de Balaguer*, realitzada pel Museu de la Noguera l'any 2008.

Per no morir en l'oblit. Recuperem la memòria democràtica. Una nova proposta didàctica

La decisió de tirar endavant aquesta proposta didàctica rau en l'anàlisi que des del Camp d'Aprenentatge de la Noguera vam fer de les sortides que es porten a terme als instituts amb l'alumnat de batxillerat. La pressió de les Proves d'Accés a la Universitat (PAU), comporta recels en el professorat de diferents àrees de coneixement dels instituts, menys proclius a fer sortides, que qüestionen la necessitat de fer-ne o, fins i tot, són actius a l'hora de posar traves a altres professors que volen fer-ne. Això ens comenten docents de diferents instituts que plantegen aquesta problemàtica a l'hora de sol·licitar al CdA la sortida als espais de memòria de la Batalla del Merengue i els búnquers de Palous (Bardavio et al. 2011).

Davant d'aquesta evidència, els docents del CdA vam decidir dissenyar aquesta proposta que es caracteritza per "portar la guerra civil" a les aules, traslladant l'aproximació a aquests fets del passat als centres a partir de l'anàlisi de fonts, sobretot però no exclusivament, materials. (Figura 2)

En relació a l'encaix curricular de la proposta, si bé el marc competencial encara no està degudament desplegat a batxillerat, aquesta proposta didàctica té com a base educativa el desenvolupament de competències en l'alumnat que participa d'ella.

Com a competència de tipus general, la proposta es centra en la de recerca, entenent aquesta com "la facultat de mobilitzar els coneixements i els recursos adients per aplicar un mètode lògic i raonable per tal de trobar respostes a preguntes o per resoldre problemes rellevants que encara no s'han solucionat en el nivell i en l'àmbit adequat als coneixements, destreses i actituds que es posseeixen".

Aquesta competència està íntimament relacionada amb les competències comunicatives i de tractament i gestió de la informació, ja que inclou el desenvolupament de la creativitat i l'esperit de recerca, que equival a imaginar i formular-se preguntes, prendre decisions, planificar la metodologia de recerca, actuar, avaluar, i extreure'n conclusions.

En el relatiu als objectius específics d'Història, com a matèria comuna, aquesta proposta permet aprofundir en l'assoliment de les següents competències:

- Identificar, analitzar i explicar, situant-los en el temps i l'espai, els esdeveniments i processos històrics més significatius tant d'Espanya com de Catalunya al llarg del segle XX, valorant la seva significació en el procés històric i les seves repercussions en el present.
- Realitzar activitats d'indagació i síntesi en què s'analitzi, contrasti i integri informació diversa, valorar el paper de les fonts i els diferents punts de vista dels historiadors, i comunicar el coneixement històric adquirit per mitjà de diversos suports i amb el rigor intel·lectual requerit.

- Mantenir una actitud solidària davant els conflictes de la societat actual, tot rebutjant les desigualtats i la intolerància i valorant la pau, els drets humans i la democràcia com a drets fonamentals de tots els éssers humans.

Sobre la metodologia didàctica emprada es treballa a partir de la indagació i el descobriment guiat, centrant-se en l'estudi de cas, tècnica d'ensenyament/aprenentatge associat a la didàctica de les ciències socials en general i de la didàctica de la història en particular. En aquesta es desenvolupen habilitats tals com l'anàlisi, la síntesi i l'avaluació de la informació. Es desenrotlla també el pensament crític, que facilita la integració dels coneixements de la matèria, així com també ajuda a l'alumnat a generar i fomentar el treball en equip i la presa de decisions. Es tracta d'una forma d'aprendre que necessita del treball cooperatiu, una metodologia docent que permet impulsar el procés d'aprenentatge dels estudiants de manera motivadora i activa i, per tant, significativa, generant altres actituds com la innovació i la creativitat.

Els estudiants s'enfronten a problemes reals, amb la intenció d'aconseguir que connectin eficaçment el coneixement amb la realitat, desenvolupant un procés que té quatre etapes bàsiques:

1. Experiència concreta: presentació del cas.
2. Observació: comprensió del cas.
3. Reflexió: aprofundiment en el cas que permet la conceptualització de la temàtica.
4. Aplicació: formulació de conceptes abstractes i generalització.

El treball sobre un cas és útil per a fer emergir idees i concepcions dels estudiants, permet aplicar els coneixements teòrics a situacions pràctiques, desenvolupar habilitats comunicatives, promoure l'autonomia i el propi coneixement. La solució no ha de ser única, propiciant la polèmica i la discrepància (Gómez C.J. 2018). El plantejament i l'anàlisi d'un cas, en la mesura en què l'alumnat s'involucra i es compromet en l'activitat, afavoreix l'assoliment dels objectius d'aprenentatge assenyalats pel professorat (aquest té un paper rellevant en aquest tipus d'activitats ja que a més de preparar els materials, ha de dinamitzar el procés) i la reflexió de manera grupal del seu desenvolupament, convertint-se en un exemple clar d'aprenentatge significatiu. Així doncs es pot definir l'estudi de cas com una metodologia docent basada en l'estudiant, com a protagonista actiu del propi aprenentatge.

L'estudi de cas ha de presentar un problema plantejant el context i l'evolució, però deixant el desenllaç obert per promoure el treball en grup. És un mètode adequat per apropar a l'educació propostes didàctiques en què el coneixement científic esdevé saber escolar útil i desenvolupar competències per entendre, explicar i assajar camins de resolució per a un problema rellevant.

En l'estudi de cas, una realitat ha de ser l'objecte d'estudi, no les disciplines. És imprescindible abordar el coneixement de la realitat enfrontant la seva naturalesa global. Tot i així, malgrat les seves mancances, les disciplines es converteixen en les eines essencials per conèixer aquesta realitat, però de manera globalitzadora i interdisciplinària (Zabala A. 1999).

Ja hem comentat que aquesta estratègia didàctica requereix en el seu desenvolupament d'un treball de tipus cooperatiu. L'aprenentatge cooperatiu és l'ús didàctic d'equips reduïts d'alumnes, generalment de composició heterogènia en rendiment i capacitat, utilitzant una estructura d'activitat, que asseguri al màxim la interacció equitativa i potenciï al màxim la interacció simultània entre ells, amb la finalitat que tots els membres d'un equip aprenguin els continguts proposats i treballin en equip (Pujolàs P. et al. 2018). (Figura 3)

Així doncs, l'estudi de cas és una varietat de les tècniques de simulació on s'ofereix a la consideració de l'alumnat un cas real o hipotètic, sempre creïble, en el que es produeix un problema o conjunt de problemes als quals cal donar solució. El fet d'obligar l'alumnat a gestionar tant circumstàncies generals, com particulars, en vista a l'explicació de fets socials, és un recurs idoni, per motivador, per al tractament d'habilitats pròpies de l'ensenyament de la història com la causalitat múltiple en fenòmens de caràcter abstracte o complex. En el terreny pròpiament referit a la història, permet recrear situacions, analitzant les seves causes, les motivacions o intencionalitats presents en la recreació, però simplificant, en la mida del possible, la complexitat pròpia dels fets reals (Bardavio *et al.* 2003).

Algunes de les característiques que es deriven del treball amb problemes de contingut històric, que es realitzen amb activitats didàctiques d'aprenentatge basats en l'estudi de cas, són:

- la dimensió temporal és un factor clau per a la seva resolució.
- depenen del context històric en què van produir-se; el coneixement i la comprensió d'aquest context és un factor important per a la selecció i avaluació d'evidències i per a la formulació d'hipòtesi.
- exigeixen habitualment la coordinació de perspectives diferents.
- no tenen una única solució vàlida que pugui considerar-se com l'única correcta, sinó que són possibles solucions diverses en funció de la selecció, avaluació i interpretació de les evidències.
- les solucions comporten necessàriament opcions de valor.
- sovint estan relacionades amb la capacitat d'argumentar i contra argumentar.

Organitzant l'activitat

Arribats al punt d'explicar com es va organitzar l'activitat, cal destacar que la idea va sorgir a partir de la lectura del llibre de F. Xavier Hernández Cardona i Mar Hernández Pongiluppi, *Ebre 1938. Imatges d'una batalla* ((2018). De fet, la proposta s'inspira en un aspecte concret, desenvolupat també per F. Xavier Hernández i Maria Feliu (2013) en l'apartat 6 del llibre *Didáctica de la Guerra Civil española*, amb el títol "Arqueología", en la qual els autors parlen de l'arqueologia com a estratègia d'apropament didàctic a aquest fet històric, en concret l'excavació d'un soldat republicà localitzat en una de les trinxeres de La Fatarella.

Vam dissenyar una activitat didàctica que té com a element clau l'excavació simulada d'un soldat republicà mort a la trinxera. Situem la troballa, i la contextualitzem, en els fets de la guerra civil de la localitat de l'institut on portem a terme l'activitat. De moment l'hem portat a terme amb alumnes de 2n de batxillerat de dos instituts, el Pere Vives d'Igualada i el Laia l'Arquera de Mataró, contextualitzant-la a les comarques de l'Anoia i el Maresme respectivament. (Figura 4)

L'activitat consta de tres laboratoris diferents per on passa l'alumnat en grups de 10 màxim, de manera rotatòria. Val a dir que totes les fonts que s'utilitzen en els diferents laboratoris són reals, no reproduccions.

Un laboratori és el de la pròpia excavació arqueològica simulada, on es troben la rèplica d'un esquelet, amb una sèrie d'elements que portava el soldat, que aporten informació tant de la vida al front (elements bèl·lics, sanitaris, alimentaris...), com de la seva vida personal, en l'estat que es localitzen en una excavació. L'alumnat registra els objectes que va trobant, assenyalant on s'ha trobat (quadre d'excavació), tipus d'objecte trobat

funció i estat en què es troba. Pel que fa a restes òssies, indiquen quines parts han trobat, assenyalant possibles anomalies detectades. (Figura 5)

En un altre laboratori l'alumnat treballa amb el que es troba dins d'una **motxilla** i dins d'una caps de llauna.

En la motxilla, que se suposa que portaria el soldat, hi ha objectes originals d'època que permeten refer la vida del soldat al front. L'alumnat les agrupa segons pertanyessin a aspectes de la seva vida privada, a material bèl·lic utilitzat o a utensilis vinculats a la higiene, alimentació i salut al front. Clouen aquesta activitat reflexionant sobre si devia ser fàcil pels soldats oblidar la vida personal quan estaven al front. (Figura 6)

La caps de llauna conté objectes que guardà la família del soldat a casa, una vegada va assabentar-se de la seva mort. Amb els objectes que hi ha a l'interior d'aquesta es pot refer la seva vida civil, anterior a la guerra, tot allò que va haver de deixar de manera traumàtica. Cada alumne analitza un element de la llauna observant; la seva morfologia, disseny, funció pràctica (objectiva), funció social (subjectiva) i valor (en el moment de ser utilitzat i actualment —què ens explica—). En la posada en grup de l'anàlisi individual de cada objecte, l'alumnat ha d'aprofundir en la informació què ens aporten aquests objectes en relació a; la seva vida familiar, el lloc on va lluitar, a què es dedicava laboralment i quins eren els seus interessos. Aquest anàlisi els permet reflexionar sobre si tota aquesta informació és rellevant des d'un punt de vista històric. (Figura 7)

Així doncs, aquests dos primers laboratoris es basen en l'anàlisi de fonts materials, que permeten un apropament als sentiments de l'individu que va patir l'experiència traumàtica de la guerra.

El tercer laboratori proposa classificar diferents tipus de fonts segons la seva naturalesa. En una carpeta troben un conjunt de fotografies, notícies de premsa, fulletons de propaganda, mapes topogràfics, monedes, postals, etc., de la guerra civil. L'alumnat ha de classificar cadascun d'ells segons siguin fonts orals (entrevistes), escrites (premsa, documents oficials, cartes, llibres...), gràfiques (fotografies, segells, pintures, cartells, postals...) materials (monedes, objectes, armament...) o cartogràfiques (mapes o plànols).

En aquest laboratori s'aprofita per parlar sobre simbologia i ideologia, sobre diferents punts de vista sobre el mateix fet històric i sobre el paper de les dones durant la guerra civil. Cal destacar també la gravació d'una font oral on explica la vivència d'un excombatent de la lleva del biberó. (Figura 8)

L'experiència portada a terme durant aquest primer curs, ens ha permès comprovar la capacitat motivadora en l'alumnat de l'ús de fonts per apropar-se a la Història. Una de les preguntes finals plantejades per debatre en grup classe, com a darrera reflexió a la feina desenvolupada en aquesta activitat, es refereix a com pensen noies i nois que s'aconsegueix d'una manera més fefaent l'aproximació crítica al passat, si des de l'ús de fonts primàries com les utilitzades en els diferents laboratoris, o amb classes magistrals. Els comentaris compartits de manera absoluta per l'alumnat recolzen sense cap dubte el treball amb fonts com a eina per apropar-se de manera viscuda i, per tant, potencialment més empàtica, al passat, en aquest cas de les persones que van viure en primera persona la Guerra Civil.

Les altres dues preguntes que clouen l'activitat fan referència a; en primer lloc al paper de les dones a la Guerra civil, al front i la rereguarda. Aquí s'aprofita per debatre sobre la invisibilitat de les dones a la història. En segon lloc se'ls demana si creuen que cal aprofundir en la memòria i reconeixement dels vençuts i la seva dignificació, manifestada, per exemple, en la recuperació per part de les famílies de les restes dels soldats del costat republicà morts en la contesa. En relació a aquest aspecte els diàlegs han mostrat una riquesa argumental notable, tendent de manera majoritària a manifestar la necessitat de dignificar i recuperar aquells que van ser condemnats a l'oblit pel franquisme, amb el raonament majoritari de la necessitat de tancar ferides per poder passar pàgina a aquest fet tràgic, encara obert, de la nostra història.

Reflexions finals

Com a conclusió final d'aquesta experiència, podem afirmar que l'alumnat desenvolupa una sèrie de valors durant l'activitat que els permet modificar o estendre imatges conceptuals prèvies, fent-los conscients d'aquelles concepcions errònies o incompletes que tenen, proporcionant-los elements d'anàlisi que els permeten canviar-les o ampliar-les.

Aquesta proposta didàctica aconsegueix així mateix, que l'alumnat adquireixi eines cognitives i interpretatives per entendre el conflicte de la Guerra Civil, permetent-los opinar críticament davant conflictes de la història recent, fent-los conscients de com el passat ha condicionat el present, cercant les arrels històriques dels problemes.

La funcionalitat dels aprenentatges permet aplicar els coneixements en diferents situacions i contextos, fent que el propi alumnat generi estratègies per aprendre a aprendre desenvolupant habilitats de pensament crític, de gestió de la informació, de comunicació i de treball cooperatiu que donen peu a raonaments que els permeten anar més enllà posant en valor un model personal actiu en la construcció d'una societat democràtica, solidària i tolerant.

L'avaluació de l'experiència permet també constatar que el mètode d'ensenyament emprat proporciona a l'alumnat aprenentatges sòlids i afavoreix el desenvolupament d'un pensament complex que estimula la racionalitat i el sentit comú i condueix a una condemna de la intransigència, el totalitarisme i la violència com a estratègia per solucionar conflictes.

Cal avançar en la promoció de l'ús de fonts, especialment fonts materials, que donin un valor afegit a l'aproximació a la Guerra Civil a les aules. Una aproximació basada en la incorporació normalitzada de l'arqueologia de la Guerra Civil en els currículums d'educació secundària, però també del darrer cicle d'educació primària. Una incorporació que hauria de convertir-se en un dels objectius prioritaris de les polítiques de memòria. És un fet inexorable que d'aquí a no gaires anys, les relacions personals i emocionals que vinculen una part important de la població amb les generacions que van viure la Guerra Civil i la postguerra, hauran desaparegut. Inclús per a molts estudiants actuals, futurs ciutadans i ciutadanes de ple dret, ja han deixat d'existir, no han existit mai o les seves vinculacions històriques i culturals són radicalment diferents.

Cal assenyalar, però, que en l'actualitat a escoles i instituts trobem un nombre creixent d'alumnat procedents de famílies d'altres països, els referents dels quals no es vinculen a la Guerra Civil espanyola, però si a altres fets bèl·lics no menys dramàtics, que generen tant un coneixement mutu entre nois i noies, com debats i reflexions genèriques sobre els conflictes armats. Per no parlar de l'inaudit creixement del feixisme al món occidental i, fins i tot, a casa nostra, que la ciutadania cal que conegui i planti cara des del convenciment intel·lectual.

Per tant, creiem que gran part del treball divulgatiu escolar a mig i llarg termini, haurà de consistir en convertir l'arqueologia de la Guerra Civil, en tant que expressió material de la memòria històrica, en matèria d'ensenyament/ aprenentatge del pensament històric documental, crític, reflexiu i significatiu per a les actuals i futures generacions de joves i infants. Convertir la recuperació de la nostra memòria col·lectiva en un element bàsic de la nostra convivència plural, pacífica, democràtica en el present i el futur.

Per cloure doncs, aquesta proposta té com a marc referencial —tal com es deia a la presentació del *1r. Col·loqui Internacional Memorial Democràtic: polítiques públiques de la memòria*, celebrat a Barcelona del 17 al 20 d'octubre de 2007— el principi segons el qual els estats democràtics basen la seva identitat en la proclamació de la tradició democràtica i en el reconeixement moral i social de tots aquells ciutadans i ciutadanes que van donar el millor de si mateixos per preservar-ne els seus valors essencials.

Figures

Figura 1: Reflexionar sobre el conflicte de la Guerra Civil, permet apropar-se críticament a qualsevol conflicte del món avui.

Figura 2: Alguns de les fonts emprades a l'activitat didàctica.

Figura 3: El treball cooperatiu està intrínsecament lligat a aquesta proposta educativa.

Figura 4: L'excavació arqueològica, una eina d'aproximament al conflicte i als seus protagonistes.

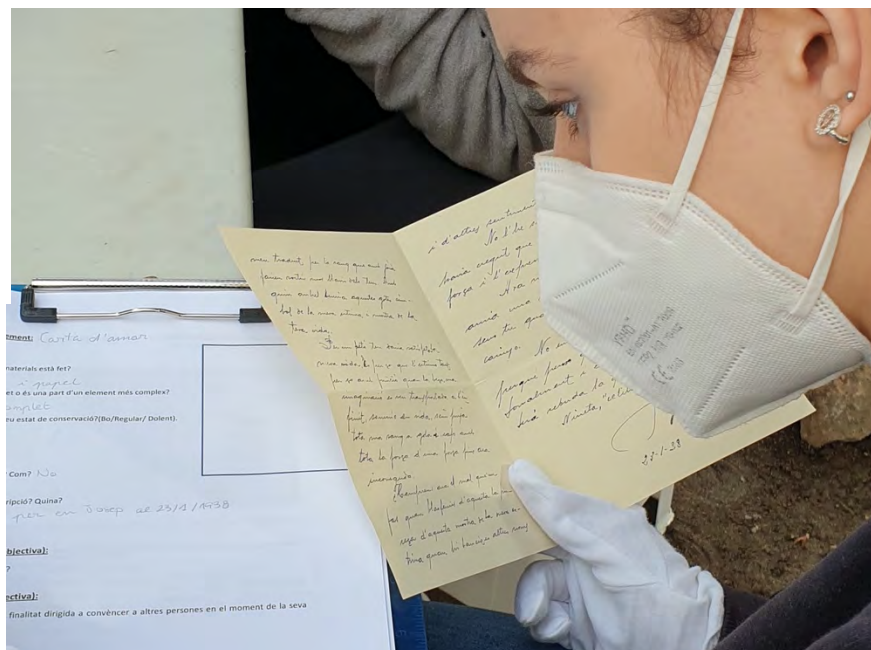

Figura 5: L'excavació finalitzada.

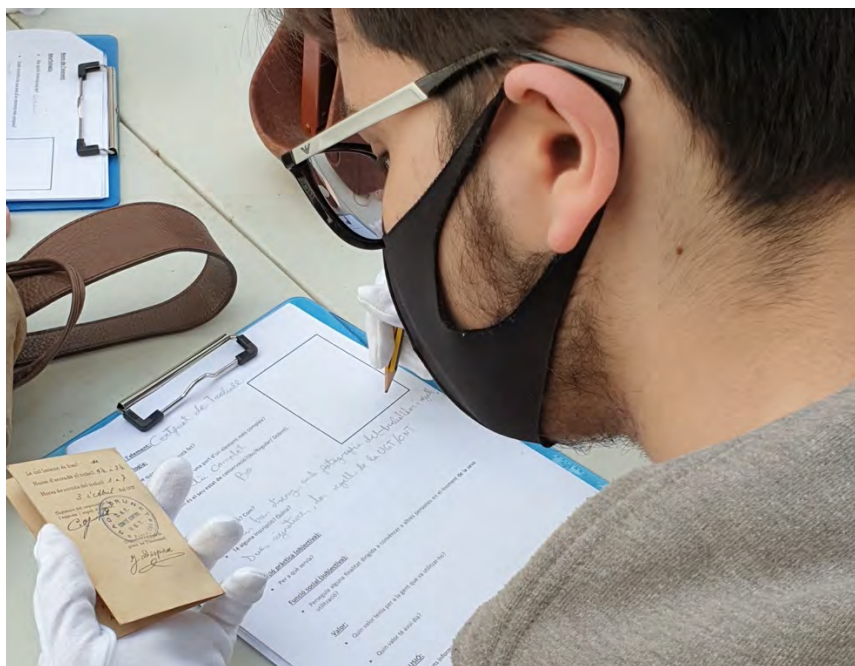

Figura 6: La carta d'amor de la xicoteta al soldat del front. El patiment a la rereguarda.

Figura 7: Alguns documents permeten conèixer aspectes de la vida del soldat abans de marxar al front, com quin era el seu ofici.

Figura 8: Els laboratoris són espais d'observació, anàlisi i reflexió en petit grup.

Referències

En relació a la didàctica de la Guerra Civil

- Alòs C., Solanes E. (Coord.) (2008). *Conviure amb la por. 1938: el cap de pont de Balaguer*. Balaguer: Museu de la Noguera.
- Bardavio A., Mañé S., Tort X, Escursells A. (2017). "La refotografia: una experiència didàctica per apropar-se a la Guerra Civil en entorns locals més enllà dels llibres de text" a *Gausac* 50: 207-220.
- Bardavio A. et al. (2011). *Corba de Foc. El cap de pont de Balaguer*. Eines de Memòria, 5. Barcelona: Memorial Democràtic.
- Bardavio A., Gatell C., González P. i Solsona R. (2011). "Una aproximació didàctica a l'arqueologia de la Guerra Civil: el cap de Pont de Balaguer" a *Ebre* 38, 1: 239-254.
- Feliu M., Hernández F.X. (2013). *Didàctica de la Guerra Civil española*. Barcelona: Graó.
- Hernández Cardona F.X. i Hernández Pongiluppi M. (2018). *Ebre 38. Imatges d'una batalla*. Barcelona: Angle Editorial.
- Llitas, S. (2018). *La transmissió de la memòria democràtica dins de l'ensenyament secundari. Una proposta didàctica*. Recuperat de <https://dspace.uib.es/xmlui/handle/11201/149560>. Mallorca: Universitat de les Illes Balears.
- Solsona R., Galitó P., Gatell C i Bardavio A. (2012). "Arqueologia de la Guerra Civil: una aproximació des del seu ús didàctic" a *Treballs d'Arqueologia*, 18: 147-159.

En relació als mètodes didàctics basats en el treball cooperatiu i l'estudi de cas

- Bardavio A., González P. (2003). *Objetos en el tiempo. Las Fuentes materiales en la enseñanza de las ciencias sociales*. Barcelona: ICE UB/Horsori Editorial.
- De la Torre S. (1997). *Estrategias de simulación. ORA, un modelo innovador para aprender del medio*. Barcelona: Octaedro.
- Feliu M., Hernández Cardona F.X. (2011). *12 ideas clave. Enseñar y aprender historia*. Barcelona: Graó.
- Gómez C.J., Ortuño J y Miralles P. (2018). *Enseñar ciencias sociales con métodos activos de aprendizaje*. Barcelona: Octaedro.
- Pujolàs P. Lago R. (2018) *Aprender en equipos de aprendizaje cooperativo. El programa CA/AC*. Barcelona: Octaedro.

Autoria: El present treball ha estat conceptualitzat i escrit per Antoni Bardavio Novi, Sònia Mañé Orozco i Xavier Tort Bisbal. Els autors han llegit i estan d'acord amb la present versió del manuscrit.

Conflictes d'interès: Els autors declaren no tenir cap conflicte d'interès.

Copyright: © 2021 dels autors. Presentat per a una possible publicació d'accés obert sota els termes i condicions de la llicència Creative Commons Attribution (CC BY) (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Miscel·lània

El Baleares. El buque que mató y murió en el Mediterráneo, de Juan Jarque.

David Saura Gómez^{1*}

¹ Grup d'Estudis d'Història Local i Fonts Orals. Universitat Jaume I

* Correspondència: dsaura95@gmail.com

Col·lecció:
Història i memòria, n. 8
2a edició revisada (2020)

ISBN: 978-84-17900-69-4

El present llibre, publicat en la Col·lecció Història i Memòria de la Universitat Jaume I, analitza tot el recorregut que fa el *Balears* des de la seua construcció fins que va ser enfonsat durant un enfrontament amb les tropes republicanes. A més a més, en aquesta investigació ens explica que el citat creuer fou l'encarregat de realitzar el primer bombardeig que va patir la població civil de Castelló el 23 de març de 1937.

Aquesta publicació s'estructura en tres parts. En primer lloc, l'autor explica la construcció i característiques que tenia el *Balears*. També es fa referència a la conferència de Washington, en la qual es va acordar limitar l'armament dels creuers. Per tant, com bé ens aclareix Juan Jarque, un dels objectius dels enginyers va ser que foren més lleugers i ràpids. Per això, es va recórrer a disminuir la cuirassa.

A banda de les característiques del creuers, en aquesta part també explica perfectament els dies en que es va produir el Cop d'Estat de juliol de 1936 en contra de la República. Convé ressaltar que aquest no triomfà a tot el país i el mateix va succeir en la Marina. Molts dels oficials recolzaven l'alçament militar, però la major part dels suboficials i de la flota naval continuava fidel al Govern legítim de la República. Posteriorment, els colpistes s'apoderen de El Ferrol i com a conseqüència també de diversos creuers, entre ells el *Balears*.

La segona part està enfocada al primer bombardeig que va sofrir la ciutat de Castelló, on van perdre la vida un total de 19 persones i 38 resultaren ferides. Les explosions dels obusos causaren grans danys materials en els carrers i en cases particulars de la ciutat de Castelló: un total de 17 carrers es van veure afectats. També es important mencionar que Juan Jarque aporta un llistat on identifica a totes les víctimes i explica quines van ser les causes per les quals van morir.

Sens dubte, aquest llibre ens aporta una investigació molt rica i ben documentada ja que compta amb informació del llibre d'enterraments del Cementiri de Castelló, el registre Civil de Castelló, la premsa local, les investigacions de José Antonio Aparici Gallart i les diligències del jutge Manuel Aragonés. A més a més, l'historiador Juan Jarque aporta informacions i testimoniatges de familiars d'ètnia gitana de les persones que van morir a conseqüència de l'atac naval.

El bombardeig del 23 de març de 1937 fou el primer d'un total de 44 i va ser el preàmbul de la Batalla de Llevant en la qual les tropes franquistes no assoliren el seu principal objectiu: apoderar-se de tota la zona de Llevant. L'Exèrcit de la República, mitjançant línies de resistència, aconseguiren que les tropes franquistes quedaren estancades en la zona de la línia XYZ. El primer atac va atemorir als veïns i veïnes de la ciutat de Castelló i, com bé ens explica Juan Jarque, la Junta de Defensa Passiva projectà la creació d'uns 250 refugis per a la població civil i, per tant, la ciutat de Castelló es va convertir

en front defensiu davant dels atacs de l'Exèrcit franquista i, en especial, als bombardejos aeris de la Legió Còndor alemanya.

L'autor explica amb molt de detall quines van ser les tasques que va realitzar el creuer *Balears* durant la Guerra Civil, des que va realitzar el seu primer encàrrec d'escoltar i vigilar, junt al creuer *Canàries*, al vaixell mercant *Dómine*. També descriu la primera volta que va obrir foc a la localitat de Màlaga en l'intent d'ocupació, per part de les tropes franquistes, d'aquesta ciutat. El *Balears* va realitzar tasques de protecció de creuers, com per exemple el *Antonio Lázaro y Vicente Puchol*, fins a Palma de Mallorca. A més del bombardeig de Castelló, el *Balears* va realitzar atacs al port de Tarragona i el Grau de València. Una de les tasques d'aquest creuer fou la vigilància del Mediterrani per a què cap comboi republicà pogués transportar material de guerra per aquesta zona.

En l'última part, l'historiador Juan Jarque explica detalladament com era la vida quotidiana en el creuer. És molt destacable que posa cara a la tropa i aporta alguns testimoniatges de supervivents de la tripulació del creuer. La tripulació contava amb mariners voluntaris d'edat molt jove que van patir directament els efectes de la Guerra Civil. El desenllaç d'aquest creuer no va ser altre que l'enfonsament durant un combat naval contra les tropes republicanes, el 6 de març de 1938 i, que comportà que la xifra de desapareguts i morts ascendirà a 765 persones.

Com el mateix autor explica, el que pretén és donar llum a aquests fets ja que des de la seva infantesa els seus familiars li van relatar que el creuer que realitzà el primer bombardeig a la ciutat de Castelló fou el creuer *Canàries*. A més, gent de la seua família d'ètnia gitana recordava aquest esdeveniment. Gràcies a aquesta investigació queda de manifest que el causant del bombardeig fou el creuer *Balears*.

Un dels principals objectius que té l'autor és donar a conèixer els fets que ocorregueren durant aquest període i fer que no es tornen a succeir mai més. Juan Jarque, com historiador, es pregunta sobre el motiu pel qual es produeix aquest bombardeig en què fou atacada la població civil i no tenia cap objectiu militar. Doncs bé, l'historiador assenyala dues hipòtesis. Per una banda, menciona que possiblement aquest bombardeig podria ser una errada ja que l'objectiu era el Grau de Castelló i per altra, Juan Jarque explica que el motiu d'aquest atac naval podria ser una represàlia per la derrota de les tropes franquistes en Guadalajara.

La lectura del llibre ens fa reflexionar i és molt encertada la idea de l'autor que ens diu que fins i tot els vencedors de la guerra són també víctimes d'aquesta. Investigacions com la que aporta l'historiador Juan Jarque són d'una gran importància ja que narren els fets que ocorregueren durant la Guerra Civil i que durant molt de temps han estat en l'oblit. Gràcies a aquest treball d'investigació es dignifica a les víctimes i rescata del silenci aquets esdeveniments. Per últim, és important posar en valor uns successos històrics que són totalment necessaris per a saber què va passar realment durant aquest període i aprendre dels errors. En suma, conscienciar a la gent de les conseqüències negatives dels conflictes bèl·lics, tant per als vencedors com per als vençuts, i desenvolupar una cultura de la pau.

Autoria: El present treball ha estat conceptualitzat i escrit per David Saura Gómez. L'autor ha llegit i està d'acord amb la present versió del manuscrit.

Conflictes d'interès: L'autor declara no tenir cap conflicte d'interès.

Copyright: © 2021 de l'autor. Presentat per a una possible publicació d'accés obert sota els termes i condicions de la llicència Creative Commons Attribution (CC BY) (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

